

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

На правах рукопису

МИТРОФАНОВА АНАСТАСІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 338.3.01 (043.3)

СУЧАСНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА
ЯК ЧИННИК ПЕРЕТВОРЕНЬ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН

Спеціальність: «08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки»

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник:
Попов Олександр Євгенійович
доктор економічних наук, професор

Харків – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 Теоретико–методологічні основи дослідження технологічного способу виробництва	10
1.1. Формаційний підхід до дослідження технологічного способу виробництва	10
1.2. Особливості та протиріччя цивілізаційного підходу до дослідження технологічного способу виробництва	40
1.3. Історичні стадії розвитку технологічного способу виробництва	66
Висновки до розділу 1	91
РОЗДІЛ 2 вплив сучасної стадії технологічного способу виробництва на перетворення виробничих відносин	94
2.1. Взаємозв’язок між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва	94
2.2. Протиріччя між постіндустріальним технологічним способом виробництва і виробничими відносинами в умовах ринково-капіталістичної змішаної економіки	118
2.3. Напрямки перетворення капіталістичних виробничих відносин та роль технологічного способу виробництва в зміні виробничих відносин	140
Висновки до розділу 2	168
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	176
ДОДАТКИ	209

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження ролі технологічного способу виробництва як фактора перетворення виробничих відносин набуває актуальності у зв'язку із двома аспектами. По-перше, в сучасному суспільстві відбувається стрімкий розвиток всіх елементів продуктивних сил, що втілюється у науково-технічній та інформаційній революціях, підвищенні вимог до працівника, зростанні значення відносин у тріаді «освіта-наука-виробництво», підвищенні ролі сфери послуг. Праця набуває творчого та інтелектуального змісту, посилюється її суспільний характер. Завдяки автоматизації та комп'ютеризації праці більшість трудових функцій людини передаються машині, а працівник поєднується із засобами праці вільним типом зв'язку. Подібні зміни здатна виявити і пояснити категорія технологічного способу виробництва, що розкриває взаємозв'язки між складовими продуктивних сил, передусім, між працівником і засобами праці. По-друге, взаємодія суспільних продуктивних сил, організованих за принципами постіндустріального технологічного способу виробництва, із виробничими відносинами ринково-капіталістичної економічної системи носить суперечливий характер. Новий технологічний спосіб виробництва, заснований на творчій та автоматизованій праці, інформаційно-комунікаційних технологіях, здатний забезпечити позитивний розвиток продуктивних сил за умови їх застосування у соціально-економічному середовищі, що дозволить врахувати суспільні інтереси та налагодити взаємодію в рамках широкого соціального партнерства.

Ступінь наукової розробки проблеми. Джерела формування уявлень про технологічний спосіб виробництва містяться у роботах Д. Рікардо, А. Сміта, А. Тюрго, які вивчали елементи продуктивних сил, вплив поділу праці та застосування машин на ефективність виробництва. Роль К. Маркса полягає у створенні формаційної теорії суспільного розвитку та визначенні етапів розвитку технологічного способу виробництва. Зв'язок технологічного способу виробництва із розвитком продуктивних сил показаний в роботах Г. Волкова,

В. Марахова, С. Шухардіна. Дослідженню концепції технологічних укладів, характерних рис сучасного технологічного способу виробництва та економіки знань присвячені праці Е. Вільховченко, В. Гейця, М. Кастельса, В. Лазаренка, Л. Лебедєвої, Д. Львова, І. Майзеля, Л. Мельника, В. Семиноженка, Л. Федулової, А. Шевчука. Вплив технологічних факторів на соціально-економічний розвиток розглядається у роботах Дж. Досі, М. Кондратьєва, Г. Менша, К. Перес, К. Фрімена. Значущість технологічних відносин у суспільно-історичному процесі підкреслюють Д. Белл, З. Бжезинський, Дж. Гелбрейт, П. Друкер, В. Іноземцев, С. Мочерний, О. Тоффлер, А. Чухно. Питанням взаємодії між технологічним та суспільним способами виробництва присвячені праці Ю. Плетнікова, Ю. Семенова. Інституціональні концепції суспільних змін представлені у роботах Т. Веблена, Т. Заславської, Д. Норта, О. Сухарєва, В. Якубенка. Інтегральні концепції соціально-економічної динаміки належать А. Гальчинському, Б. Кузику, Ю. Яковцю. Проблеми соціалізації та напрямів перетворення відносин власності розглядаються у працях А. Гриценка, Г. Задорожного, М. Кіма, А. Колота, Х. Плеснера, О. Попова, М. Хохлова та ін. Питання протиріч сучасної ринково-капіталістичної економічної системи досліджуються в роботах У. Бека, Г. Григоряна. Проте питання вивчення ролі технологічного способу виробництва у створенні підґрунтя для перетворення виробничих відносин, а також дослідження напрямів трансформації виробничих відносин досліджені недостатньо і тому потребують більш комплексного теоретичного обґрунтування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри політичної економії Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця за держбюджетними та госпдоговірними науково-дослідними темами: «Інституціональне забезпечення реалізації пріоритетних напрямів наукового та інноваційного розвитку в Україні» (номер державної реєстрації 0112U001117), «Інституціональна перебудова економіки України в умовах ринкової трансформації» (номер державної реєстрації 0108U008323). Роль автора у виконанні науково-дослідних робіт полягає у розкритті ролі технологічного

способу виробництва як чинника трансформації виробничих відносин та рушія розвитку продуктивних сил.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення ролі сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва у системі факторів перетворення виробничих відносин, на основі розкриття суперечливої взаємодії технологічного способу виробництва і суспільного способу виробництва.

Відповідно до поставленої мети було визначено наступні завдання:

- розвинути теоретико-методологічні основи аналізу технологічного способу виробництва на засадах цивілізаційного та формаційного підходу;
- дослідити джерела і рушійні сили розвитку продуктивних сил, технологічного способу виробництва, а також розкрити протиріччя стадій розвитку останнього;
- обґрунтувати особливості процесу взаємодії між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва, а також роль організаційно-економічних відносин у взаємодії між продуктивними силами та соціально-економічними відносинами;
- запропонувати систематизацію та встановити механізм взаємодії факторів розвитку виробничих відносин;
- виявити склад і зміст соціально-економічних протиріч між постіндустріальним технологічним способом виробництва і сучасними виробничими відносинами;
- систематизувати напрямки перетворення виробничих відносин сучасної ринкової економіки;
- розробити рекомендації із забезпечення заходів держави щодо соціалізації виробничих відносин.

Об'єкт та предмет дослідження. *Об'єкт дослідження* - перетворення виробничих відносин сучасної ринково-капіталістичної економічної системи.

Предмет дослідження - сучасний технологічний спосіб виробництва як фактор впливу на трансформацію виробничих відносин.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження виступає формаційний підхід у поєднанні з елементами інституціонального аналізу. Діалектичний метод використаний для пошуку протиріч у явищах (для розкриття джерел розвитку технологічного способу виробництва, а також протиріч між ним і виробничими відносинами). Також використано загальнонаукові методи: аналіз і синтез (для виявлення особливостей сучасного технологічного способу виробництва); порівняльний аналіз (при зіставленні категорій технологічного способу виробництва і технологічного укладу); статистичні методи (для розрахунку структури і динаміки показників стану досліджуваних явищ); графічне моделювання (при дослідженні взаємодії між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва, при визначенні факторів перетворення виробничих відносин).

Інформаційна база дослідження. Теоретичною базою дослідження стали монографії та публікації у наукових періодичних виданнях вітчизняних і зарубіжних учених, матеріали міжнародних конференцій. Фактична база представлена офіційними статистичними даними Державного комітету статистики України та органів Європейського Союзу, державних установ США, нормативними документами України, нормативними документами та статистичними даними міжнародних організацій – Світового банку, МВФ, ООН.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в наступному.

Удосконалено:

1. Уявлення про продуктивні шляхи вирішення суперечностей між постіндустріальним технологічним способом виробництва і виробничими відносинами: між зростанням творчого змісту праці та її ринковим застосуванням; між загальнокультурним призначенням освіти і науки та їх комерціалізацією; між спрямованим на короткострокову вигоду використанням результатів науково-технічного розвитку та довгостроковим імперативом збереження природного середовища шляхом групування інструментів державної політики за критерієм вихідного ступеню розвитку виробничих відносин та доведення ключової стабілізуючої ролі напряму соціалізації виробничих відносин.

2. Змістовну характеристику напрямів сучасної соціалізації виробничих відносин: 1) поширення спільно-часткової і загальної неподільної форм власності (акціонерної, кооперативної, державної); 2) розвиток приватної трудової форми власності через зростання самозайнятості; 3) посилення соціального діалогу та партнерства.

3. Розуміння ролі технологічного способу виробництва у розвитку суспільного виробництва за рахунок виділення таких напрямів його впливу: 1) різношвидкісне удосконалення працівника і технічних засобів праці в процесі їх взаємодії як імпульс розвитку продуктивних сил; 2) розширення системи соціокультурних чинників трансформації виробничих відносин; 3) посилення опосередкованості та гнучкості взаємодії між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва.

Дістали подальшого розвитку:

4. Класифікація факторів трансформації сучасних виробничих відносин за відповідністю до елементів економічної системи шляхом виділення таких їх груп: 1) породжені сучасним технологічним способом виробництва в розвитку продуктивних сил (розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, вільний тип зв'язку між працівником і засобами праці, поглиблення творчого змісту праці, посилення ролі науки і освіти); 2) обумовлені протиріччями між постіндустріальним технологічним способом виробництва та наявними виробничими відносинами у сферах праці, безробіття, освіти, науки, природного середовища; 3) інституціональні фактори. Доведено, що перетворення виробничих відносин відбувається за умови впливу всієї системи факторів, який може бути посилений державною політикою зі сприяння дії першої та третьої груп факторів та усунення негативних соціальних наслідків дії другої групи.

5. Теоретичне уявлення щодо впливу сучасного технологічного способу виробництва в умовах глобалізації на зайнятість, який зумовлює: появу нових організаційних форм праці (проектна організація праці, становлення кластерно-мережових горизонтальних структур управління, автономізація праці, зростання віддаленого типу зайнятості – телезайнятості, зростання самозайнятості, у тому

числі фрілансу); дестандартизацію зайнятості (зростання частки агентської, тимчасової, часткової, портфельної, неформальної зайнятості).

6. Теоретична характеристика взаємозв'язку між технологічним способом виробництва та суспільним способом виробництва завдяки обґрунтуванню: діалектичного характеру взаємодії між їх базовими елементами (розвиток виробничих відносин суспільного способу виробництва є результатом відтворення протиріч усередині технологічного способу виробництва та необхідною умовою його функціонування); підвищення ролі організаційно-економічних відносин як передавальної ланки між продуктивними силами та виробничими відносинами.

7. Інструментарій прогнозування тенденцій постеконічного суспільного розвитку шляхом зіставлення стадій історичного розвитку технологічного способу виробництва з етапами розвитку суспільної формації та її елементів в межах формаційного та цивілізаційного підходів.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані в навчальному процесі у вищих навчальних закладах при викладанні дисциплін «Політична економія», «Економічна теорія», «Історія економіки та економічної думки», а також при підготовці навчально-методичної літератури. Теоретичні положення і висновки дисертаційної роботи були використані здобувачем в навчальному процесі при викладанні дисципліни «Політична економія» в Харківському національному економічному університеті ім. С. Кузнеця (довідка № 14/86-30-229 від 18.12.2014 р.). Рекомендації автора щодо підвищення ролі робітників в управлінні підприємством застосовані у господарській діяльності ТОВ «Бізнес-група «Співдружність» (довідка № 4 від 26.01.2016 р.). Також основні теоретичні висновки та практичні рекомендації дисертації можуть бути використані в ході розробки національних та регіональних довгострокових програм стратегічного економічного розвитку, у процесі розробки елементів інноваційної політики держави, соціальної політики, політики в сфері освіти і науки.

Особистий внесок здобувача. У статті [169], що виконана у співавторстві з науковим керівником, особистий внесок здобувача полягає у виділенні трьох груп факторів перетворення виробничих відносин; у статті [166] особистий внесок полягає у розробці характеристик розвитку виробничих відносин та рекомендацій державної політики їх соціалізації.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційної роботи представлені на 8 наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта та наука в умовах глобальних викликів» (Сімферополь, 2008), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Економічний розвиток України в сучасному просторі і часі» (Харків, 2010), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегії розвитку України у глобальному середовищі» (Ялта, 2010), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми інноваційного розвитку держави» (Дніпропетровськ, 2010), Міжнародній науково-практичній конференції «Роль інновацій у підвищенні наявного потенціалу країни» (Тернопіль, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Економічний розвиток України у сучасному просторі і часі» (Харків, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан розвитку економічних та інноваційно-інвестиційних процесів в країнах СНД» (Одеса, 2014), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 2015).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 19 наукових праць загальним обсягом 7,86 д.а., серед них 6 статей у фахових наукових виданнях України обсягом 3,57 д.а., з них 3 статті у виданнях, що включено до міжнародних наукометричних баз.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА

1.1. Формаційний підхід до дослідження технологічного способу виробництва

Філософія історії формулює декілька основних методологічних підходів до дослідження ходу суспільно-історичного процесу в залежності від основного фактора, що детермінує рух історії та її спрямованість, а саме: релігійний (теологічний), природно-науковий (натуралістичний), культурно-історичний (зокрема у формі цивілізаційного), соціально-економічний (формаційний), техніко-технологічний (техніко-детерміністський, представлений зокрема у соціально-інституціональних теоріях) [267, с. 248-255]. До цього переліку, на наш погляд, можна додати такі сучасні напрями соціально-економічної теорії, як еволюційно-інституціональний підхід та світ-системний аналіз І. Валлерстайна. Ще одна класифікація передбачає дві групи підходів: лінійно-стадіальний (унітарно-стадіальний) та плюрально-циклічний; причому формаційну теорію можна віднести до першої, а цивілізаційний підхід – до другої групи. Також не втрачає актуальності і ознака матеріалістичного (рух історії детермінований розвитком матеріальних чинників – продуктивних сил, техніки, технологій) або ідеалістичного (рух історії зумовлений розвитком ідей, культурних, духовних чинників, «світового розуму») розуміння факторів, що впливають на функціонування і зміну суспільних відносин.

Серед теорій, розроблених в межах вказаних підходів, нема єдності щодо одної з визначальних характеристик суспільно-історичного процесу – його прогресивної спрямованості (див. табл. 1.1). Докладніше теорії розвитку висвітлені у додатку А (див. дод. А, табл. А.1). Навіть сама категорія розвитку

тракується неоднозначно (див. дод. А, табл. А.2). Однак, як правило, розкриття цієї категорії відбувається через поняття «зміни», поступального руху або переходу від одного якісного стану до іншого. Різні дефініції наголошують на різних атрибутах зміни як переходу від старого до нового, або від менш до більш задовільного, або від простого до складного, або від нижчого до вищого. Розвиток протиставляється «створенню» як появи з нічого та виникненню з хаосу. Однак ключовими характеристиками такої зміни об'єкту, яка стає розвитком, є її впорядкованість, поступальність, закономірність, незворотність і певна спрямованість.

Таблиця 1.1

**Групування теорій розвитку за відношенням до ідеї прогресу
(складено автором)**

Групи теорій розвитку (у тому числі суспільно-історичного) за відношенням до ідеї прогресу	
Теорії розвитку, які відстоюють ідею прогресу	Теорії розвитку, які ґрунтуються на альтернативній ідеї прогресу базі
Діалектика	Концепція руху історії «по колу»
Еволюціоністська теорія	Теорія локальних цивілізацій
Емерджентизм	Теорія занепаду цивілізації
Теорія стадійності суспільного процесу	Теорія соціокультурної динаміки
Провіденціальна теорія	Концепція непередбачуваності та непізнанності історичного процесу
	Світ-системний аналіз
	Концепція «сталого розвитку»

Саме з таким атрибутом розвитку, як спрямованість, тісно пов'язана проблема розуміння прогресу. Розвиток може виступати як прогресивним, так і регресивним процесом. Ідея прогресивності розвитку буття, в тому числі, і суспільства, панувала серед вчених епохи Просвітництва, німецької класичної філософії, марксизму, серед філософів-еволюціоністів та емерджентистів. Однак, як бачимо, існують і інші думки (див. дод. А, табл. А.1), згідно з якими всесвітня історія являє собою циклічний рух по колу, чи має хвилеподібну природу, чи являє собою рух у регресивному напрямку, чи не має закономірності, і є сукупністю окремих суспільств, чи є непізнанною і непередбачуваною. Дійсно, оцінки прогресивності чи регресивності розвитку мають досить суб'єктивний

характер, тому критерії прогресу виділити досить важко. В той же час поняття прогресу має свою світоглядну цінність, оскільки додає людському існуванню та пізнанню цілеспрямованого характеру. Формаційна теорія базується на діалектиці, тому одною з її методологічних основ є прогресивне розуміння розвитку людського суспільства, а головним критерієм прогресу виступає ступінь розвитку людської особистості. Оскільки автор дотримується позицій формаційного підходу, поняття розвитку в роботі також має прогресивне забарвлення.

Категорії «економічне зростання», «соціально-економічний розвиток» та «суспільно-історичний розвиток» не варто ототожнювати. Під економічним зростанням розуміють процес довгострокового підвищення абсолютного чи відносного рівня валового внутрішнього продукту або національного доходу. Економічне зростання вимірюється кількісно і є складовою динаміки соціально-економічного розвитку, яка включає як періоди піднесення, так і періоди спаду. Соціально-економічний розвиток найчастіше трактують як процес поступових змін у матеріальному базисі виробництва і системі економічних відносин. Суспільно-історичний розвиток є близьким за змістом до розвитку соціально-економічного, однак із врахуванням змін як у економічних, так і неекономічних суспільних відносинах (соціальних, культурних, політичних).

На наш погляд, все величезне розмаїття теорій соціально-економічної динаміки («економічного зростання», «соціально-економічного розвитку» та «суспільно-історичного розвитку») можна згрупувати за рівнем узагальнення досліджуваних явищ з метою визначення методологічної застосовності певної концепції до мети конкретного дослідження, в тому числі, нашого (див. табл. 1.2).

Цікавим є те, що продуктивні сили або їхні елементи чи похідні (наприклад, «технології», «інновації», «технологічні зміни», «залишок Солоу», «знання», «людський капітал», «технологічний спосіб виробництва», «техніко-економічна парадигма», «науково-технічний прогрес») так чи інакше в багатьох теоріях представлених рівнів узагальнення виступають визначним фактором економічного зростання чи розвитку (соціально-економічного, суспільно-

історичного). Так, теорії економічного зростання доводять тісний зв'язок між технологічними факторами та кількісним збільшенням валового внутрішнього продукту чи національного доходу на душу населення. Автори кейнсіанських моделей вважали екстенсивне накопичення капіталу та граничну схильність до заощадження визначальними факторами економічного зростання, в той час як фактор технологічних змін не враховувався.

Таблиця 1.2

**Загальна характеристика теорій соціально-економічної динаміки
за рівнями узагальнення (складено автором)**

Ознаки порівняння / Рівень узагальнення теорії	Теорії економічного зростання	Теорії соціально-економічного розвитку	Теорії суспільно-історичного розвитку
Рівень функціонування	Мікро-, мезо- та макроекономічний рівень	Макрорівень національної економіки – регіони світу – глобальний рівень людського суспільства	Макрорівень національної економіки – регіони світу – глобальний рівень людського суспільства
Теорії (моделі) / автори / школи	Кейнсіанські (Р. Харрод, Е. Домар); неокласичні (Р. Солоу, Т. Сван); ендогенного зростання (Й. Шумпетер, Ф. Агійон, П. Хоувітт, М. Франкель, П. Ромер, Р. Лукас).	«Економіка знань» (Л. Туроу, П. Девід, Д. Форє); «нова економіка» (К. Келлі, Р. Алкалі); інформаційна економіка (І. Масуда, Ф. Махлуп, Т. Умесао); «мережева економіка» (М. Кастельс); «технотронна ера» (З. Бжезинський); «довгі хвили» кон'юнктури (М. Кондратьєв, К. Фрімен); нешумпетеріанська школа (Г. Менш, Дж. Досі, К. Фрімен, К. Перес)	Множина теорій, які можна об'єднати у лінійно-стадіальний та плюрально-циклічний підходи (див. дод. А, табл. А.1)
Хронологічні рамки аналізу	Короткостроковий або довгостроковий період	Історичні межі існування капіталістичного способу виробництва та найближче майбутнє	Історія людства від його виникнення через теперішній час до прогнозування майбутнього
Елементи економічної системи, зв'язок між якими встановлює теорія	Продуктивні сили у формі факторів, ресурсів виробництва	Продуктивні сили (ТСВ та у тому числі наука, інформація і т. ін.) – виробничі відносини (організаційно-економічні (техніко-економічні) відносини та відносини власності)	Продуктивні сили (ТСВ) – Система виробничих відносин – Система надбудовних відносини

Неокласичні моделі доводять, що виробництво знань забезпечує зростання доходів у довгостроковому періоді, а у стані квазірівноваги (інвестиції дорівнюють амортизаційним відрахуванням) тільки технологічні зміни зможуть гарантувати ефективність економічного зростання. Вчені відзначають [41; 245; 246], що моделі економічного зростання з ендогенним технологічним прогресом передбачають створення знань в межах економічної системи за рахунок прагнення інноваторів до максимізації прибутку. Серед них визначальними є моделі П. Ромера [339, с. 71–102] та Р. Лукаса [329, с. 3–42], у які введена нова додаткова змінна, що оцінює внесок людського капіталу у економічне зростання. Ключові ідеї Й. Шумпетера про інновації як головне джерело технологічного прогресу, а отже, і економічного зростання, розвиваються у моделях Ф. Агійона та П. Хоувітта [309], які розкривають механізм виникнення та поширення нововведень серед конкуруючих підприємств, бажаючих отримати монопольну ренту.

Теорії соціально-економічного розвитку досліджують вплив технологічного розвитку не тільки на кількісні, але й якісні показники – якості життя, добробуту, соціальних змін. Найчастіше такі концепції зосереджують свою увагу на тих змінах та закономірностях, які відбуваються у сучасному суспільстві. Наприклад, феномен економіки знань (knowledge-based economy), на наш погляд, можна представити як єдність двох наступних значень. По-перше, «економіка знань» - теоретична концепція, яка отримала поширення та розвиток серед зарубіжних (Л. Туроу, П. Девід [274], Д. Форє [274]) та вітчизняних (В. Геєц [41; 245; 246], В. Семиноженко [41; 245; 246], А. Гальчинський [39, 40], Г. Задорожний [87]) вчених завдяки бурхливим змінам у технологічному базисі суспільства, і яка за змістом є близькою до центральної категорії у концепціях «інформаційної економіки» [331], «інноваційної економіки» Й. Шумпетера [297], «мережевої економіки» [113], «технотронної ери» [315]. По-друге, «економікою знань» називають реальне сучасне суспільство, яке розбудовується у розвинених країнах, і соціально-технократичний проект модернізації, який намагаються реалізувати країни трансформаційної економіки, країни, що розвиваються, нові індустріальні

країни. В такому сенсі, засновуючись на позиціях вчених [41; 245; 246; 274], в якості характерних рис економіки знань можна виділити: основний фактор економічного зростання – процес безперервного виробництва, накопичення, дифузії і використання знань; зростання долі нематеріальних активів у продуктивному капіталі; висока швидкість технологічних змін; тісний зв'язок науки, освіти та виробництва; взаємодія спеціалізованого та повсякденного знання; інноваційна спрямованість будь-яких видів діяльності – від професійної до повсякденної. Вважається, що концепція економіки знань стала закономірним продовженням теорій ендогенного економічного зростання, які окремим фактором економічного зростання вважають людський капітал, а отже, знання.

Теорії «довгих хвиль» кон'юнктури або «довгих інноваційних хвиль» були започатковані у працях М. Кондратьєва та розвинені Й. Шумпетером [297] і вченими нешумпетеріанської школи (К. Фрімен [321, с. 133–142], Г. Менш [332], Дж. Досі [317], К. Перес [337]). Основна ідея полягає в тому, що соціально-економічний розвиток суспільства протягом останніх століть органічно вкладається в хвилеподібний процес проходження чотирьох циклів, матеріальною базою яких є зародження, запровадження та розповсюдження нововведень, що призводить до розбудови нових галузей, виробництв, їхньої інфраструктури. Близькою до означеної ідеї є концепція Д. Львова [301], яка розглядає техніко-економічний розвиток як послідовну зміну і співіснування шести «технологічних укладів», які відрізняються між собою рівнем використовуваних технологій, панівними джерелами енергії, колом основних галузей господарства. Представники нешумпетеріанської школи розвинули означені положення, поставивши соціально-економічний розвиток у залежність від змін техніко-економічних парадигм, які являють собою певну сукупність технологічних і організаційних принципів, що забезпечують впровадження ключових факторів (нових технологій) у виробництво. Техніко-економічні парадигми зумовлюють «довгі хвилі» і кореспондуються з ними за нумерацією та періодом існування. За К. Перес [337], зміна техніко-економічних парадигм відбувається шляхом розгортання технологічних революцій, які складаються з чотирьох фаз

(запровадження, агресія, синергія, зрілість), кожна з яких характеризується різною інвестиційною активністю та процесами переливу капіталу між виробничою та фінансовою сферами. В свою чергу, інституціональна система розвивається шляхом закріплення узвичаєних в господарській діяльності принципів техніко-економічної парадигми (технологічних, організаційних, управлінських), що призводить до соціально-інституціонального розвитку економічної системи в цілому. Спільною рисою даних теорій є розгляд соціально-економічного розвитку в хронологічних рамках еволюції капіталістичного способу виробництва, і, можливо, з цієї причини зв'язку технологічних і соціально-економічних змін в аспекті відносин власності приділена дещо недостатня увага.

Теорії суспільно-історичного розвитку зосереджують свою увагу на виявленні закономірностей всього суспільно-історичного процесу від виникнення людства до теперішнього стану і прогнозування майбутніх змін (див. табл. 1.2). Не всі методологічні підходи до дослідження суспільно-історичного процесу вважають технологічні фактори основними в його русі. Інші підходи розглядають в якості вирішальних альтернативні фактори, наприклад природні, релігійні, духовно-культурні, інституціональні та ін. Перспективними вважаються інтегральний еволюційно-інституціональний підхід та світ-системний аналіз, які розвиваються із використанням формаційних та інституціональних принципів.

На наш погляд, проаналізовані взаємозв'язки між технологічними та суспільними змінами виступають ніби ланками одного ланцюга, які досліджуються вченими-представниками теорій соціально-економічної динаміки різних рівнів узагальнення, однак міцно пов'язані між собою і утворюють змістову послідовність, в якій можна простежити вплив технологічних факторів на економічне зростання, соціально-економічний розвиток та суспільно-історичний процес. Запровадження нововведень зумовлює забезпечення розширеного відтворення як бази економічного зростання, за умов якого мають змогу поліпшуватись соціальні характеристики економічної системи. Водночас новітні технології змінюють взаємозв'язки елементів у продуктивних силах, що викликає до життя нову організацію та управління на виробництві, тобто зміни у

організаційно-економічних відносинах між людьми, що в свою чергу впливає на вдосконалення відносин власності. В той же час зміни у інституті власності, соціальних, владних відносинах та інші інституціональні чинники (норми та правила поведінки, «рутини») справляють активний зворотний вплив на стан і розвиток технологічної підсистеми суспільства.

Основне завдання дослідження полягає у доведенні ключової ролі технологічного фактора, втіленого у категорії технологічного способу виробництва, у стимулюванні суспільних змін, яке відбувається через взаємодію із суспільним способом виробництва і вдосконалення виробничих відносин. Найбільш послідовно зазначені взаємозв'язки розглядаються у формаційній теорії, з точки зору якої можна провести аналіз взаємодії трьох підсистем: технологічних факторів, виробничих відносин та соціальних відносин; в той час як інші підходи або вважають визначальними у суспільному розвитку фактори нетехнологічної природи (релігійний, натуралістичний, культурно-історичний), або у своєму аналізі, як правило, випускають одну із зазначених ланок, а саме – виробничі відносини, зокрема, власність, зосереджуючись на взаємодії технологічних чинників та соціальних відносин (техніко-технологічний підхід). Тому з окреслених підходів до з'ясування суспільно-історичного розвитку, на наш погляд, найбільш продуктивним з огляду на мету і завдання дослідження, є формаційний підхід. Водночас, з метою недопущення економічного або технологічного детермінізму, у розгляд введений і цивілізаційний підхід (в аспекті технократичних теорій) та інституціональні аспекти.

З метою розгляду технологічного способу виробництва в рамках формаційного підходу, необхідно дослідити основні принципи, переваги та недоліки останнього. На нашу думку, серед вихідних методологічних засад формаційного підходу можна виділити наступні (див. табл. 1.3). В цілому, сутність формаційної теорії, а згодом, в міру того, як теорія вийшла на рівень методології – сутність формаційного підходу, найкраще ілюструє відома цитата К. Маркса: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні...відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню

розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складає ... реальний базис, на якому здійснюється юридична та політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості... На певному етапі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у суперечність з існуючими виробничими відносинами... Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розв'яжуться всі продуктивні сили, для яких вона дає достатній простір...» [150, с. 6 – 8].

Таблиця 1.3

Методологічні засади формаційного підходу (складено автором)

Складова методологічних засад	Сутність
Матеріалістичне розуміння історії	Шість ідей [229]: а) необхідною умовою існування людства є виробництво матеріальних благ; б) суспільною формою виробництва є виробничі відносини; в) поняття суспільного способу виробництва характеризує виробництво у певній суспільній формі; г) зміна суспільних способів виробництва (первіснообщинного, азійського, античного, феодального, капіталістичного, комуністичного) пояснюється розвитком продуктивних сил; д) суспільна свідомість залежить від суспільного буття, а виробничі відносини (базис суспільства), детермінують надбудову (політика, право, ідеологія) та форми суспільної свідомості; е) суспільно-економічні формації (первіснообщинна, антична, феодальна, капіталістична, комуністична), виступають типами економічних систем різних суспільств, а також стадіями суспільно-історичного процесу
Діалектичний метод	Вивчення явищ з точки зору властивої їм суперечливості та взаємопов'язаності
Історичний підхід	Дослідження явищ в їх розвитку, а також поєднання історичного та логічного – абстрагування від історичних «зигзагів» і виділення закономірної послідовності у розвитку явищ
Принцип системності	Розгляд складних явищ в якості систем взаємопов'язаних елементів, які впливають один на одного
Телеологічний характер	Обґрунтування існування мети суспільно-історичного процесу, що полягає у досягненні справедливого суспільства («царства свободи»)
Субстанціальність	Орієнтація на виявлення сутності явищ та процесів
Принцип єдності історії	Історія людства – єдиний закономірний процес, який проходить певні стадії і спрямований з минулого у майбутнє

Таким чином, К. Маркс розглядає історію людства як послідовний перехід від менш розвинених до більш розвинених суспільно-економічних формацій уздовж вісі соціально-економічного прогресу у напрямку вдосконалення як виробничих відносин (базису суспільства), так і надбудовних відносин.

Продуктивні сили та виробничі відносини утворюють суспільний спосіб виробництва, який базується на відповідному типі власності на засоби виробництва і виступає основою суспільно-економічної формації. Перехід до кожної наступної формації забезпечується завдяки безперервній діалектичній взаємодії між продуктивними силами та виробничими відносинами, в процесі якої продуктивні сили стимулюють виробничі відносини до удосконалення. Виробничі відносини виступають економічною формою розвитку продуктивних сил і справляють на них зворотний вплив. Продуктивні сили взаємодіють із виробничими відносинами (відносинами між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання засобів і результатів виробництва) через організаційно-економічні відносини. У свою чергу, технологічний спосіб виробництва, у першому наближенні, відображає взаємозв'язок елементів у системі продуктивних сил суспільства. Вважається [267], що К. Маркс наслідує Г. Гегеля, підкреслюючи єдність історичного процесу, визначену спрямованість розвитку суспільства, однак базуючись на матеріалістичній основі.

Виробничі відносини взаємодіють не тільки із продуктивними силами. За К. Марксом [150, с. 6-7], вони є базисом, над яким виростає властива даним виробничим відносинам особлива організація політичних, правових, соціальних, національних, культурних і інших відносин (форми побуту, родини, способу життя) та інститутів, що становлять надбудову суспільства. Спосіб виробництва, узятий у єдності з надбудовою, стає суспільно-економічною формацією. Категорія суспільно-економічної формації, на відміну від категорій продуктивних сил, права, держави, які відображають різні сторони життя суспільства, охоплює всі сторони суспільного життя в їхньому взаємозв'язку.

Вчені пропонують різні варіанти дефініцій суспільно-економічної формації (див. табл. 1.4). Можна простежити еволюцію трактування суспільно-економічної формації – від ототожнення формації та конкретного суспільства на певній сходинці свого розвитку (кожне суспільство повинне пройти всі формаційні рівні) до розуміння формації як стадії історичного процесу в цілому (історія людства

проходить формаційні рівні) та одночасно як абстрактної моделі суспільства, загальні риси якої реалізовані у безлічі різноманітних конкретних суспільств.

Таблиця 1.4

Визначення категорії «суспільно-економічна формація»

Автор	Визначення категорії «суспільно-економічна формація»
Г. Глезерман [270]	Історично визначений тип суспільства, який становить особливий етап у його розвитку
Ю. Плетніков [199]	Історично визначений шабель розвитку людського суспільства, історичного процесу
А. Панарін [267]	Логічно узагальнений тип (форма) організації соціально-економічного життя суспільства, що будується на основі виділення в різних конкретно-історичних суспільствах загальних рис і ознак, передусім у способі виробництва
Ю. Семенов [229]	Певний тип суспільства, виділений за ознакою соціально-економічної структури; конкретна суспільно-економічна формація виступає в якості того загального, що властиве всім соціорам (соціоісторичний організм (соціор) - конкретне окреме суспільство, відносно самостійна одиниця історичного розвитку) із даною соціально-економічною будовою
А. Селезньов [228]	Стадія суспільного розвитку, яка характеризується еволюційним типом змін
Г. Миненков [187]	Центральне поняття марксистської теорії суспільства або історичного матеріалізму; суспільство, що знаходиться на певному ступені історичного розвитку, суспільство з своєрідним відмітним характером

Дискусійним є питання класифікації суспільно-економічних формацій. Класичним можна вважати розуміння, подане в табл. 1.3. Однак, Г. Плеханов вважав, що античне та азійське суспільства виступають не двома послідовними етапами, а двома паралельними варіантами розвитку первісного суспільства [200, с. 164–165]. Існує дискусія про належність азійського способу виробництва до окремої формації, або входження до складу єдиної рабовласницької формації поряд з античним суспільством. Е. Хобсбаум вважає рабовласницький та азійський способи виробництва фазами суспільного розвитку, які не всі нації і держави з необхідністю повинні пройти. Л. Васильєв, І. Стучевський [229] доводять існування єдиної докапіталістичної класової формації, що вміщує три рівноправних шляхи розвитку первісної формації – азійське, античне, феодальне суспільства, на основі виникнення феодальних відносин після руйнування варварськими племенами рабовласницької Західної Римської імперії.

Цінними є оцінки формаційного підходу у представників західної економіко-соціологічної думки. Так, Н. Бірнбаум [312, с. 50–65] вважає, що марксистська думка перебуває у стані кризи, що пов'язана з особливостями розвитку марксизму («інтелектуальна роздробленість», відносна автономія) та новими тенденціями суспільних змін, які нівелюють деякі традиційні постулати, наприклад, про тенденцію «абсолютного зубожіння робочого класу». З. Бжезинський [19; 315], як і Х. Арндт, є непримиренним критиком тоталітарного ладу та дослідником суспільств «реального соціалізму», крах яких вважає закономірним, а формаційну теорію – недосконалою. Дослідник розглядає ринково-капіталістичну систему як панівну і найбільш ефективну, тому що саме вона дозволила суспільству вступити у «технотронну еру», яка долає гострі соціальні конфлікти за рахунок науково-технічного розвитку. Висування концепції «еволюції систем», за якою зміни в суспільстві розпочинаються в сфері політики та ідеології, і згодом поширюються на соціально-економічні відносини, стає протилежною альтернативою концепції взаємодії базису та надбудови. Я. Корнаї у працях [122; 123] здійснює комплексний аналіз трьох етапів соціалістичної (революційно-перехідний, класичний, ринковий соціалізм) та капіталістичної системи. Вчений робить висновок, що соціалістична система не здатна до самовідновлення, а спроби її реформування призводять до її руйнації і закономірного переходу до капіталізму, який, не дивлячись на певні недоліки, володіє беззаперечними перевагами. К. Поппер у своїх працях [206 - 209] піддає критиці марксистську теоретичну систему у всіх її аспектах — філософському, економічному, соціологічному, історичному. Передусім вчений критикує методологічні підвалини марксизму — матеріалістичну діалектику [209, с. 134] та історичний матеріалізм [206], звинувачуючи К. Маркса у економічному детермінізмі. Напрямами критики марксистської теорії стали також її провіденціалізм, холізм, утопізм, фаталізм та догматизм. В той же час К. Поппер позитивно оцінює внесок К. Маркса в теорію економічних циклів, його передбачення ролі робочого класу у перетвореннях капіталістичної системи, тенденції розвитку продуктивних сил. М. Корнфорт присвятив полемічній

відповіді на праці К. Поппера окрему роботу [124], де відстоює науковість марксистської теорії.

Як бачимо з думок вітчизняних і зарубіжних вчених, формаційна теорія має як свої переваги, так і недоліки. Підсумовуючи результати досліджень [124; 194; 239; 278; 279; 325], окреслимо основні переваги формаційної теорії.

1) Формаційний підхід є фундаментом всезагальної теорії суспільно-історичного процесу, яка дозволяє об'єктивно розглядати взаємопов'язаний розвиток технологічного та суспільного способів виробництва, закономірності ходу історії. Е. Хобсбаум [278; 279], підкреслює неминуще значення такої теорії. М. Корнфорт [124] ключову роль Маркса бачить у влучній постановці первинного питання про основну умову існування суспільства, якою виявилось виробництво, у процесі якого люди вступають у відносини з природою і між собою. Також формаційна теорія має прогностичний потенціал передбачення тенденцій подальшого розвитку ринково-капіталістичної системи.

2) В рамках підходу забезпечується концентрація дослідницької думки на об'єктивному, закономірному і масовому в історії, що є важливим надбанням.

3) Сильною стороною формаційного підходу є використання потужних методологічних принципів, що дозволяють при виваженому застосуванні досягати достовірних результатів: діалектичний метод, історичний метод, системний підхід, матеріалістична концепція історії.

4) Формаційна теорія володіє чітким і глибоко взаємопов'язаним категоріальним апаратом, що визнають і представники інших шкіл економічної думки, наприклад, М. Вебер, який високо оцінив значення марксистських понять – «ідеальних типів» та Дж. Хікс, який вважає систему категорій цінним досягненням марксистської думки, особливо при використанні для аналізу суспільно-історичного розвитку [278].

5) Формаційна теорія відзначається високим ступенем науковості, об'єктивністю, логічністю, несуперечливістю, послідовністю, динамічністю, сприйнятливістю до зовнішнього впливу і здатністю до розвитку. Ця риса проявляється за умов відношення вчених до формаційної теорії не як до системи

непорушних догм, а як до інструменту творчого вирішення гострих проблем сучасної науки та суспільства. Підтвердити такі висновки можуть розробки сучасних вчених, спрямовані на розвиток формаційної теорії.

В. Іноземцев у своїх працях [102; 103; 105] відстоює думку, що дійсне розуміння «суспільної формації» і отже, періодизацію історії суспільства було викривлено, а основними в теорії К. Маркса є поняття «суспільна формація» та «економічна суспільна формація». У К. Маркса в деяких творах [150; 153], окрім способів виробництва, згадується також про «архаїчну», «первинну» і «вторинну» суспільні формації, «економічну суспільну формацію», наприклад: «Загалом, азіатський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна позначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації» [150, с. 5–9]. Або: «Вторинна формація, зрозуміло, охоплює ряд суспільств, заснованих на рабстві та кріпосництві» [153, с. 419]. З наведеного випливає, що під первинною, або архаїчною формацією, розуміється первіснообщинне суспільство, у якому відсутній класовий розподіл і експлуатація праці. Економічна суспільна формація являє собою антагоністичне класове суспільство, засноване на експлуатації, і охоплює античний, азіатський, феодальний і капіталістичний способи виробництва. Третинною суспільною формацією виступає комуністична (постекономічна) формація – неантагоністичне суспільство, що виключає експлуатацію в будь-яких її формах, або «царство свободи». На наш погляд, категорії «економічної суспільної формації» і «суспільно-економічної формації» носять самостійне значення не навантаження, а у науці повинні мати місце періодизації розвитку людського суспільства як на п'ять суспільно-економічних формацій, так і на три великих історичних періоди з погляду експлуатації праці і класової боротьби.

Оригінальною і глибокою є концепція «естафетно-формаційного» або «естафетно-стадіального» підходу до історичного розвитку, розроблена в працях Ю. Семенова [229; 230]. Окрім уточнення категорії «суспільно-економічна формація» (наведене вище), та критики класичного розуміння зміни суспільно-економічних формацій (які уявлялись стадіями розвитку окремих суспільств, і всі

країни та народи зобов'язані були їх пройти), дослідник пропонує ввести в науковий обіг цілу групу нових допоміжних категорій – соціор (соціоісторичний організм), соціорна система, інферіорні та суперіорні соціори, ультрасуперіоризація і т.д. Естафетно-формаційний підхід передбачає подолання «вузьких місць» формаційної теорії, як то: акцентування на історичному розвитку в часі, на вертикальних зв'язках – на шкоду просторовому різноманіттю суспільств, дискусійність питань кількості та послідовності існування формацій та інших. Так, автор зосереджує увагу на взаємовпливі і взаємодії між соціоісторичними організаціями, в результаті якої відбувається передача історичної естафети від одних, більш розвинених, суспільств до інших, які в свою чергу стають найбільш розвиненими. Зміна суспільно-економічних формацій відбувається в масштабах всього людського суспільства, а не в межах кожного окремого соціоісторичного організму.

Нові грані формаційного підходу отримують розвиток в дисертаційних роботах. С. Єрмолаєв [83] відстоює евристичну значимість формаційного підходу, досліджуючи на його основі сутність феноменів ХХ ст. – радянську систему та світову глобалізацію. Є. Пашинцев [194] вважає, що матеріалістична концепція історії не є універсальною, а добре пояснює лише етап історії, пов'язаний з цивілізацією техногенного типу, в той час як загалом світова історія проходить послідовність суспільних формацій, які базуються на технологічному, інституціональному, ідеологічному формаційних циклах.

У дослідженнях [43; 191; 194; 267] міститься перспективна ідея здійснити творче поєднання надбань формаційного та цивілізаційного підходів через порівняння їх методологічних можливостей, з акцентом на різному призначенні їх інструментарію та рівня теоретичного осмислення суспільства.

Аналізуючи дослідження [2; 239; 267], можна сформулювати проблеми формаційної теорії, деякі з яких знаходяться у процесі вирішення.

1) Механічне поширення західноєвропейського шляху розвитку на інші країни та регіони світу. Існує мало суспільств, окрім західноєвропейського, які б пройшли в своєму розвитку послідовно всі суспільно-економічні формації. Однак

і сам К. Маркс застерігав проти екстраполяції його моделі історичного процесу на всі регіони без винятку. Проблема вирішується у теорії естафетно-стадіального підходу Ю. Семенова: суспільно-економічні формації є стадіями розвитку не конкретних соціорів, а людського суспільства в цілому. Категорія суспільно-економічної формації є своєрідним «ідеальним типом», концентрацією «загального», яке проявляється у «окремому» конкретних суспільств.

2) Жорсткий телеологічний характер, тобто обґрунтування імперативної прогресивної спрямованості суспільно-історичного процесу в бік досягнення постеконічної формації і водночас - відсутність у реальності прогнозованого переходу до неї, не дивлячись на активний розвиток продуктивних сил. Однак, важко спростувати і тенденції розвитку провідних країн у XX-XXI ст. в бік поширення соціалізації виробничих і розподільчих відносин (поширення акціонерної та кооперативної власності, самозайнятості; соціальне партнерство, системи соціального страхування, пільги у освіті та охороні здоров'я і т.д.).

3) Економічний детермінізм, тобто виділення одного фактора - виробничих відносин, як такого, що визначає ступінь розвиненості даного суспільства і його координати у просторі-часі світової історії. З іншого боку, ані К. Маркс, ані його послідовники не заперечували активний зворотний вплив надбудови – держави, політики, ідеології, права, культури – на базис суспільства.

4) Зосередження уваги на соціально-економічній структурі суспільства та ігнорування соціологічних питань цінностей, норм поведінки, колективної свідомості, збіднення ролі духовної культури і т.д. Перелічені проблеми лежать в площині надбудовних відносин, в той час як К. Маркс і його послідовники ставили за мету дослідження базисних виробничих відносин, хоча виявлення суміжних питань взаємовпливу базису та надбудови може бути перспективним.

5) Дискусійні питання щодо зведення ролі держави до забезпечення панування «експлуаторського класу» та збідненого розгляду соціальної структури суспільства з перебільшенням акценту на антагоністичних класах.

б) Проблема об'єктивного, недогматичного використання формаційної теорії, адже формаційний підхід пережив дві крайності в процесі свого наукового життя – від майже релігійного захоплення до повного заперечення.

7) Проблема перевірки практикою, яку, як вважається, формаційна теорія не пройшла через розпад соціалістичної системи; або була спотворено реалізована у країнах «реального соціалізму». К. Поппер Х. Арндт, М. Джилас, З. Бжезинський, М. Харрінгтон часто спрямовують свої зауваження не стільки на адресу теорії самого К. Маркса, скільки в бік її інтерпретацій у суспільствах «реального соціалізму».

При дослідженні різних трактувань сутності технологічного способу виробництва (ТСВ) постала проблема з'ясування пов'язаних понять, таких як продуктивні сили і праця. Продуктивні сили поряд з виробничими відносинами виступають одною із двох протилежних сторін суспільного способу виробництва, що перебувають у постійній єдності та взаємодії. Продуктивні сили суспільства виражають відношення людей до природи в процесі перетворення речовини природи на кінцевий продукт із метою задоволення різноманітних потреб, тоді як виробничі відносини виражають відносини між людьми, що складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ і послуг. Виробничі відносини виступають економічною формою продуктивних сил, тому що визначають умови присвоєння і використання засобів і результатів виробництва. Причому імпульс розвитку всієї економічної системи суспільства лежить на стороні продуктивних сил, як більш динамічної, в порівнянні з консервативними виробничими відносинами, сторони суспільного способу виробництва. Можна виділити наступні варіації визначення продуктивних сил (див. табл. 1.5).

Перше, двокомпонентне визначення вочевидь є недостатнім в сучасних умовах, оскільки ототожнює продуктивні сили із простими моментами праці [32], в той час як в ході розвитку праці і виробництва, з розгортанням НТР цей «кістяк» обростає новими складовими, на перший план виходять нові елементи; змінюється структура продуктивних сил. Так, наприклад, деякі вчені [56; 77; 148] окремо виділяють у складі продуктивних сил енергетичну складову; комунікації,

засоби зв'язку і інформацію, а також виробничу організацію; безперечно, сьогодні і наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу суспільства. На наш погляд, не знижуючи цінність дефініцій Л. Гриніна, Г. Волкова та О. Мамедова, найбільш повне визначення продуктивних сил надає В. Марахов [148], тому що воно глибоко відображає їхню сутність, а головне – розкриває взаємозв'язок між продуктивними силами, працею та технологічним способом виробництва.

Таблиця 1.5

Визначення категорії «продуктивні сили»

Автор, джерело	Визначення
Медведев В. [202]	Особисті і речовинні фактори виробництва у своїй сукупності і взаємодії становлять продуктивні сили суспільства
Гринін Л. [56]	Продуктивні сили - категорія, що описує особливу підсистему суспільства, яка представляє комплекс природних, технічних, енергетичних, інформаційних, демографічних та інших факторів, а також людських (фізичних, інтелектуальних, соціальних) якостей
Волков Г. [32]	Продуктивні сили можна визначити як систему, що історично розвивається і являє собою єдність доцільної діяльності суспільної людини і всіх факторів, що сприяють посиленню її творчих можливостей, підвищенню продуктивності праці
Мамедов О. [302]	Продуктивні сили – це економічна абстракція, що позначає системну сукупність всіх сил, використовуваних суспільством при створенні матеріальних основ своєї життєдіяльності
Марахов В. [148]	Продуктивні сили – це спосіб перетворення природного на соціальне, за допомогою якого безпосередньо змінюються форми природних речей і процесів у форми, що відповідають потребам суспільного розвитку; це система об'єктивних і суб'єктивних сторін праці, що обумовлює певний технологічний спосіб виробництва, рівень продуктивності праці і розвиток соціальних відносин

К. Маркс уже в XIX ст. у різних роботах підкреслював роль таких суспільних продуктивних сил, як поліпшення засобів комунікації; удосконалення методів виробництва; технологічне застосування науки, що сьогодні складає напрями актуальних досліджень. В підготовчих рукописах до «Капіталу» 1857-1859 рр. він також виділяє матеріальні і духовні продуктивні сили, згадуючи продуктивні сили «у формі знання» [32]. Актуальною є і позиція К. Маркса про послідовний розвиток форм продуктивних сил – від природних, через суспільні, до загальних продуктивних сил, які розвиваються на базі поглиблення усупільнення виробництва та втілюють у собі «загальні сили людської голови»,

«загальний інтелект», «загальну наукову працю» [153, с. 400–421; 155, с. 214–215].

Головною продуктивною силою суспільства є людина, яка створює і оживляє своєю працею всі інші компоненти продуктивних сил, формує їхню структуру, розміщення. Причому в умовах сучасної НТР, коли трудові функції працівника зосереджені переважно не на безпосередньому впливі на предмет праці, а на творчо-інтелектуальних завданнях виробничого процесу, роль суб'єктивного фактору не тільки не знижується, а все більше зростає.

Простежимо зв'язок між працею і продуктивними силами. Як відомо, до складу продуктивних сил передусім входять всі прості моменти праці. Праця являє собою продуктивні сили в дії. Також, працею створюються і приводяться в рух компоненти продуктивних сил. Але роль праці в системі продуктивних сил цим не обмежується – головне її значення полягає в тому, що праця виступає внутрішнім джерелом і причиною розвитку продуктивних сил. Як відзначають учені [148], продуктивні сили мають як джерела, так і рушійні сили розвитку. Джерела розвитку продуктивних сил – це фактори, що прямо впливають на кількісне збільшення і якісне вдосконалення елементів продуктивних сил. Головний з них – праця, причому мається на увазі не суспільна форма праці, що створює мінову вартість, а конкретна праця, яка створює споживчу вартість і є суперечливим процесом взаємодії людини зі знаряддями і предметами праці. Саме протиріччя взаємодії людини зі знаряддями праці і описує категорія технологічного способу виробництва. Крім того, виділяються і рушійні сили розвитку продуктивних сил – опосередковані фактори, які безпосередньо не вдосконалюють окремі елементи системи продуктивних сил, але відіграють роль регуляторів, прискорювачів або сповільнювачів розвитку продуктивних сил (виробничі відносини, надбудовні відносини, інституційні фактори).

В процесі трудової діяльності між природними і штучними (засоби праці) робочими органами людини, або між особовими і предметними органами «сукупного робочого механізму» [33, с. 50–51] виникає не тільки єдність, але і протиріччя. Воно засноване на тому, що цей сукупний робочий механізм -

різнокомпонентна система, яка складається з двох самостійних підсистем: технічної і системи живого організму, кожна з яких розвивається за власними законами. Вони мають безліч відмінностей, але пов'язані цільовою єдністю. У ході трудового процесу ці підсистеми вступають у тісний контакт, виявляючи суперечливість їх різнорідних структур. З одного боку, в силу недосконалості засобів праці людина змушена доповнювати їх своїми природними органами, а з іншого боку, сама людина – не найкраще знаряддя безпосереднього впливу на речовину природи. Саме потребою вирішення протиріччя між необхідністю активного впливу на речовину природи заради задоволення своїх потреб і обмеженістю фізичних можливостей людини було обумовлене виникнення знарядь праці. Втім, вирішення цього протиріччя означало не його усунення, а перехід у нову форму – протиріччя між людиною як підсистемою живого організму зі своїм набором властивостей (у чомусь обмежених у порівнянні з технікою, а в чомусь принципово переважаючих її) і засобами праці усередині технологічного способу виробництва на кожній стадії його розвитку. Вирішенням цього протиріччя є поступовий процес передачі техніці, уречевлення в техніці функцій праці людини. Цей процес проходить ряд етапів – так виникає технологічний спосіб виробництва, заснований на ручній праці, згодом – на механізації праці, і, нарешті, сучасний – заснований на автоматизації праці.

У системі людина-техніка існує і інше протиріччя, яке є джерелом розвитку двох цих сторін і продуктивних сил у цілому, а саме – постійно відновлюване протиріччя між новими знаряддями праці та існуючим рівнем розвитку працівників. В процесі виробництва основною метою є задоволення потреб людини. Отже, виникає необхідність у виробництві більшої кількості продукції кращої якості, а також у полегшенні самого процесу праці, тобто у вдосконаленні знарядь праці. Створення нових знарядь праці здійснюють найбільш кваліфіковані працівники, які вкладають в цей процес всю свою майстерність, знання, з огляду на існуючий рівень розвитку засобів праці. Таким чином, нові знаряддя праці, нова техніка, як система штучних органів людської діяльності, є історичним продуктом розвитку самих працівників. Поширення нових знарядь

праці серед інших працівників входить у суперечність із їх наявною кваліфікацією, а вирішення цього протиріччя здійснюється шляхом підвищення рівня розвитку робітників відповідно до нової техніки. Так відбувається послідовний процес розвитку двох сторін технологічного способу виробництва – працівника і засобів праці, а отже і процес розвитку продуктивних сил.

Отже, праця як процес свідомої доцільної діяльності людини за допомогою певних знарядь, спрямованої на перетворення предметів природи з метою створення матеріальних і духовних благ для задоволення особистих і суспільних потреб є основним джерелом розвитку продуктивних сил суспільства та внутрішнім імпульсом розвитку технологічного способу виробництва. Узагальнюючи думки дослідників [38; 52; 161], можемо констатувати, що праця загалом виконує такі найважливіші функції у суспільстві: 1) працею створюються як матеріальні і духовні блага, так і фактори виробництва (засоби виробництва, здібності людини, наука); 2) праця виступає джерелом розвитку суспільства; 3) праця – творець людини і основний фактор її розвитку.

Процес праці не тільки виступає джерелом розвитку продуктивних сил, а і впливає на розвиток самої праці, її змісту і характеру. Учені [299; 303] у тій або іншій мірі практично одноголосні в тому, що зміст праці – це спосіб застосування фізичних і розумових здібностей працівника; він характеризує процес взаємодії працівника зі знаряддями і предметами праці, відображаючи функціональні особливості конкретного виду трудової діяльності і виступаючи як сукупність трудових операцій і функцій, виконуваних працівником протягом трудового циклу або робочого дня. Виділяють такі різновиди праці: проста і складна праця; рутинна і творча; праця різного ступеня важкості і шкідливості; напружена і ненапружена; ручна, механізована і автоматизована праця. Категорію змісту праці повніше можна розкрити за допомогою наступних характеристик [284, с. 100–101; 299, с. 31–33; 303, с. 180]: 1) склад та особливості трудових функцій працівника, ступінь їх розмаїтості, частка виконавських функцій; 2) ступінь відповідальності і складності праці, співвідношення витрат розумової і фізичної енергії, присутність елементів творчості; 3) вимоги до освіти, кваліфікації,

здібностей, особистих якостей працівника; 4) ступінь перетворення науки на безпосередню продуктивну силу в умовах даного виробництва; 5) рівень організації праці; 6) сфера застосування праці: праця в сфері матеріального виробництва, у сфері науки, культури і мистецтва; праця в галузях матеріального і нематеріального виробництв; праця по секторах (у сільському господарстві, у промисловості, у сфері послуг); праця по видах діяльності (фахівця, ученого, робітника і т. п.); праця по професіях і спеціальностях.

Категорією, що детермінує соціально-економічні умови трудової діяльності, а також умови участі в суспільній праці є характер праці. Узагальнюючи думки учених [284; 299], наведемо таке визначення: характер праці – це соціально-економічна сторона праці, що відображає особливості відносин між людьми із приводу їх участі у праці, а також ступінь розвитку суспільної природи праці і те, як вона проявляється – безпосередньо або за допомогою опосередкованих зв'язків. Характер праці проявляється у двох аспектах: ступені усупільнення праці та соціальному характері праці, що впливає з форми власності на засоби виробництва. Праця індивіда в тій чи іншій мірі завжди пов'язана із працею суспільства. Наприклад, праця приватного виробника здійснюється в приватних інтересах, але одночасно виробляє товари задля задоволення потреб суспільства, які проявляються через попит. Участь найманого робітника в кооперації праці здійснюється шляхом продажу робочої сили. Так за допомогою обміну відбувається формальне (опосередковане) усупільнення праці.

Історичні і теоретичні передумови дослідження технологічного способу виробництва знаходимо в історії економічної думки – в працях А. Сміта, Д. Рікардо, А. Тюрго. Підкреслимо, що саме категорія технологічного способу виробництва у жодного з вчених не була сформульована, однак всі вони тією чи іншою мірою зверталися до дослідження елементів продуктивних сил суспільства, крім того (особливо рельєфно це виділено у Д. Рікардо), учені наголошували на наслідках і умовах застосування машин у суспільному виробництві, а також відзначали, як свідчать дослідження [35; 108; 306], прогресивний вплив поділу праці на підвищення продуктивності (А. Сміт

[236, с. 8–25] та А. Тюрго [34, с. 460–462]). Д. Рікардо здійснив спробу відокремити поняття виробничих відносин і продуктивних сил, а також прийшов до актуального висновку, що тільки розвиток продуктивних сил приведе до зростання добробуту нації. А. Сміт виділяє ознаки різних етапів розвитку технологічного способу виробництва, помічаючи, що глибокий функціональний поділ праці на дрібні механічні операції в мануфактурному виробництві підготував ґрунт для передачі виконання цих операцій машинам. Все це спричинило перехід до нового технологічного способу виробництва, заснованого на механізованій праці. Зазначене свідчить про те, що перехід від інструментального до індустріального технологічного способу виробництва не пройшов для вчених непоміченим.

Категорія технологічного способу виробництва міститься в підготовчих роботах до «Капіталу» К. Маркса. «Переворот у способі виробництва, що відбувся в одній сфері промисловості – пише К. Маркс – обумовлює переворот в інших сферах». «Так, наприклад – зауважує він далі – машинне прядіння висунуло необхідність машинного ткацтва, а обидва разом зробили необхідною механіко-хімічну революцію в білильному, ситцедрукарному і фарбувальному виробництвах. У такий же спосіб, з іншого боку, революція в бавовняному прядінні викликала винахід ... машини для відділення бавовняних волокон від насіння...» [151, с. 395]. Очевидно, що мова ведеться не про суспільний спосіб виробництва, як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, а про технологію, технологічний спосіб виробництва. Можна привести і наступне підтвердження: «На паперовому виробництві добре взагалі вивчати в деталях як різницю між окремими способами виробництва, що мають в основі різні засоби виробництва, так і зв'язок суспільних виробничих відносин з різними способами виробництва; стародавня німецька паперова справа дає зразок ремісничого виробництва, Голландія XVII ст. і Франція XVIII ст. – зразок власне мануфактури, а сучасна Англія – зразок автоматичного виробництва в цій галузі...» [33, с. 54]. Знову видно, що К. Маркс має на увазі не суспільні способи виробництва, а ті способи виробництва, які мають «в основі різні засоби виробництва». Етапи

розвитку останніх К. Маркс виділяє такі: ремісниче виробництво, мануфактура і те, що він називає «автоматичним виробництвом». До того ж в 11–13 главах «Капіталу» К. Маркс, не називаючи самого поняття, по суті детально розглядає етапи розвитку ТСВ: проста кооперація, мануфактура, фабрика.

В. Ленін також звертався до питань, пов'язаних із технологічним способом виробництва: «Головних стадій цього розвитку [капіталізму в нашій промисловості] три: дрібні товарні виробництва – капіталістична мануфактура – фабрика... Три основні форми промисловості, названі вище, відрізняються насамперед різним укладом техніки. Дрібне товарне виробництво характеризується зовсім примітивною, ручною технікою... Мануфактура вводить поділ праці... Але ручне виробництво залишається... Тільки велика машинна індустрія вносить радикальну зміну,... систематично застосовує до виробництва дані науки. ... У тих галузях промисловості, які підкорила собі фабрика, ми бачимо повний технічний переворот і надзвичайно швидкий прогрес способів машинного виробництва... У зв'язку з різним укладом техніки ми бачимо різні стадії розвитку капіталізму» [141, с. 542–544]. Тобто В. Ленін чітко виділяє риси першої і другої стадії розвитку технологічного способу виробництва, заснованих на ручній і механізованій праці відповідно. Підтверджується думка про те, що розвиток технологічного способу виробництва зв'язаний саме з розвитком засобів праці, що поділ праці у мануфактурі хоча і призводить до підвищення продуктивності праці, все-таки не веде до кардинальної зміни технологічного способу виробництва, який ґрунтується так само на ручній праці. І тільки поширення великої машинної індустрії знаменує собою зміну в технологічному способі виробництва і перехід його до другої стадії розвитку, заснованої на механізованій праці. Автор також безпосередньо зв'язує «уклад техніки» і «різні стадії розвитку капіталізму», тобто зміни в технологічному способі виробництва приводять до перетворення виробничих відносин.

Не дивно, що дослідження категорії технологічного способу виробництва з погляду формаційного підходу відбувалося найбільш жваво і плідно в рамках радянської економічної науки, яка намагалася широко використати багату спадщину К. Маркса. Однак спільної позиції на сутність технологічного способу виробництва так і не було вироблено, незважаючи на використання єдиного методологічного підходу, тому точки зору того періоду істотно відрізняються між собою і мають як переваги, так і недоліки. Сьогодні також висувається безліч різних трактувань сутності технологічного способу виробництва, що свідчить про збереження дискусійності цього питання (див. табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Характеристика визначень змісту категорії «технологічний спосіб виробництва» в рамках формаційного підходу

Автор, джерело	Визначення категорії	Зміст
Медведев В. [202]	Засоби праці в єдності з матеріалами, технологіями, енергією, інформацією і організацією виробництва	Технологічні відносини між матеріальними елементами виробництва
Лоскутов В. [143]	Сукупність технологічних відносин, які характеризують технологічні зв'язки між матеріальними елементами виробництва	
Абішев А. [1]	Динамічна система технологічних відносин, першопричиною розвитку якої постає протиріччя між продуктивною та споживчою силою; рух технологічного способу виробництва являє собою основу соціально-економічного прогресу суспільства	Система технологічних відносин
Крапивенський С. [129]	Спосіб взаємодії людей з предметами і засобами своєї праці і з цього приводу між собою в зв'язку з техніко-технологічними особливостями виробництва	Спосіб з'єднання працівника із засобами виробництва
Волков Г [32]	Історично визначений спосіб поєднання різних компонентів у системі продуктивних сил, насамперед людини і технічних засобів праці	
Юхін В. [106]	Організаційний принцип взаємодії людини із засобами виробництва, історично передбачений самою природою використовуваних техніки і технології	
Марахов В. [242]	Технологічний спосіб поєднання людини із засобами виробництва в єдності з технологічними відносинами виробництва, що виражає структуру продуктивних сил у цілому	Спосіб поєднання працівника із засобами праці у єдності з технологічними відносинами виробництва
Здобувач	Історично визначений соціально-економічними умовами спосіб поєднання працівника із засобами праці у єдності з техніко-технологічними відносинами виробництва, що відображає сутнісні взаємозв'язки між елементами продуктивних сил і виявляє джерела їхнього розвитку	

Продовження таблиці 1.6

Автор, джерело	Визначення категорії	Зміст
Шухардін С. [238]	Сукупність трьох факторів: організація застосування технічних засобів; технічний спосіб поєднання виробників з технічними засобами; поділ праці	Спосіб поєднання працівника з технічними засобами у єдності з техніко-технологічними та техніко-економічними відносинами
Мочерний С. [77]	Спосіб виробництва, що базується на техніко-економічному об'єднанні речовинних і особистих факторів виробництва, комплексі техніко-технологічних відносин між речовинними елементами продуктивних сил і системі техніко-економічних відносин	Процес взаємодії продуктивних сил і техніко-економічних відносин
Мочерний С. [173]	Процес діалектичної взаємодії продуктивних сил і техніко-економічних відносин, внаслідок якого формується матеріальна основа еволюції виробничих відносин	Рівень поєднання елементів продуктивних сил
Слецький Н.Д. [78]	Якісно-історичний рівень механізму поєднання елементів в системі продуктивних сил	Якісний щабель розвитку продуктивних сил
Димов К. [70]	Історично визначений якісний щабель розвитку техніки, технології і взагалі продуктивних сил, заснований на певній сукупності базових технологічних принципів і технічних рішень, які обумовлюють характер праці і техніко-технологічний вигляд виробництва в ту чи іншу епоху	

Аналізуючи матеріали, подані у табл. 1.6, можемо розмістити весь діапазон визначень уздовж логічної послідовності – від звуженого трактування категорії технологічного способу виробництва до розширеного розуміння. Так, зведення всього змісту категорії лише до технологічних відносин виробництва (або техніко-технологічних відносин) між матеріальними його елементами (як роблять автори перших двох визначень у таблиці) виключає з аналізу особистий фактор виробництва - людину, живою працею якої приводяться в рух всі інші фактори виробництва і яка відіграє головну роль в удосконаленні знарядь і засобів праці.

Більшість поданих визначень (С. Крапивенський, Г. Волков, В. Іохін, В. Марахов, С. Шухардин, С. Мочерний) тяжіє до наступного рівня узагальнення – розуміння технологічного способу виробництва саме як способу поєднання працівника із засобами виробництва, передусім із засобами праці, адже саме цей

зв'язок визначає якісну відмінність між крупними етапами індустріального розвитку людства, втіленими у ручній, механізованій, автоматизованій праці, а також пояснює внутрішній механізм розвитку продуктивних сил.

Розбіжності виникають на наступному рівні розгортання категорії технологічного способу виробництва – в процесі включення до його складу техніко-економічних і техніко-технологічних відносин та при визначенні сутності останніх. Так, С. Мочерний [77, с. 623] розуміє технологічні відносини як відносини тільки між речовинними елементами продуктивних сил, на відміну від трактування В. Марахова [242, с. 71-72], який бачить їх як відносини між людьми, які виникають у результаті співіснування і взаємозв'язку певних технологічних та трудових операцій, а також на відміну від наведеного вище розуміння Г. Волкова [32, с. 19; 303, с. 131], який включає до складу технологічних відносин і відносини між людьми (поділ праці), і відносини людей до речей (до засобів праці, до предметів праці), і відносини між «суб'єктивними предметами» (засобів праці до предметів та продуктів праці; відносини науки, техніки і виробництва). На наш погляд, не зовсім доцільно у понятті технологічних відносин змішувати і відносини між людьми, і відносини людей до речей, і відносини між речовинними елементами, адже тоді відбувається розмивання самого ядра технологічного способу виробництва, рушійної сили його розвитку – відносин і протиріч між людиною і технічними засобами праці.

На наш погляд, має сенс розмежовувати відносини людей до засобів і предметів праці – техніко-технологічні відносини, та відносини між людьми в процесі технічної та управлінської організації виробництва, які можна трактувати як техніко-економічні відносини або організаційно-економічні відносини, в той час як аналіз відносин між самими матеріальними факторами виробництва, мабуть, не буде дуже плідним, принаймні, в межах економічної або економіко-соціологічної риторики. З іншого боку, у понятті техніко-технологічних відносин, виділеному С. Мочерним [77, с. 623], вочевидь, змішуються технологічні і економічні відносини, тобто відносини на стороні продуктивних сил і на стороні виробничих відносин. Тому, приймаючи до уваги близькість техніко-економічних

відносин за змістом до традиційної категорії політичної економії – організаційно-економічних відносин (а це відносини спеціалізації, кооперації, комбінування виробництва, його концентрації, обміну діяльністю між людьми, поділу праці), остання не втрачає своєї значущості і може бути використана як основна для пояснення відносин між людьми в процесі організації виробництва.

І, нарешті, найбільш розширеними є останні два визначення технологічного способу виробництва. Одне з них пов'язує його розуміння із історичним рівнем механізму поєднання елементів продуктивних сил, а інше трактування характеризує його як якісний щабель розвитку продуктивних сил, що, в цілому, є правомірним, однак подане не досить конкретизовано, тому рушійні сили розвитку цього механізму залишаються «чорною скринею».

З огляду на досвід наведених концепцій сутності технологічного способу виробництва, спробуємо представити наше визначення ТСВ: технологічний спосіб виробництва являє собою історично визначений соціально-економічними умовами спосіб поєднання працівника із засобами праці в єдності з техніко-технологічними відносинами виробництва; технологічний спосіб виробництва відображає істотні взаємозв'язки між елементами продуктивних сил і виявляє джерела їх розвитку.

Виявляючи співвідношення між технологічним способом виробництва і продуктивними силами, бачимо, що продуктивні сили як спосіб перетворення природного на соціальне, за допомогою якого безпосередньо змінюються форми природних речей і процесів у форми, що відповідають потребам суспільного розвитку, виступають системою об'єктивних і суб'єктивних сторін праці, що обумовлює певний технологічний спосіб виробництва. Тобто певний рівень розвитку продуктивних сил обумовлює той або інший існуючий технологічний спосіб виробництва. Продуктивні сили являють собою сторону суспільного способу виробництва. Технологічний спосіб виробництва відображає структуру продуктивних сил, ілюструє істотні зв'язки між елементами цієї системи, пояснює взаємодії між основними складовими - працівником і засобами праці. Етапи

розвитку технологічного способу виробництва характеризують моменти стрибкоподібної зміни в складі і якості продуктивних сил.

Відтворимо у вигляді схеми місце технологічного способу виробництва в системі суспільного способу виробництва (див. рис. 1.1). З'ясовуючи в першому наближенні, як співвідносяться між собою поняття суспільного способу виробництва і технологічного способу виробництва, відзначимо, що, як відомо, суспільний спосіб виробництва являє собою діалектичну єдність двох сторін – продуктивних сил і виробничих відносин, причому об'єктивне призначення виробничих відносин полягає в тому, що вони виступають економічною формою розвитку продуктивних сил. Учені підкреслюють, що технологічний спосіб виробництва «варто відрізнити від суспільного способу виробництва – більш широкого поняття, яке характеризує історично визначене поєднання продуктивних сил і виробничих відносин, що лежить в основі даної суспільно-економічної формації» [303, с. 131]. Таким чином, технологічний спосіб виробництва, на відміну від соціально-економічного способу виробництва, стосується сторони продуктивних сил, відносин усередині них. Поняття суспільного способу виробництва є всеосяжним, безперечно більш широким, ніж категорія технологічного способу виробництва. Більш докладно питання процесу взаємодії між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва буде розглянуте у підрозділі 2.1.

Як бачимо, категорія технологічного способу виробництва органічно вписується в систему категорій політичної економії, займає в ній особливе місце і справляється з описом таких складних суспільних явищ, як протиріччя, джерела і хід розвитку продуктивних сил. Необхідність і плідність використання цього поняття проаналізовано у статті автора [165]. Отже, немає необхідності відмовлятися від даної категорії, а також підмінювати її новотворами, як це робиться в деяких роботах [56]. Зазначений вчений пише: «...справедливості заради варто звернутися до поняття «технологічний спосіб виробництва», що має певну популярність і претензію на опис великих етапів саме світових продуктивних сил...». І далі вчений продовжує: «Однак надмірний упор на

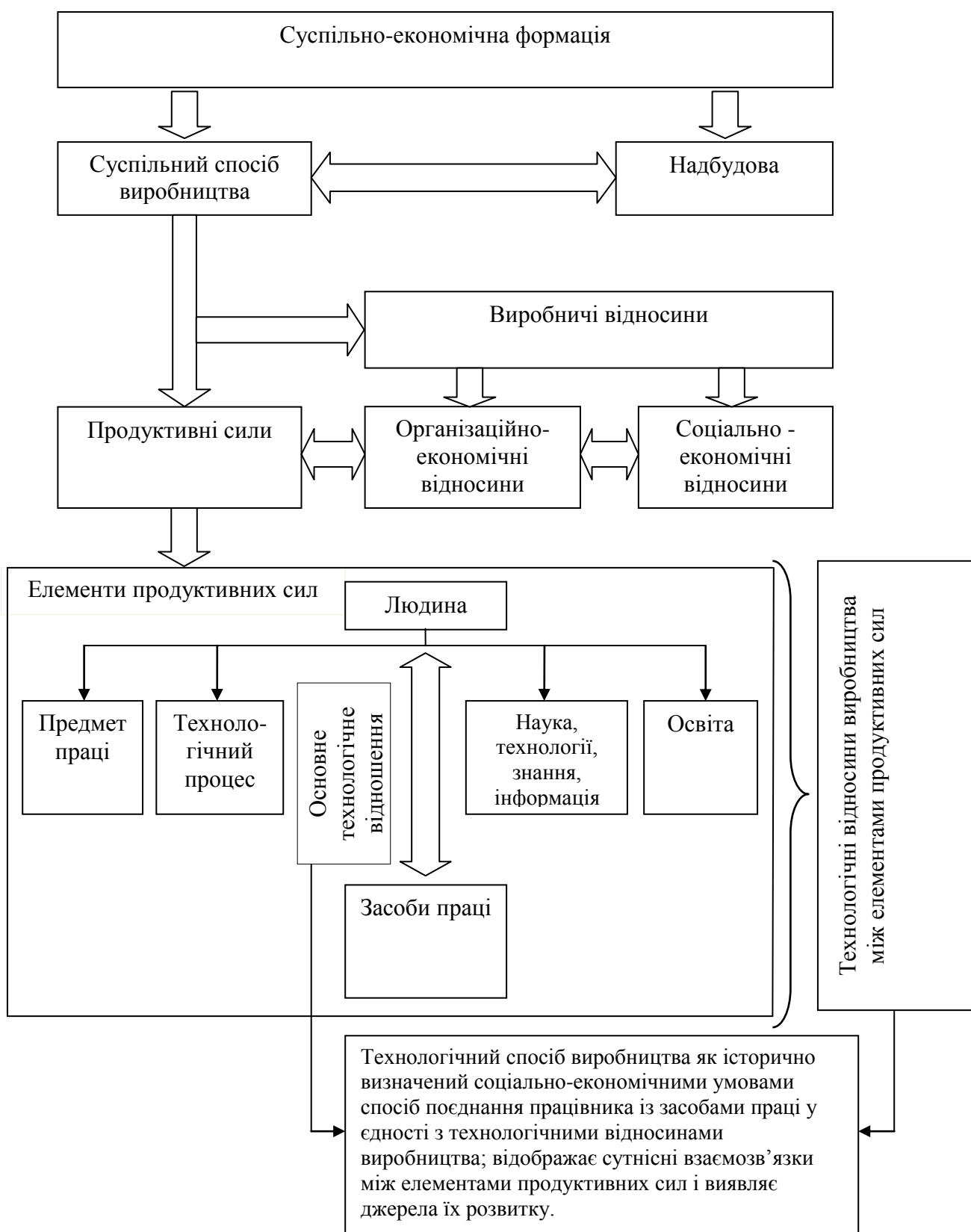

Рис. 1.1 Технологічний спосіб виробництва в системі суспільного способу виробництва (складено автором)

техніку і перенесення вирішальної її ролі в продуктивних силах також і на доіндустріальні формації призводить до того, що виробничий аспект історичного процесу розкривається неадекватно» [56, с. 46–47]. Однак, як було з'ясовано, в понятті технологічного способу виробництва немає «надмірного упору на техніку», адже воно розкриває взаємодію людини і техніки, як двох відносно рівноправних підсистем, причому людина була і залишається головною продуктивною силою.

1.2. Особливості та протиріччя цивілізаційного підходу до дослідження технологічного способу виробництва

Узагальнюючи дослідження [84; 174; 269; 271], можна помітити, що категорія цивілізації має декілька рівноправних значень, що пов'язане з еволюцією наукових уявлень (див. табл. 1.7). Так, у первинному своєму значенні цивілізація символізувала досягнення людства, асоціювалася з поняттям прогресу, виступала як більш досконалий, розвинений, складний етап розвитку людського суспільства, що протиставлявся епохам дикості і варварства. У цьому значенні поняття «цивілізація» використовувалося з XVIII ст. у роботах французьких просвітителів. Однак у другій половині XIX ст. впевненість філософів у обов'язковому для всіх країн і народів історичному прогресі почала слабшати, що підготувало ґрунт для появи нових цивілізаційних теорій, які звертали більш пильну увагу на історичні особливості в розвитку суспільства різних народів і країн, пояснюючи ці відмінності впливом певних факторів (географічних, культурних, релігійних – О. Конт, Г. Спенсер). У результаті в XIX-XX ст. виникли теорії локальних цивілізацій (А. Тойнбі, О. Шпенглер, Н. Данилевський, П. Сорокін), авторам яких історія розвитку людського суспільства представлялася не у вигляді взаємопов'язаних, послідовних закономірних етапів одного процесу

(принцип єдності світової історії), а як сукупність історії виникнення, розвитку і занепаду окремих цивілізацій. В даному випадку поняття «цивілізація» виступає як локальна цивілізація – соціокультурна система, обумовлена певними умовами існування суспільств, конкретними особливостями людей, які населяють той чи інший регіон. Третя іпостась категорії цивілізації – світова цивілізація, одна з одиниць історичного часу, одна з епох, що означає певне стійке соціокультурне співтовариство країн і народів, яке існує на тривалому відрізку історії суспільства. Крім зазначених видів цивілізацій, які акцентують різні відтінки даної категорії, за критерієм одночасного або різночасного існування виділяють [271] синхронні цивілізації, які співіснували в історії одночасно, і діахронні цивілізації, які існували протягом значного проміжку часу.

Цивілізаційний підхід поєднує в собі не одну, а безліч різних теорій, які часто істотно відрізняються по методологічних ознаках, тому, на наш погляд, можна розрізняти цивілізаційний підхід у вузькому і широкому сенсі. Строго кажучи, цивілізаційний підхід у вузькому сенсі передбачає розуміння розвитку людського суспільства через виникнення, становлення, розквіт, надлам і розпад окремих, мало пов'язаних між собою локальних цивілізацій або культур і представлений теоріями А. Тойнбі [254], О. Шпенглера [296], Н. Данилевського [62], П. Сорокіна [240]. Так, О. Шпенглер вважає, що немає єдиної всесвітньої історії, але існують вісім великих культур, що втілюють у собі історію – єгипетська, вавилонська, індійська, китайська, мексиканська, антична, арабська і європейська, «фаустовська» культура, кожна з яких має свою «античність», своє «Середньовіччя», свій «Новий час», свої злети і занепади; коли вмирає культура, вона стає цивілізацією. Відповідно до теорії А. Тойнбі, в історії людства існувала 21 цивілізація, вісім з яких існують у теперішній час: західна, конфуціанська (китайська), ісламська, індуїстська, латиноамериканська, африканська, православно–слов'янська і японська [268; 269; 271; 287]. С. Хантінгтон, який розробив концепцію «зіткнення цивілізацій», також дотримувався схожої класифікації цивілізацій, згадуючи, наприклад, західну та ісламську в якості двох протиборчих полюсів.

Сутність категорії «цивілізація»

Автор, джерело	Визначення	Рівень аналізу
С. Хантінгтон [287, с. 119]	Цивілізація – культурна спільність найвищого рангу, найширший рівень культурної ідентичності людей. Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об’єктивного порядку - мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб’єктивною самоідентифікацією людей	Локальна цивілізація
А. Тойнбі [254], О. Шпенглер [296], Н. Данилевський [62], П.Сорокін [240]	Цивілізація - соціокультурна система, обумовлена певними умовами існування суспільств, конкретними особливостями людей, які населяють той або інший регіон, взаємодією регіонів між собою	
А. Тойнбі [254]	Цивілізація трактується як синонім культури, по суті співпадаючи з одним з її значень — як певної системи цінностей, традицій, символів, ментальності і способу життя даного соціума або епохи. Цивілізація є культура, яка досягла меж самоідентифікації	
Е. Літтре [186]	Цивілізація виступає в якості сукупності властивостей певного суспільства, яке розташоване на певній території у визначений момент його історії	
Б. Кузик, Ю. Яковець [132, 133]	Локальні цивілізації – важливі складові частини глобальної спільноти, які відрізняються за системою цивілізаційних цінностей, умовами мешкання і діяльності, історичним досвідом	
Філософія: Энциклопедический словарь [269]	Цивілізація - одна з одиниць історичного часу, одна з епох, що означає певне стійке соціокультурне співтовариство країн і народів, яке існує на тривалому відрізку історії	Світова цивілізація
В. Толстих [186]	Категорія цивілізації в якості типологічної одиниці виміру прогресу людської історії застосовується для характеристики рівня, періоду і особливостей розвитку окремого регіона або суперетносу (цивілізація антична, західна, індустріальна, російська і т. д.)	
Б. Кузик, Ю. Яковець [132, 133]	Світові цивілізації як крупні етапи розвитку глобальної цивілізації і цикли поколінь локальних цивілізацій, епохи у розвитку людства як єдиної мегасистеми	
Ф. Бродель [269]	Цивілізація розуміється як складна, впорядкована соціальна система заборон, наказів, принципів і категорій освоєння навколишнього світу, яка визначає своєрідність мислення, устрій почуттів і дій своїх індивідів. Цивілізації являють собою океан звичок, обмежень, схвалень, тверд-жень, всіх цих реальностей, які кожному з нас здаються особистими і спонтанними, в той час як прийшли з далекого минулого	
Б. Кузик, Ю. Яковець [132; 133]	Глобальна цивілізація — частина або все людство в цілому, яка досягла рівня цивілізаційного розвитку і проходить певні ступені, фази життєвого циклу	Глобальна цивілізація
Вольтер, В. Мирабо, А. Фергюсон, И. Гердер, Л. Морган [186]	Цивілізація – більш досконалий, розвинений, складний етап розвитку людського суспільства, на протипагу епосі дикості та варварства	Розвинена стадія розвитку суспільства

Визнання різноманіття проявів людської культури, відмова від «євроцентризму» – дійсно сильні сторони таких концепцій, однак їм властиве деяке перебільшення ролі культурного різноманіття. Якщо покласти духовно-культурні, релігійні, тобто надбудовні, а не базисні фактори в основу детермінант суспільного розвитку, тоді виходить, що кожна окрема спільність людей, виділена за соціокультурними ознаками, проходить свій власний, унікальний шлях розвитку, і немає рації шукати будь-що загальне в різних цивілізаціях. Однак, відповідно до діалектики, загальне завжди є присутнім в особливому, яке без загального існувати не може, тому що загальне і одиничне формують особливе. Незважаючи на культурну різноманітність, країни живуть по схожих економічних і соціальних законах – здійснюють трудову діяльність, вступають у виробничі відносини заради виробництва благ і т. д. Матеріальна основа світової історії є одночасно основою її єдності, яка забезпечується матеріальним виробництвом.

Цивілізаційний підхід у широкому розумінні поєднує декілька різних теорій, спільним для яких залишається виділення в історії послідовності з декількох окремих організаційних одиниць (цивілізацій), кожна з яких проходить свій шлях розвитку та має особливу систему цінностей. Причому основним критерієм для виділення стадій цивілізаційного розвитку суспільства виступає тут не соціокультурна ідентичність, що спирається на етнічну, національну та історичну спільність, як у представників теорій цивілізаційного підходу у вузькому розумінні, а рівень розвитку матеріальної культури, продуктивних сил. Насамперед, це індустріально-технократичні теорії Р. Арона, Ж. Фурастьє, «нового індустріального суспільства» Дж. Гелбрейта, «постіндустріального суспільства» Д. Белла (порівняння теорій подано у дод. Б, табл. Б.1), а також цілий клас теорій, які розвилися на їхній основі і акцентують особливості сучасного етапу науково-технічної революції – теорії «інформаційного суспільства», «технотронної революції», «програмованого суспільства», «мікроелектронної революції». Також існує група концепцій модернізації (модернізму, постмодернізму). Наприклад, відповідно до концепції постмодернізму [184; 287], постсучасне суспільство, що формується сьогодні,

синтезує риси попередніх цивілізаційних етапів в історії – сучасного і традиційного суспільств. Існують також інші періодизації суспільно-історичного процесу, що спираються на зазначені критерії [134, с. 38] – наприклад, доматеріальні, матеріальні, постматеріальні типи суспільств.

Теорія постіндустріального суспільства Д. Белла мала широкі передумови свого виникнення і є результатом еволюції інституціонального напрямку, вираженої у індустріально-технократичних концепціях від Т. Веблена і П. Друкера до Дж. Гелбрейта, Р. Арона, Ж. Еллюля, У. Росту, А. Турена. Існує позиція, що розмаїття індустріальних теорій ілюструє розвиток інституціональної течії. У літературі можна помітити багато варіантів періодизації розвитку інституціональних теорій. Найбільш традиційним варіантом [107, с. 90–92; 162, с. 131; 306, с. 310–339; 307, с. 13] є такий: ранній, практичний інституціоналізм (20-30-і рр. ХХ ст.) об'єднує соціально-психологічний (Т. Веблен), соціально-правовий (Дж. Коммонс) та емпіричний або кон'юнктурно-статистичний (У. Мітчелл) напрями; неоінституціоналізм (60-70-і рр.) об'єднує соціально-інституціональний (Дж. Гелбрейт, У. Росту) напрям та нову інституціональну економіку (Р. Коуз, Д. Норт, Дж. Бьюкенен), причому іноді соціально-інституціональний напрям ототожнюється з неоінституціоналізмом в цілому. В той же час, плідним є розширене представлення у літературі [307, с. 13] розгалуженої системи інституціональних концепцій, у якій відведене чітке місце теоріям, близьким до нашого дослідження – це теорія постіндустріального суспільства, теорії конвергенції, теорія постеконічного суспільства (див. дод. Б, рис. Б.1). Більш деталізованою постає картина співвідношення і взаємовпливу інституціональних теорій і концепцій в рамках економічного інституціоналізму, запропонована О. Поповим (див. рис. 1.2).

З індустріальних теорій впливає теорія конвергенції, яка здійснює пошук напрямів зближення двох протилежних капіталістичної та соціалістичної систем. Вона виникла і набула поширення у 50-60-і рр. ХХ ст. як відповідь вчених на виклики загострення політичної ситуації в світі на тлі «холодної війни», а також як теоретичне осмислення процесів бурхливого науково-технічного розвитку,

напрями якого набували спільних рис у розвинених капіталістичних та соціалістичних суспільствах. У вітчизняній економічній думці близькою до теорії конвергенції двох систем є концепція «постформаційної цивілізації» А. Гальчинського. Вчені [186] вважають, що сьогодні теорія конвергенції за своєю суттю виправдовується, адже відбувається «несиметрична» та «незавершена» перебудова обох систем. Дійсно, розвинені західні країни переживають широкі процеси соціалізації ринково-капіталістичної економіки, в той час як країни, які мали чи мають відношення до соціалізму, або рухаються в напрямку побудови принципів капіталізму (країни СНД), або обмежено впроваджують ринкові механізми в тих галузях, де це є ефективним (Китай).

Рис. 1.2. Схема генетичних зв'язків теорій і концепцій економічного інституціоналізму [204, с. 82]

Акцентуємо увагу на сучасних концепціях еволюційно-інституціонального підходу (еволюційної економічної теорії). Застосування еволюційного підходу до аналізу суспільних змін, використання теорій зовнішніх ефектів, прав власності вилилось у створення «нової економічної історії» - кліометрії Д. Норта [188; 336]. В центрі уваги автора – проблеми економічного зростання та інституціонального розвитку. Вчений доводить, що інституціональні зміни (у сферах власності, права) відбуваються лише в тому випадку, коли негативні зовнішні ефекти за нових інститутів стануть нижчими, ніж вони є за існуючих. Аналізуючи історичний період переходу від феодального ладу до індустріально-капіталістичного, він доходить висновку, що в ході технологічних змін тогочасні права власності стали гальмувати суспільний розвиток, тому вони були змінені на право приватної власності і вільнонайману працю. Бачимо яскраву паралель із висновками формаційного підходу, різниця лише категоріальна: інститут (право) власності в першому випадку або відносини власності в іншому. Еволюційна теорія Д. Норта також розкривається у дослідженні причин інституціональних змін, які полягають у суперечливій взаємодії між інститутами та організаціями. Причому інституціональна матриця володіє здатністю до самовідтворення, яка породжується «залежністю організацій від інституціональних рамок, в яких вони виникли, і наступним виникненням структур, що притаманні даним організаціям» [307, с. 34]. Інституціональні рамки призводять до виникнення певних організацій, які вибудовують суспільну взаємодію.

Сьогодні еволюційно-інституціональний підхід розвивається у працях Р. Нельсона [182], С. Уінтера [182], Дж. Ходжсона, У. Вітта, О. Сухарева [248] на основі робіт Й. Шумпетера, Т. Веблена та неоінституціональних досліджень Д. Норта, А. Алчіяна. Проведення паралелей із закономірностями розвитку біологічних систем («рутини» - усталені способи поведінки – уподібнюються генам; «пошук» - мутаціям; «відбір рутин» - природному відбору; «популяція фірм» - популяції живих істот) споріднює еволюційну економічну теорію з біологічним напрямом натуралістичного підходу методології історії. А підкреслення незворотності минулого та імперативної залежності кінцевих

результатів від попередніх викликає асоціації з еволюціоністською теорією розвитку Г. Спенсера. Сьогодні еволюційний інституціоналізм плідно розвивається від мікроекономічної еволюційної теорії фірми (Р. Нельсон, С. Уінтер) через розкриття інституціональних факторів економічних змін (Дж. Ходжсон, Д. Норт) до побудови портрета сучасної економічної системи («спекулятивної капіталістичної економіки» в умовах панування інституту права приватної власності), розкриття перспектив майбутнього і виділення стадіальності еволюції суспільства (як доенергетичне, енергетичне, постенергетичне суспільства), а також пропонування дослідження еволюції економічних систем за допомогою «історико-генетичного» та «циклічно-динамічного» підходів (О. Сухарев [248, с. 23–36, 298–301]). В результаті, робиться висновок [248, с. 31-32, 324], що визначальними факторами сучасного соціально-економічного розвитку виступають переважно інституціональні та технологічні зміни, а саме – зміни у таких підсистемах суспільства, як держава, базисні інститути, агенти та технології, причому, передбачається, що на різних етапах історичного процесу в якості провідних виступають ті чи інші фактори з перерахованих вище.

Дж. Ходжсон [343] серед теорій в рамках еволюційного підходу виділяє теорії розвитку (К. Маркс, Й. Шумпетер) та теорії генетики (Т. Веблен та послідовники). Особливістю останніх є визнання генетичних основ суспільної еволюції. Сучасна еволюційна теорія розвивається у напрямі застосування філогенетичного підходу (виходить з можливостей трансформації «генетичного коду») у дарвінівському (заперечення наслідування набутих ознак) або ламаркіанському (ствердження наслідування набутих ознак) вигляді, причому перевага надається останньому варіантові (моделі Р. Нельсона, С. Уінтера).

Для теорій, які поєднані цивілізаційним підходом у широкому розумінні, характерні певні методологічні особливості. Однією з основ індустріальних теорій цивілізаційного підходу є опора на інституціональні традиції. Про спорідненість цивілізаційних концепцій із інституціоналізмом свідчить про врахування обома напрямками не тільки суто економічних та технологічних, але і

культурно-духовних факторів соціальних змін, що стосується теорій локальних цивілізацій та культурно-історичних типів.

Інституціональний напрям досліджень є надзвичайно перспективним. В історії економічної думки він виник як альтернатива неокласичному напрямку, в результаті невдоволеності методологічною статичністю, індивідуалізмом, атомістичністю в ортодоксії. Інституціональна теорія засновується на певних загальних методологічних засадах (див. табл. 1.8).

Вихідною у інституціональній теорії є категорія «інститут», що вирізняється безліччю підходів до визначення таких вчених, як Т. Веблен, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Д. Норт, У. Гамільтон, Н. Флігстін, Е. Фуруботн, О. Уільямсон [204, с. 94; 272, с. 122–138]. Втім, у будь-яких визначеннях можна знайти спільні риси, що детермінують місце і значення інститутів у суспільстві як узвичаєних норм і правил поведінки, які можуть набувати формального статусу, і виконувати роль правил гри, обмежувальних рамок та сценаріїв, що допомагають контрагентам орієнтуватися у навколишній економічній дійсності і передбачати дії одне одного. Роль інституціональних правил полягає в усуненні провалів ринку і підвищенні його ефективності [272, с. 134]. Інститутам притаманні властивості [272, с. 122–152; 307, с. 22–23]: «в'язкість» (намагання наслідувати обраний шлях); інтерсуб'єктивність (можливість бути визнаними іншими); когнітивність (залежність від пізнавальних здібностей акторів); суспільне визнання та культурна вкоріненість; пов'язаність з правовим оформленням легітимних явищ; пов'язаність соціальної ознаки із природними витоками.

Відповідно до еволюційної теорії, суспільний розвиток виступає як процес відбору найефективніших інститутів та відмирання застарілих. На процес виникнення самих інститутів існують такі точки зору. Т. Веблен та теорія раціонального вибору вважають, що в результаті взаємодії активних соціальних контрагентів відбувається освоєння правил і закріплення їх у вигляді інститутів; інституціональна соціологія передбачає соціальну вкоріненість, залежність акторів від ззовні встановлених норм.

Методологічні засади інституціональної теорії

(складено за [107, с. 90-92; 162, с. 130-132; 204, с. 96-98; 306, с. 310-313])

Складова методологічних засад	Сутність
Школи, які справили значний вплив	Німецька історична школа; марксизм; американський прагматизм
Міждисциплінарний підхід	Використання інструментарію соціології, політології та інших суспільних наук
Принцип історизму	Дослідження явищ в їхньому становленні та розвитку
Соціал-дарвінізм у поєднанні з еволюційним підходом	Суспільний розвиток аналізується як процес природного відбору найбільш ефективних інститутів
Вихід за межі суто економічного трактування суспільних явищ	Розгляд всієї системи суспільних відносин (економічні, соціальні, правові, політичні, моральні відносини) замість лише економічної її частини
Критичність щодо ринкового саморегулювання	Недосконалість стихійного ринкового саморегулювання обумовлює використання заходів державного регулювання, вибір яких є також частиною інституціонального будівництва
Впровадження сучасних методів аналізу	Широке застосування математичних та статистичних методів
Плюралістичний погляд на рушійні сили суспільного – історичного процесу	Розгляд серед рушійних сил суспільного розвитку здебільшого правових, морально-етичних, духовних факторів, звичаїв, традицій поряд з технологічно-індустріальними факторами у соціально-інституціональному напрямі
Поєднання індивідуалізму та детермінізму у соціальних змінах	Процес «інституціонального навчання» забезпечує збалансоване поєднання детерміністичних факторів (інститути впливають на поведінку людей) та індивідуалістичних факторів (окремі суб'єкти створюють інститути) у суспільному розвитку
Пріоритетність суспільних інтересів	Суспільні пріоритети детермінують інтереси та поведінку окремих людей
Вихідні категорії	Прийняття категорії інституту в якості базової і системоутворюючої
Колективність прийняття рішень	Колективний характер прийняття економічних рішень забезпечується процесом колективного вибору суспільних інститутів

Н. Флігстін пояснює виникнення інститутів існуванням моментів проблемної соціальної взаємодії у ситуаціях неоптимальної позиції існуючих груп або невідповідності наявних правил намірам агентів; Д. Норт вважає, що інститути можуть виникати внаслідок історичних випадковостей, і тому можуть бути закріплені неефективні практики, які продовжують діяти завдяки інертності (концепція первісно обраного шляху – «path dependence») [272, с. 122–141].

З огляду на те, що інституціоналізм виник, увібравши в себе, як було сказано, певні марксистські традиції, а також на те, що і інституціональна думка, і марксизм позиціонують себе як основні альтернативи неокласиці, на наш погляд, можна проаналізувати спільне і відмінне у характерних рисах інституціоналізму і марксизму. На перший погляд, між ними мало спільного, адже марксистська політекономія досліджує виробничі відносини між людьми, а інституціональна теорія аналізує як економічні, так і неекономічні явища; марксизм використовує матеріалістичне підґрунтя, а інституціоналізм виходить з першості ідеального (норм, правил, звичаїв) перед матеріальним; формаційна теорія бачить серед рушійних сил суспільного розвитку взаємодію між продуктивними силами та виробничими відносинами, а інституціональна теорія – природний відбір інститутів, різноманіття духовних, морально-етичних факторів поряд із матеріальними. Водночас, можна знайти спільні моменти.

По-перше, інституціональна сфера (право, політика, мораль, держава, організація, контракт та інше) багато в чому по суті співпадає з відносинами надбудови у формаційній теорії, яка приділила їм недостатньо уваги. Глибинні взаємодії явищ, породжених економічними відносинами, на поверхні виступають в якості інститутів, і закріплюються у них. Наприклад, відносини власності закріплені у праві власності. Вважається [307, с. 26–27], що інституціональний підхід є більш ефективним при аналізі таких базисних соціально-економічних інститутів, як праця, власність, управління та влада, які при формаційному підході віднесені до різних елементів суспільно-економічної формації – продуктивних сил, виробничих відносин, надбудови, а тому «відірвані» одне від одного.

По-друге, обидві теорії невдоволені суперечливим функціонуванням ринково-капіталістичної економічної системи і намагаються знайти причини та шляхи вирішення проблем. Але, на відміну від марксизму, інституціональна теорія не акцентує увагу на недоліках капіталізму, а констатує такі фактичні явища, як: нерівномірний розподіл ресурсів і влади серед соціальних груп; наявність привілейованих груп та аутсайдерів; конфліктна взаємодія між групами; намагання пануючої групи зберігати свою позицію за допомогою інститутів;

нав'язування домінуючою групою правил гри іншим; намагання власників максимізувати прибутки, в той час як агенти на нижчих щаблях мають інші цілі; поля (інституціоналізовані арени взаємодії, на яких актори вибудовують свою поведінку [272, с. 119–153]) ставлять домінуючих акторів у більш вигідне становище. Представники нового французького інституціоналізму (Л. Болтанськи [23], Л. Тевено [249; 250]) у своїй економічній теорії конвенцій (або узгоджень) відстоюють позицію, що в економічній системі суттєвою є суперечлива взаємодія між ринковим (заснований на цінах та короткострокових розрахунках) та індустріальним (базується на технологіях, інвестиціях та довгостроковому плануванні) порядками. Ця думка є досить спорідненою із положеннями про протиріччя бізнесу та індустрії у теорії Т. Веблена. Тобто інституціональний аналіз в цьому плані (це стосується в основному нової інституціональної економіки та неоінституціоналізму) ніби позбавлений оцінювального забарвлення; хоча це можна сприймати і як його перевагу.

По-третє, інституціонально-соціологічна теорія дії досліджує, яким чином соціальні позиції в полях взаємодії впливають на вчинки акторів; теоретики мережевого підходу (М. Грановеттер [323]) розробляють концепцію структурної вкоріненості, вбудованості економічної дії. Все це прямо співвідноситься із положенням марксистської політекономії про економічні інтереси людей і соціальних класів, які продиктовані їх місцем у соціальній ієрархії.

По-четверте, і марксизм, і інституціоналізм (вихідний момент в аналізі – інститути, а не індивідуальні актори) базуються на методології холізму, відкидають розуміння суспільства як сукупності атомістичних індивідів та використовують історичний метод.

По-п'яте, як підкреслює У. Самюелс [341] при характеристиці оцінки сучасними інституціоналістами марксизму, дійсно інтереси класів повинні враховуватися економічною теорією, економіка та політика підлягають реформуванню, а методологічний колективізм повинен враховуватися поряд із методологічним індивідуалізмом.

Таким чином, марксизм і інституціоналізм по багатьох напрямках доповнюють одне одного, і аналіз на їх перехресті має перспективи бути плідним. Схоже, з цієї причини деякої близькості традицій обох підходів, багато вчених постсоціалістичного простору, які шукали альтернативи марксизму, знайшли її саме у інституціональних дослідженнях – наприклад, серед вчених [64] перспективними вважаються російська та українська інституціональні школи.

Парадигма технологічного детермінізму є наступною з теоретико-методологічних основ індустриальних теорій. У дослідженнях підкреслюється [77; 100, с. 4], що технологічний детермінізм виникає як соціально-філософська парадигма, але згодом трансформується в один з напрямків соціологічної науки, що має набір методологічних передумов і соціально-філософських знань. Коріння технологічного детермінізму випливають з таких методологічних передумов [162; 174; 185]: філософія позитивізму, що виходить із необхідності вивчення фактичних даних і заперечує можливість достовірного теоретичного пізнання; положення «практичної» школи інституціоналізму.

Родоначальником «старої школи» інституціоналізму став Т. Веблен, якого по праву вважають засновником, ідейним натхненником сучасних індустриально-технократичних концепцій. Цікаво помітити, що Т. Веблен, який вважається основоположником всієї інституціональної думки, а не лише раннього інституціоналізму, дійсно, зіграв величезну роль, адже його технократичні концептуальні положення були розвинені у соціально-інституціональному напрямі, що об'єднує велику кількість вчених і намагається знайти відповіді на актуальні питання соціально-економічного розвитку в умовах постіндустріалізації не тільки у ХХ ст., але й у ХХІ ст. Крім того, Т. Веблен став родоначальником еволюційного підходу, який активно розвивається нині в рамках неоінституціональної економіки і знаходить все більше прибічників.

В основі методології Т. Веблена [29; 162; 204, с. 91-92] лежать принципи «кумулятивної причинності» та «соціального дарвінізму». Згідно принципу «кумулятивної причинності» суспільні трансформації детерміновані взаємодією та прогресуючим взаємовпливом різноманітних суспільних явищ. Подібна

взаємодія породжує певну «напруженість», що розгортається у самовідтворюваний процес безкінечних суспільних змін, яким не властива наявність визначеної мети. Згідно другого принципу, еволюція суспільної структури виступає процесом природного добору інститутів, результатом якого є те, що більш життєздатні, необхідні суспільству інститути формують його структуру; тобто у даному випадку має місце деяке ототожнення соціальних законів з біологічними. Рушійними силами змін у соціальних інститутах в процесі природного добору вважаються «дозвільна цікавість», тобто «творчість» та протиріччя між індивідами у суспільстві. На думку вченого, характерними рисами соціальних інститутів виступають «спадковість» та самовідтворення. Причому самовідтворення соціальних інститутів забезпечується такими способами інституціональної взаємодії, як імітація та навчання.

Т. Веблен вперше представив необхідність і можливість змін капіталізму у бік суспільства «технократів», а згодом ідея «технократії» проходила червоною ниткою в концепціях Ж. Еллюля (влада технічної еліти, панування планування, всесилля техніки в «технологічному суспільстві»), Дж. Гелбрейта (концепція «техноструктури корпорації», «плануючої економіки»). Також Т. Веблен, критикуючи монополії, обґрунтував протиріччя між сферою матеріального виробництва («індустрією») і сферою обігу та управління («бізнесом»), що полягає в принциповій відмінності їх цілей – підвищення ефективності виробництва для індустрії та одержання максимального прибутку для бізнесу (хоча, можливо, ці цілі переплетені і актуальні як для «бізнесу», так і для «індустрії»). Деякі риси технологічного детермінізму проявляються у Т. Веблена також і у тому, що, на його думку, на сучасному етапі розвитку суспільства вирішальним імпульсом його подальшого розвитку є нові технічні досягнення, індустрія, а не праця, хоча будь-які досягнення цивілізації – результат людської праці. У цьому сенсі добре описує дійсність теорія Третьої хвилі О. Тоффлера. Вона має багато спільного з постіндустріальною теорією Д. Белла, однак їй властиве акцентування в процесі переходу до нового суспільства на змінах у

змісті людської праці, становленні творчої праці, появі «нового робітника», змушеного відповідати на нові виклики сучасності [185, с. 250–274].

Зміст, ознаки та методологічні труднощі парадигми технологічного детермінізму можна представити у вигляді наступної таблиці (див. табл. 1.9). Бачимо, що парадигма технологічного детермінізму дещо перебільшує значення техніки, технологічного способу виробництва для суспільного розвитку, а також роль організаційно-економічних відносин, зводячи до них все багатство виробничих відносин, що приводить теорії, на ній засновані, до певних методологічних труднощів.

Характеризуючи застосування концепції технологічного способу виробництва у індустріально-технократичних теоріях, варто наголосити, що саме теорія постіндустріального суспільства дає найхарактерніший приклад такого використання. Тому викликає цікавість розгляд методологічних передумов та основних положень теорії постіндустріального суспільства Д. Белла, а також особливостей застосування нею концепції технологічного способу виробництва. В. Іноземцев [184, с. 14–25] вважає, що розглядати формування первинних основ постіндустріальної теорії необхідно від епохи Просвітництва, починаючи з концепцій К. Сен-Сімона, Ф. Листа, Дж. Мілля і далі через теорії Т. Веблена, Ж. Фурастьє - до сучасних дослідників (Р. Арона). З іншого боку, Д. Белл [16; 17; 305] може бути названий серед вчених [307] соціально-інституціонального напрямку економічної думки, в основі якого лежать базові положення ранньоінституціональних теорій, або нової інституціональної економіки [307]. Особливістю соціально-інституціонального напрямку є надання великої значимості технологічним змінам, які в ХХ ст. вилилися в науково-технічну революцію. Такий дух ейфорії, пов'язаної з вірою в позитивні соціально-економічні наслідки НТР для всього людства, у можливість реалізації на основі досягнень НТР соціальних змін нагадує віру у всесильний людський розум в епоху Просвітництва. Однак тільки у ХХ ст. під впливом досягнень науки і техніки могли виникнути концепції, перейняті такою методологічною особливістю, як технологічний детермінізм або технократизм.

Характеристика парадигми технологічного детермінізму

(складено за [100, с. 6-11, с. 50-88; 257, с. 6, с. 63-74])

Елементи характеристики	Сутність відповідних характерних рис	
Ознаки	принципове визнання розвитку суспільства та соціальних змін, а також пошук джерел цих змін;	
	надання високого значення досягненням НТР;	
	абсолютизація технологічних аспектів суспільних явищ;	
	заперечення існування деяких протиріч капіталізму, наприклад, між працею і капіталом;	
	заміна розгляду соціальних протиріч протиріччями технологій і рівня освіти людей;	
	недооцінка відносин власності	
Зміст	«технологічний імператив»	Імператив діє всупереч волі людей, змушуючи реалізовувати все, що технічно здійсненне, навіть якщо це несе шкоду
	«соціальна технологія»	Припущення, що будь-яка соціальна проблема буде вирішена шляхом появи нових наукових відкриттів і технічних винаходів, без необхідності в змінах у соціально-економічних відносинах
	«теорія конвергенції»	Технологічний напрям теорії конвергенції (Р. Арон, А. Турен, Дж. Гелбрейт) передбачає, що бурхливий розвиток НТР нівелює відмінності між двома різними з погляду соціально-економічних відносин системами – капіталістичною і соціалістичною, що індустріальна цивілізація проявляє себе у двох «співіснуючих рівноправних модальностях», жодна з яких не є більш високою стадією розвитку іншої
Групи концепцій, в яких реалізована	концепції «індустріальної епохи»	Характерні риси: очікування високих темпів економічного зростання, матеріального добробуту; упевненість у здатності науки та технологій вирішити суспільні протиріччя; сприйняття людини в якості «володаря» природи; конкуренція та індивідуалізм
	концепції «постіндустріальної епохи»	Характерні риси: екологічна етика; положення про достатність матеріальних благ для задоволення потреб суспільства; упевненість у наявності широких можливостей для розвитку особистості; суспільна солідарність і соціальне партнерство замість конкуренції та індивідуалізму
	«оптимістичні» концепції	Характерні риси: змішування понять науково-технічного прогресу і суспільного розвитку; перекладання на досягнення науки і технології, а не на перетворення виробничих відносин, відповідальність за вирішення соціальних протиріч (концепції «постіндустріального суспільства», «третьої хвилі»)
	«песимістичні» концепції	Характерні риси: агностицизм, заперечення можливості соціального передбачення; загострення проблем капіталістичного суспільства зумовлено нестачею наукових знань; поширення негативних наслідків використання досягнень НТР на все людство, суспільний прогрес несумісний із науково-технічним (Р. Арон)

Елементи характеристики	Сутність відповідних характерних рис	
Методологічні труднощі	абсолютизація технологічних факторів суспільного процесу	Відбувається ідеалізація науки і техніки, що є наслідком розгляду їх поза конкретно-історичними виробничими відносинами, ігнорування соціально-економічних умов Розуміння первинного імпульсу суспільного розвитку розмивається між багатьма факторами одночасно
	неврахування діалектики продуктивних сил і виробничих відносин	Рівнем розвитку техніки визначається соціальна структура суспільства, політичний лад, рівень культури. Пропонується концепція базису і надбудови, у якій виробничі відносини стають надбудовними по відношенню до технологічного базису. Таким чином, із розгляду випадає найважливіша ланка - соціально-економічні відносини
	труднощі виявлення рушійних сил розвитку техніки	Розвиток техніки і технології визначається «природними імпульсами» і впливає із природи людського розуму. Перевага надається аналізу зовнішніх факторів розвитку на шкоду дослідженню внутрішніх протиріч

Основний зміст постіндустріальної теорії коротко охарактеризований у дод. Б, табл. Б.1. Надану інформацію варто доповнити порівнянням доіндустріального, індустріального та постіндустріального етапів розвитку цивілізації за Д. Беллом (див. табл. 1.10).

Таблиця 1.10

**Характерні риси етапів розвитку цивілізації за Д. Беллом
(складено за [16; 184, с. 29-30])**

Ознаки	Етапи цивілізаційного розвитку		
	Доіндустріальне суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Основний застосований ресурс	сировина	енергія	інформація і знання
Характер виробничої діяльності	видобуток	виготовлення	обробка
Тип використовуваних технологій	трудомістка	капіталомістка; машинна технологія	наукомістка; інтелектуальна технологія
Пануючий сектор (галузь) виробництва	первинний сектор – сільське господарство	вторинний сектор – промисловість і будівництво	третинний сектор – сфера послуг
Головні структурні елементи соціуму	взаємодія людини із природою	капітал і праця; взаємодія людини з перетвореною природою	інформація і знання; гра між людьми

До головних рис постіндустріального суспільства за Д. Беллом можна додати, що воно передусім являє собою суспільство знання, і прогрес його здійснюється на основі продукування і використання нових знань, будь то технології виробництва наукомісткого продукту, інформаційні технології або управлінські технології. Причому, оскільки інформація і знання не споживаються і не витрачаються, знання стає суспільним продуктом. Інформація сьогодні уособлює владу, а доступ до інформації стає умовою свободи [16; 17, с. 330–342].

З даних таблиці 1.11 бачимо наступні закономірності.

Таблиця 1.11

**Структура національного господарства окремих країн світу за секторами,
% до ВВП (складено за [348])**

Країни	Сектори суспільного виробництва								
	Сільське господарство			Промисловість			Сфера послуг		
	1990	2013	Абсолютні зміни	1990	2013	Абсолютні зміни	1990	2013	Абсолютні зміни
США	2	1 (2011)	-1	28	20 (2011)	-8	70	79 (2011)	9
Японія	3	1 (2012)	-2	40	26 (2012)	-14	58	73 (2012)	15
Франція	4	2	-2	27	19	-8	69	79	10
Великобританія	2	1	-1	32	20	-12	67	79	12
Німеччина	1	1	0	37	30	-7	62	69	7
Китай	27	10	-17	41	44	3	32	46	14
Польща	8	4 (2010)	-4	50	32 (2010)	-18	42	65 (2010)	23
РФ	17	4	-13	48	36	-12	35	60	25
Україна	26	10	-16	45	27	-18	30	63	33
Світ	5,4	3,1 (2011)	-2,3	33,2	26,7 (2011)	-6,5	69,3	70,2 (2011)	0,9

Одною з ознак етапів цивілізаційного розвитку є пануючий сектор (галузь) виробництва: первинний сектор – сільське господарство, вторинний – промисловість і будівництво, третинний – сфера послуг. У ході руху від доіндустріального суспільства через індустріальне до постіндустріального

основна роль послідовно передається від сільського господарства через промисловість до сфери послуг. Сьогодні у міру становлення постіндустріального ТСВ дійсно змінюється і секторна структура господарства країн світу (див. табл. 1.11). Так, за останні двадцять років спостерігаються тенденції до стійкого зниження частки сільського господарства і промисловості у створюваному ВВП, а також суттєвого зростання питомої ваги сфери послуг.

На наш погляд, можна провести змістові паралелі між стадіями розвитку суспільства за ознакою «індустріальності» у Д. Белла і етапами розвитку ТСВ, тому що ознаками соціального порядку у Д. Белла переважно виступають характеристики розвитку продуктивних сил, хоча прямо це не називається і не акцентується (див. табл. 1.12).

Існують і певні труднощі постіндустріальної теорії. По-перше, відбувається ототожнення розвитку продуктивних сил із розвитком суспільства в цілому, а вся суспільна структура зводиться до однієї підсистеми – продуктивних сил, недостатньо враховуючи виробничі відносини. Наприклад, якщо секторна структура суспільного виробництва свідчить про тенденції розвитку продуктивних сил та особливості структури зайнятості населення, то вона не покликана характеризувати соціально-економічні відносини. Подану періодизацію цивілізаційного розвитку можна прийняти як класифікацію різних технологічних укладів або етапів розвитку технологічного способу виробництва (див. табл. 1.12). Однак досить важко використовувати її як методологічну основу для дослідження суспільства в цілому. В такому разі, наприклад, у дослідження доіндустріального суспільства потраплять такі якісно різні суспільно-економічні формації, як первіснообщинна, рабовласницька та феодальна.

По-друге, недостатньо розкриваються внутрішні рушійні сили розвитку суспільства в цілому та його технологічної підсистеми. Опис конкретних властивостей доіндустріального, індустріального і постіндустріального суспільств, за якими вони відрізняються між собою, не дає можливості представити, що насправді рухає їхнім розвитком. Д. Белл підкреслює неможливість переходу від одного типу суспільства до іншого в результаті

**Спорідненість теорії постіндустріального суспільства до концепції
технологічного способу виробництва (складено автором)**

Ознака	Теорія постіндустріального суспільства	Концепція технологічного способу виробництва
Зміни у продуктивних силах як предмет аналізу	Ознаками суспільних змін виступають характеристики розвитку продуктивних сил (тип використовуваних ресурсів, виробничі форми, галузі виробництва, ступінь кваліфікації працівників та ін.)	Технологічний спосіб виробництва розкриває структуру продуктивних сил суспільства, ілюструє імпульси та внутрішню логіку їхнього розвитку
Спільність хронологічних рамок стадій розвитку	Доіндустріальне суспільство збігається з часом панування інструментального ТСВ; індустріальне – з періодом переваги індустріального ТСВ; становлення постіндустріального суспільства – з періодом становлення постіндустріального ТСВ	
Характер виробництва у постіндустріальних умовах	Виробництво в постіндустріальному суспільстві характеризується безперервним впливом на навколишнє середовище (processing); кожна сфера людської діяльності тісно зв'язана з усіма іншими	Поглиблення усупільнення виробництва, зростання суспільного характеру праці
Новий тип праці у постіндустріальних умовах	Фундаментальною характеристикою праці в постіндустріальному суспільстві визнається те, що люди взаємодіють з іншими людьми, а не з машинами	Вільний тип зв'язку працівника з засобами праці як системна риса постіндустріального ТСВ на відміну від об'єктного типу зв'язку в умовах індустріального ТСВ, коли працівник був під поряд-кований машині і ритму її роботи
Зміни у змісті праці у постіндустріальних умовах	Знання, інформація, «інтелектуальна технологія» перетворюються на основний виробничий ресурс та інструмент системного аналізу	Властивістю постіндустріального ТСВ є підвищення творчого змісту праці, зростання значимості інтелектуальної праці

загострення протиріч попереднього суспільства, тобто автор розриває наступність розвитку різних елементів продуктивних сил та виділених ним суспільств. Д. Белл визнає відмінність своїх методологічних засад від позиції К. Маркса: «Так, терміни «феодалізм», «капіталізм», «соціалізм» породжені концептуальними схемами, розташованими — у марксовій теорії — уздовж вісі відносин власності. Терміни «доіндустріальний», «індустріальний» і «постіндустріальний»

виступають наслідками використання в якості осьового принципу типу виробництва і різновиду використовуваного знання» [16, с. 14].

По-третє, відбувається ідеалізація властивостей постіндустріального суспільства. Хоча знання стає основним фактором виробництва і продуктом, з точки зору вирішального впливу відносин власності на суспільні відносини, порівняно з індустріальним капіталістичним суспільством нічого не змінилося, і право власності на продукт має той, хто володіє засобами виробництва. Розпоряджаються інноваціями суб'єкти, які організують дослідження та розробки в університетах, лабораторіях, відділах R & D ТНК. Інформаційний продукт дійсно унікальний, тому що користування ним не призводить до його знищення, і є можливим для необмеженої кількості людей. Однак сьогодні нерівний доступ до інформації породжує новий тип нерівності – інформаційну нерівність. На наш погляд, виробництво і використання знання повинно належати суспільству в цілому. Контроль над цими процесами постійно посилюється з боку законодавства про авторське право, однак захист за допомогою патентів посилює монополізацію виробництва. У результаті виробництва та привласнення знання обмеженою групою людей може відбуватися його використання у суто їх приватних інтересах.

По-четверте, у якості одного з основних недоліків теорії Д. Белла можна відзначити розгляд науково-технічного розвитку у відриві від взаємодії з виробничими відносинами, що веде до технологічного детермінізму. Серед ознак суспільства, що аналізується відповідно ступеню індустріального розвитку, зникає визначальна підсистема – виробничі відносини. Д. Белл зв'язує перехід до епохи постіндустріального суспільства зі зникненням протиріч капіталістичного способу виробництва, з різкою зміною класової структури, що залежить тепер від професійного складу, а не власності. Він пише: «ми є свідками масштабної історичної зміни...у ході якої старі суспільні відносини (засновані на власності)...піддаються швидкій ерозії... Тепер багатство, влада і статус не є мірлами класу» [16, с. 49]. Загалом, труднощі та протиріччя індустріально-технократичних теорій розвитку суспільства проаналізовані у статті автора [167].

Категорія технологічного способу виробництва як категорія розвитку також знайшла своє застосування і у вітчизняних концепціях, наприклад, у А. Чухно та С. Єрохіна. Так, за С. Єрохіним [84, с. 44–45] структура цивілізації може бути представлена у вигляді оригінальної п'ятиповерхової моделі, в основі якої – відносини між людьми із приводу їх потреб та інтересів; далі – технологічний спосіб виробництва; економічна система; соціально-політичний устрій суспільства; і нарешті на верхньому поверсі – форми суспільної свідомості. Вчений є одним з небагатьох, хто розмежовує поняття технологічного укладу і технологічного способу виробництва, однак зводить останнє до сукупності технологій. Розташування соціально-політичної надбудови над економічним базисом перекликається з логікою устрою суспільно-економічної формації за К. Марксом. Для позиції А. Чухно [285, с. 57–68, с. 425–427], який працює над інтерпретацією та удосконаленням постіндустріальної теорії Д. Белла, характерною є певне перебільшення значимості розвитку техніки в розвитку людського суспільства і недооцінка ролі виробничих відносин. Вчений підкреслює переваги цивілізаційного підходу в порівнянні з формаційним та роль періодизації розвитку суспільства на доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне. Він виражає впевненість у тому, що загальнолюдські цінності замінили собою класові інтереси та визнає виникнення технологічного поділу світу замість соціально-економічного.

Безумовно, постіндустріальна теорія не може бути виключена з досвіду економічної науки, тому що вона виразно акцентує увагу на тенденціях розвитку сучасного технологічного способу виробництва і продуктивних сил у цілому. Однак, з метою уникнення крайнощів, обумовлених методологією технологічного детермінізму, на наш погляд, використання цієї теорії вченими повинно бути виваженим. Наприклад, Г. Григорян бачить постіндустріальне суспільство не у якості посткапіталістичного, а у якості соціуму «перехідного характеру усередині капіталістичної системи», як «постіндустріальний капіталізм, що об'єктивно вирішує проблеми для переходу в постеконічне суспільство...» [53, с. 170].

Крім теорій цивілізаційного підходу у вузькому (культурно-історичному) сенсі і широкому (індустріально-технократичному) сенсі, на наш погляд, можна виділити «інтегральні» концепції, які поєднують в собі найкращі риси указаних підходів. Це насамперед, сучасні теорії вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як Б. Кузик [132; 133], Ю. Яковець [132; 133], А. Гальчинський [37; 39; 40].

Цивілізаційна теорія Б. Кузика та Ю. Яковця засновується на багатому теоретико-методологічному та емпіричному матеріалі цивілізаційного підходу А. Тойнбі, С. Хантінгтона [276], П. Сорокіна; теорії довгих хвиль М. Кондратьєва [24, с. 5–9, с. 708–737]; концепції технологічного способу виробництва та технологічних укладів; соціогенетичного підходу, який продовжує традиції біологізму у трактуванні суспільної динаміки та споріднює дану теорію з соціал-дарвінізмом Т. Веблена, еволюційним підходом Р. Нельсона і С. Уінтера. На думку вчених [132, с. 12–20, 68–69; 133, с. 14–20, 39–41, 496–504], суспільно-історичний процес являє собою паралельне розгортання по спіралі трьох геочивілізаційних історичних суперциклів єдиної глобальної цивілізації, цивілізаційних циклів семи світових цивілізацій (неолітичної, ранньокласової, античної, середньовічної, ранньоіндустріальної, індустріальної та постіндустріальної) зі зміною своїх епіцентрів, та п'яти поколінь локальних цивілізацій, які поряд із короткостроковими, середньостроковими та великими циклами кон'юнктури накладаються один на одного. Категорія цивілізації виступає у тривимірному плані – як глобальна, світові та локальні, а у розвитку цивілізацій прослідковуються як циклічні, так і соціогенетичні закономірності (спадковості, мінливості та відбору). Вчені вважають [132, с. 36–39], що новий постіндустріальний технологічний спосіб виробництва, який формується сьогодні, складатиме матеріально-технічну базу сьомої, постіндустріальної світової цивілізації та третього історичного суперциклу глобальної цивілізації; причому його життєвий цикл співпадає за довжиною із відповідною світовою цивілізацією. В межах життєвого циклу постіндустріального технологічного способу виробництва відбуватимуться часткові кризи, пов'язані зі зміною технологічних укладів та поколінь техніки. Категорія технологічного способу

виробництва широко використовується в проаналізованій теорії, однак вона не є осью, як у формаційному підході, оскільки виступає одною з шести рівноцінних «соціальних хромосом» генотипу цивілізації – демографічної, екологічної, технологічної, економічної, соціально-політичної і духовної.

А. Гальчинський [37; 39, с. 91–95, 129–136; 40], конструюючи власну теорію цивілізаційного розвитку, базується на теоретико-методологічних надбаннях цивілізаційного підходу (А. Тойнбі, Д. Белл, О. Тоффлер), положеннях формаційної теорії К. Маркса, концепції М. Кастельса. На думку вченого, постіндустріальна цивілізація є одночасно і постформаційною, тобто долає традиційні формаційні ознаки, які визначають той чи інший тип суспільства, і тому рухається до «суспільства без ...ізмів». Особливістю поглядів А. Гальчинського є їх антропоцентричність та соціально-гуманістична спрямованість. Вчений пропонує розглядати всю логіку цивілізаційного процесу у контексті розгортання творчого потенціалу людини. Засновуючись на положеннях К. Маркса, вчений пропонує свою періодизацію стадій цивілізаційного процесу, а саме: відносинам особистої залежності відповідає доцивілізаційний етап історичного розвитку; відносинам особистої незалежності на основі речовинної залежності людей відповідає стадія цивілізації; а постцивілізаційна ера відповідає вільній індивідуальності на базі всебічного гармонійного розвитку індивідів.

Характеризуючи в цілому місце цивілізаційного підходу, потрібно відзначити, що дослідники часто підкреслюють нові його можливості в порівнянні з формаційним, його здатність перебороти недоліки формаційного підходу. В той же час, на наш погляд, цивілізаційний підхід у цілому має певні методологічні труднощі. Насамперед, як бачимо з вищевикладеного, єдиної логічно стрункої цивілізаційної теорії не існує, є велика кількість різних теорій, що використовують подібні методологічні передумови, які й поєднуються в розумінні цивілізаційного підходу. Це приводить до деякої розмитості положень цивілізаційного підходу, наприклад, з питань визначення сутності цивілізації, критеріїв виділення видів і типів цивілізацій і, нарешті, етапів розвитку людської цивілізації в цілому, що було проаналізовано на прикладі теорії

постіндустріального суспільства. Крім того, намагаючись зв'язати прямо технологічні зміни та історичний розвиток цивілізації, прихильники цивілізаційного підходу упускають кілька найважливіших ланок у ланцюзі своїх міркувань, і основна з них – соціально-економічні відносини. Так, технологічний спосіб виробництва характеризує структуру продуктивних сил суспільства на даному рівні їх розвитку; виробничі відносини є суспільною формою розвитку продуктивних сил; суспільний спосіб виробництва у єдності з політично-правовою надбудовою утворює суспільно-економічну формацію, що може лежати в основі тієї або іншої локальної цивілізації, або послідовність яких може ілюструвати розвиток людської світової цивілізації. Тобто вчені цивілізаційного підходу не приділяють належної уваги дослідженню всього механізму суспільного розвитку, починаючи від імпульсів, що надходять від змін у технологічному способі виробництва, реалізуються в суспільному способі виробництва, революціонізують виробничі відносини і згодом ведуть до змін у надбудові. В такому випадку доведеться відмовитися від положення про «вічність» капіталістичної формації, визнати проблемність її стану, визнати, що її розвиток перебуває в стадії заперечення і згодом переросте у становлення посткапіталістичної формації.

Наостаннє, підсумовуючи положення, подані у підрозділах 1.1 та 1.2, спробуємо провести порівняння формаційного підходу та цивілізаційного підходу у вузькому і широкому сенсі (див. табл. 1.13) за такими ознаками: основні представники; методологічні засади; рушійні сили суспільно-історичного процесу; місце технологічного способу виробництва; перспективи розвитку; пізнавальні можливості та призначення.

Таблиця 1.13

Порівняння формаційного та цивілізаційного підходу (складено автором)

Ознаки / підходи	Формаційний підхід	Цивілізаційний підхід у вужькому сенсі (теорія локальних цивілізацій)	Цивілізаційний підхід у широкому сенсі (індустріально- технократичні теорії соціально- інституціонального напряму)
Основні представники	К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Плеханов, Ю. Плетніков, Ю. Семенов та ін.	А. Тойнбі, С. Хантінгтон, О. Шпенглер, Н. Данілевський, П. Сорокін	Т. Веблен, Р. Арон, Ж. Елльоль, А. Турен, У. Ростоу, П. Друкер, Дж. Гелбрейт, Д. Белл
Методоло- гічні засади	Матеріалістичне розуміння історії; принцип історизму та діалектика; переважно вертикальний, часовий погляд на аналіз історії; лінійно-стадіальний підхід до історичного процесу; принцип єдності історії; телеологічний характер та дотримання ідеї прогресивності розвитку	Переважно просторовий, горизонтальний погляд на аналіз історії; плюрально-циклічний підхід до історичного процесу; заперечення ідеї прогресивності розвитку	Вертикальний погляд на аналіз історії; лінійно-стадіальний підхід до історичного процесу; дотримання ідеї прогресивності розвитку; технологічний детермінізм
Рушійні сили суспільно- історичного процесу	Взаємодія технологічного способу виробництва та суспільного способу виробництва на принципах саморозвитку	Ідеалістичні, тобто морально-етичні, духовно-культурні фактори розвитку; розвиток цивілізацій за принципом виклик- відповідь-виклик	Технологічні зміни; зрушення у інституціональному середовищі
Місце технологічно го способу виробництва	Взаємодія між людиною та технікою в системі технологічного способу виробництва як першоджерело розвитку продуктивних сил	Скромна роль матеріально- технологічних факторів	Перебільшення ролі технологічного способу виробництва
Пізнавальні можливості та призначення	Дослідження глибинних явищ соціально- економічної структури суспільства та її історичних змін	Аналіз соціокультурних особливостей окремих суспільств	Вивчення тенденцій постіндустріалізації суспільства, особливостей нового технологічного способу виробництва
Перспективи розвитку	Використання кращих здобутків інституціональної теорії, концепції стійкого розвитку	Поєднання із теорією теорією довгих хвиль кон'юнктури та соціогенетичним, еволюційним підходом	Використання надбань формаційного підходу, теорії циклів кон'юнктури

Основний висновок, який ми маємо зробити з аналізу узагальнюючої таблиці, полягає в тому, що, оскільки суспільство та його розвиток являють собою надзвичайно складний предмет вивчення, наукова думка розробила велику кількість підходів до його дослідження. Кожний з них з різних причин акцентує увагу на розкритті лише окремої сторони предмету, і тому може бути найкраще застосований саме у відповідності до свого призначення. Плідним і перспективним може бути використання декількох підходів не за принципом «або – або», а за принципом поєднання кращих їх сторін в залежності від специфіки предмета дослідження. Міждисциплінарних теорій, які б намагались об'єднати декілька підходів, не так уже й багато. Це, наприклад, теорії Д. Норта, Б. Кузика, Ю. Яковця, Ю. Семенова, П. Сорокіна, і, напевно, за ними майбутнє.

1.3. Історичні стадії розвитку технологічного способу виробництва

Дослідження історичних стадій розвитку технологічного способу виробництва передбачає розкриття питань, яким чином розвивається технологічний спосіб виробництва і які якісні зміни він переживає.

Дослідники [33, с. 55; 303, с. 131] вважають, що зміни в складових продуктивних сил приводять до змін в технологічному способі виробництва у цілому, оскільки останній характеризує відносини усередині продуктивних сил. Тоді стадії розвитку ТСВ можна класифікувати, користуючись декількома критеріями – залежно від того, зміни в якому з елементів продуктивних сил беруться за основу (зміни в матеріалах або предметах праці, джерелах енергії - див. табл. 1.14). С. Мочерний, розвиваючи дослідження Г. Волкова та С. Шухардіна, доходить висновку, що ТСВ у процесі розвитку людського суспільства переживав якісні і кількісні зміни, які можна характеризувати як за окремими елементами ТСВ, так і системно.

Пропонується виділити дві групи критеріїв для різних класифікацій етапів розвитку ТСВ (табл. 1.14): за складовими технологічного способу виробництва та за системним критерієм, який являє собою тип зв'язку між працівником і технічними засобами праці. На наш погляд, класифікації етапів розвитку ТСВ, які засновані на критеріях першої групи, не враховують принципові відмінності різних типів взаємодії працівника і технічних засобів праці (а це і є ядро технологічного способу виробництва), і є більш прийнятними для характеристики не стільки технологічних способів виробництва, скільки технологічних укладів.

Таблиця 1.14

**Класифікації етапів розвитку технологічного способу виробництва
(складено за [33, с. 55; 77, с. 624; 303, с. 131])**

Критерії класифікації	Етапи (стадії) ТСВ
1 група: за структурними складовими ТСВ	
1. За матеріалом знарядь праці	кам'яний вік
	бронзовий вік
	залізний вік
	вік штучних синтетичних матеріалів
2. За предметами праці та видами діяльності	збирання, полювання, рибальство
	скотарство, землеробство, ремесло
	промисловість
	послуги, наука, інформація
3. За використовуваними силами природи (джерелами енергії)	вік сонця
	вік вогню
	вік вітру
	вік пари
	вік електроенергії
	вік атомної енергії
2 група: за системним критерієм	
За типом зв'язку між працівником і технікою	інструментальний ТСВ (суб'єктний тип зв'язку)
	індустріальний ТСВ (об'єктний тип зв'язку)
	постіндустріальний ТСВ (вільний тип зв'язку)

У сучасних дослідженнях продуктивних сил часто використовується категорія технологічного укладу (ТУ), або категорія техніко-економічної парадигми, які можуть сприйматися як замітники або конкуренти технологічного способу виробництва. Відповідно до теорії довгострокового техніко-економічного розвитку Д. Львова, Г. Фетісова [301], технологічний уклад (ТУ) – це комплекс технологічних процесів, у межах якого здійснюється цілісний виробничий цикл:

від одержання джерел енергії і видобутку ресурсів до випуску кінцевої продукції [77, с. 624]. Концепція ТУ базується на «розгляді комплексу технологічно пов'язаних виробництв, заснованих на певних технологічних принципах, типі організації виробництва, суспільного споживання» [283, с. 35]. Техніко-економічний розвиток відбувається через зміну пануючих технологічних укладів, кожний з яких народжується шляхом поширення базисних інновацій, які згодом вимагають розвитку нових технологічних ланцюгів. Життєвий цикл ТУ в капіталістичній економіці приймає форму довгої хвилі економічної кон'юнктури, тому що являє собою висхідну траєкторію із двома явними сплесками, другий з яких відбувається після структурної перебудови економіки, що супроводжується кризовими явищами. Коротка характеристика шести ТУ представлена у табл. 1.15.

В свою чергу, вчені неощумпетеріанської школи (К. Фрімен [321], Г. Менш [332], Дж. Досі [317], К. Перес [337]) розвинули ідеї, започатковані у працях М. Кондратьєва, Й. Шумпетера [297], поставивши у центр техніко-економічного розвитку зміни техніко-економічних парадигм, які являють собою певну сукупність технологічних і організаційних принципів, що забезпечують впровадження ключових факторів (нових технологій) у виробництво. Техніко-економічні парадигми, змінюючи одна одну шляхом розгортання технологічних революцій, зумовлюють «довгі хвилі» економічної кон'юнктури і пов'язані з ними за нумерацією та періодом.

На наш погляд, у цілому періодизація техніко-економічного розвитку за допомогою застосування поняття технологічного укладу або техніко-економічної парадигми дещо програє періодизації з точки зору технологічних способів виробництва, тому що починається з появи машин, а отже, не вичерпує собою всю історію техніко-економічних змін, розглядаючи соціально-економічний розвиток в цілому в хронологічних рамках еволюції капіталістичного способу виробництва. Технологічний уклад, технологічний спосіб виробництва, техніко-економічна парадигма – різні категорії, хоча кожна з них пов'язана з поясненням джерел і ходу розвитку продуктивних сил, і має доповнювати одна одну.

Таблиця 1.15

Коротка характеристика технологічних укладів (складено на основі [77, с. 624-625; 159, с. 99])

Ознаки \ ТУ	1 (1780-і — 1840-і рр.)	2 (1840-і — 1890-і рр.)	3 (1890-і — 1940-і рр.)	4 (1940-і — 1980-і рр.)	5 (1990-і — 2030-і рр. прогноз)	6 (2030-і — 2080-і рр. прогноз)
Базисна інновація	Прядильна машина «Дженні»	Паровий двигун	Електродвигун	Напівпровідники	ЕОМ, нанотехнології, біотехнології	Фотоніка, мембранні і квантові технології
Енергоносії	Енергія води	Вугілля	Вугілля	Нафта, атомна енергетика	Атомна енергетика, альтернативні джерела енергії	Термоядерна енергетика, альтернативні джерела енергії
Пріоритетні галузі у розвитку національної економіки	Текстильна промисловість, виплавляння чавуну, обробка заліза	Чорна металургія, вугільна промисловість, верстатобудування	Електротехнічне і важке машинобудування, суднобудування, неорганічна хімія, важке озброєння	Органічна хімія, автомобілебудування, тракторобудування, виробництво моторизованих озброєнь	Інформаційні і комунікаційні технології, аерокосмічна галузь, роботобудування, мікро- і оптоволоконні технології	Біотехнології, гена інженерія, нанотехнології, мікроелектроніка, фотоніка, молекулярна електроніка
Базова інфраструктура	Традиційні види транспорту, будівництво каналів	Залізничний транспорт	Залізничний транспорт, леп	Автомобільний транспорт	Повітряний транспорт, автомобільний транспорт	Повітряний транспорт, автомобільний транспорт
Етап розвитку техніки	Механізація	Механізація	Механізація	Початкова автоматизація, розвинена автоматизація	Розвинена автоматизація	Повна автоматизація

На сьогодні у структурі економіки розвинених країн світу домінує п'ятий технологічний уклад, частка галузей третього та четвертого укладів протягом останніх десятиліть значно зменшилася, а технологічну базу розвитку постіндустріального технологічного способу виробництва забезпечує шостий технологічний уклад, на долю якого припадає 4% валового випуску країн. Однак у промисловості України третій технологічний уклад складає 46%, четвертий – 50%, п'ятий – 3%, і шостий – лише 0,1% [158, с. 278]. Причинами цього [265; 266] є здебільшого продовження дії наслідків системної кризи 90-х рр. ХХ ст., а також те, що ані вітчизняні підприємства, ані держава в цілому не скористалися можливістю використання доходів від експорту на модернізацію виробництва, наслідком чого стала глибока прогресуюча структурна деформація галузей національного господарства. Так, у структурі промислового виробництва зросла частка галузей паливно-сировинного комплексу (майже до 60%), а частка машинобудування знизилась з 30,7% у 1990 р. до 9,8% у 2013 р., через що зросла залежність від імпорту високих технологій [192; 334, с. 29]. В Україні 70% інвестицій у науково-технічні розробки припадає на четвертий, і тільки 23% – на п'ятий технологічний уклад [68, с. 34]. Низькоукладність вітчизняного промислового виробництва відображається і у структурі експорту за рівнем технологічності, в якій переважають середні технології низького рівня та низькі технології, які разом складають більше 70% експорту [266, с. 31-32].

Прикрим є те, що існуюче становище навіть погіршується, адже протягом 2004-2013 рр. від половини до майже 70% інвестицій в основний капітал у промисловості України припадало на 3-й технологічний уклад, решта – на 4-й уклад, і лише 1-2% - на долю 5-го укладу (див. дод. В, табл. В.1). Крім того, і прямі іноземні інвестиції в основному припадають не на сектор високих технологій, а на сектори низьких та середніх технологій.

Концепція С. Шухардіна, А. Зворикіна, Н. Осьмової, В. Чернишова [95; 238, с. 14–21, 34-35] пропонує класифікувати етапи розвитку техніки згідно зі зміною суспільних способів виробництва. Передбачається, що кожній суспільно-економічній формації відповідає певний уклад техніки (сукупність створених

людиною технічних засобів, використовуваних видів енергії та технологічного способу виробництва). Однак, як зазначає Г. Волков, виведення закономірностей розвитку техніки з особливостей соціально-економічних відносин веде до логічної пастки, адже сам розвиток виробничих відносин пояснюється через перехід продуктивних сил на новий рівень. У той же час концепція Г. Волкова і В. Марахова [33; 242, с. 69-71] передбачає більш зважений підхід до періодизації розвитку техніки. На думку вчених, «основний принцип «саморуху» техніки» полягає в поступовій заміні «природних виробничих інструментів» (К. Маркс) працівника штучними, перетворення їх зі знарядь людського організму на знаряддя машини. «Відносини між людиною і засобами праці характеризуються певною закономірністю розвитку, яку можна сформулювати як внутрішній закон розвитку продуктивних сил», сутність якого полягає у переміщенні функцій праці від людини до засобів праці. Відповідно змінюється характер способу поєднання робітника із засобами праці (від «жорсткої» до «нежорсткої» системи зв'язку) [242, с. 69-71].

Ураховуючи послідовне виникнення тих або інших трудових функцій в процесі вдосконалення засобів праці, трудові функції людини в процесі здійснення розумової або фізичної праці можна узагальнити у вигляді декількох груп (див. дод. Д, табл. Д.1). Як зауважують учені [215, с. 45-46], комплекс трудових функцій, виконуваних працівником у процесі праці, обумовлений тим етапом, на якому перебуває у своєму розвитку технологічний спосіб виробництва.

Таким чином, головним критерієм періодизації розвитку технологічних способів виробництва стає принципова зміна в типі зв'язку працівника і технічних засобів праці, зміна ролі працівника в технологічному процесі за рахунок перерозподілу функцій між людиною і технікою [33, с. 50-72]. Трьом етапам розвитку техніки – інструменталізації, механізації, автоматизації – відповідають стадії розвитку технологічного способу виробництва. Так виникає технологічний спосіб виробництва, що базується на ручній праці, далі – на механізації праці, і, нарешті, сучасний ТСВ – на автоматизації праці.

Основи періодизації етапів розвитку ТСВ були закладені у працях К. Маркса і В. Леніна. У роботах К. Маркса немає прямої вказівки на розробку певної класифікації стадій розвитку ТСВ, однак у главах 11-13 першого тому «Капіталу» [151] дається глибокий аналіз підетапів ТСВ, заснованого на ручній праці – простої кооперації і мануфактурного виробництва, а також переходу до нового ТСВ, заснованого на механізованій праці, і основної його організаційної форми – фабрики. В. Ленін [141, с. 542-544] аналізує три стадії розвитку капіталізму в російській промисловості – дрібне товарне виробництво, капіталістичну мануфактуру, фабрику, які відрізняються між собою різним «укладом техніки». При цьому зауважується, що і дрібне товарне виробництво, і мануфактура базуються на ручній праці, що породжує повільне зростання продуктивності праці і низькі темпи вдосконалення техніки. І лише з появою великої машинної індустрії спостерігається значний розвиток технічних засобів праці, впровадження наукових знань.

Історично перший технологічний спосіб виробництва (інструментальний) базується на ручній праці. Систематизуючи праці дослідників [14, с. 105-106; 33, с. 55-56; 77, с. 624; 215, с. 46; 303, с. 131], виділимо його характерні риси. Протиріччя між фізичними можливостями людини і необхідністю перетворення речовини природи для задоволення потреб привело до виникнення перших знарядь праці. Між працівником і технікою в межах «сукупного робочого механізму» виник певний тип зв'язку. Чим примітивнішою є техніка, тим менше трудових функцій у ній опредметнене, і навпаки. В умовах нерозвинених засобів праці переважна частина трудових функцій припадає на самого працівника, а техніка лише підсилює можливості його природних органів, виконуючи лише одну функцію – впливу на предмет праці. Оскільки працівник відіграє головну роль у системі «людина-техніка», є матеріальною, енергетичною і управляючою основою, такий тип зв'язку між працівником і засобами праці називається суб'єктним, а технологічний спосіб виробництва, в основі якого лежить цей зв'язок – ручним або інструментальним.

Перший ТСВ панував з моменту виготовлення людиною простих знарядь праці (кам'яний вік) до кінця XVIII - початку XIX ст., тобто до появи машинної техніки, охоплюючи первіснообщинну суспільно-економічну формацію, рабовласницьку, феодальну, а також зародження і становлення капіталістичних відносин. Однак він не припиняє існувати, тому що і сьогодні певні товари виготовляються за допомогою ручних знарядь праці або збирання деталей здійснюється вручну (автомобілі «Роллс-Ройс»). Протягом історії людського суспільства знаряддя праці удосконалювалися, ставали більш спеціалізованими відповідно до нових видів трудової діяльності, які виникали в процесі поділу праці. Але попри це перехід до наступного етапу ТСВ не відбувався, тому що всі удосконалення здійснювалися в межах суб'єктного типу зв'язку між працівником і засобами праці, принципово його не змінюючи. Розвиток інструментального ТСВ можна підрозділити на декілька етапів, які відображають розвиток організації ручної праці, такі як індивідуальна праця (ремесло), проста кооперація та мануфактура (характеристика етапів наведена у дод. Д, табл. Д.2).

Узагальнюючи положення дослідників [14, с. 106; 33, с. 57-62; 77, с. 624; 215, с. 46; 303, с. 131], з'ясуємо особливості другого етапу розвитку ТСВ, заснованого на механізованій праці. Зростаючі потреби суспільства, необхідність підвищення продуктивності праці і конкурентна боротьба вступили у протиріччя з можливостями інструментального ТСВ. Вперше виникло протиріччя між підвищенням продуктивності праці та необхідністю розвитку самого працівника, який в умовах мануфактури був зайнятий одноманітною і монотонною працею, що придушувала здібності, негативно діяла на стан здоров'я. Ручна праця стала занадто вузьким технічним базисом для капіталістичного виробництва, навіть в умовах мануфактури, роль якої полягала у створенні необхідних передумов для появи машин через подетальний поділ праці і спеціалізацію ремісничого виробництва. Були потрібні принципово нові засоби праці – машини. Водночас, як зауважує К. Маркс [151, с. 377], машини не повинні своєю появою полегшити працю робітників, але покликані знижувати вартість товарів, скорочувати необхідний робочий час і

збільшувати прибавочний робочий час, адже це «засіб виробництва прибавочної вартості».

Основним критерієм відмінності між ручним інструментом і машиною може служити новий перерозподіл трудових функцій між працівником і технікою. Переміщення функції керування знаряддям, енергетичної, функції виготовлення засобів праці від працівника до засобів праці означає виникнення машинного виробництва. Машина складається із трьох елементів: робочої машини, що безпосередньо впливає на предмет праці (на відміну від людини раніше), двигуна та передавального механізму, що забезпечує передачу енергії від двигуна до робочої машини. «Машина, від якої виходить промислова революція, замінює робітника, який діє одночасно тільки одним знаряддям, таким механізмом, що разом оперує масою...однорідних знарядь» [151, с. 381-382].

Становлення машинного виробництва означає перехід до нового етапу розвитку техніки – механізації виробництва, а отже, і до нового ТСВ – індустріального, заснованого на механізованій праці. В його умовах матеріально-енергетичною основою сукупного робочого механізму стає машина, а робітник перетворюється на її придаток, працюючи у потрібному їй темпі. Працівник зосереджується на виконанні однієї повторюваної механічної операції (наприклад, в умовах конвеєру), а з праці вихолощується її зміст, прогресивне значення та задоволення для працівника. Суб'єкт технологічного процесу перетворюється на пасивний об'єкт, а «суб'єктом» процесу виробництва стає машина, засоби праці, те, що раніше відіграло роль об'єкта праці. Так принципово змінюється тип зв'язку між особистим і предметним елементами сукупного робочого механізму усередині ТСВ, із суб'єктного він перетворюється на об'єктний. В умовах великого машинного виробництва соціально-економічне панування капіталу над найманою працею доповнюється технологічним підпорядкуванням. Панування індустріального ТСВ охоплює період з початку ХІХ ст. до середини ХХ ст., однак він широко розповсюджений і у сучасному виробництві. Індустріальний ТСВ відповідає капіталістичним виробничим відносинам.

У середині індустріального ТСВ виникають свої протиріччя. У дослідженнях [55] відзначається, що, насамперед, виробництво, засноване на триланковій системі машин, не здатне забезпечити задоволення потреб всіх членів суспільства на належному рівні. Крім того, дана система машин закріплює становище працівника як додатка машини, перетворює його на часткового робітника, який має незначне уявлення про весь технологічний процес. Праця в такому випадку стає монотонною, а всебічний розвиток працівника виключається.

Третій, сучасний, постіндустріальний етап розвитку технологічного способу виробництва, що виникає в процесі розгортання науково-технічної революції в середині ХХ ст., заснований на автоматизованій праці. Автоматизація починається з опредметнення в техніці розумових трудових функцій працівника. Необхідність переходу до нового ТСВ виникла тому, що як відзначають дослідники [14; 52; 215], на певному етапі розвитку засобів праці і виробництва, з появою машин, яким властиві надвисокі швидкості виконання операцій та великий обсяг оброблюваної інформації, виникає протиріччя між новими технологіями і психофізіологічними можливостями людини відносно керування настільки складними виробничими процесами. Працівник стає зайвим у технологічному ланцюзі, гальмує своєю присутністю розвиток техніки і технології. «Техніка, позбавивши людину вільного розвитку, тим самим поклала межу власному розвитку» [52, с. 33]. Вирішення протиріччя стає можливим завдяки виведенню працівника з технологічного ланцюга, коли людина стає поруч із процесом виробництва, а керуюча та регулююча функції праці передаються новій ланці в технологічному процесі – автоматичному керуючому пристрою, комп'ютеру. Виникає новий, вільний тип зв'язку між працівниками і засобами праці, що не обмежує розвиток ані людини, ані техніки. Ще К. Маркс підкреслював, що при наявності високого рівня розвитку промисловості «праця виступає вже не стільки як включена у процес виробництва, скільки як така праця, за якої людина, навпаки, відноситься до самого процесу виробництва як його контролер і регулювальник...Замість того, щоб бути головним агентом процесу виробництва, робітник стає поруч із ним» [52, с. 33]. Таким чином,

людина перестає бути складовою частиною технічної системи, сукупний робочий механізм із різнокомпонентного стає повністю технічним.

Автоматизація виробництва проходить кілька етапів розвитку за ознакою перерозподілу трудових функцій між працівником і засобами праці: а) початкова автоматизація – передача техніці функції керування окремою машиною; б) розвинена автоматика – опредметнення в техніці функції керування всім технологічним процесом з виготовлення даного товару; в) повна автоматизація – передача техніці функцій по керуванню матеріальним виробництвом [33, с. 69]. Із середини 70-х рр. почався якісно новий етап автоматизації виробництва, пов'язаний із електронною автоматизацією матеріального виробництва і обігу, роботизацією виробництва, розгортанням інформаційно-комп'ютерної революції. Інформатика і комп'ютерна техніка проникає в усі сфери громадського життя: виробництво, науку, освіту, виховання і т.д. Все це створює реальні передумови для комплексної автоматизації виробництва, формування «безлюдних виробництв». У той же час використання автоматизованих систем машин у виробництві повинно бути органічно об'єднане з автоматизованою системою управління [76, с. 14-15]. В масштабах суспільства на сучасному етапі одночасно співіснують всі три стадії розвитку технологічного способу виробництва, однак для забезпечення підвищення продуктивності праці з метою найкращого задоволення потреб людини і суспільства необхідним є перехід до панування постіндустріального технологічного способу виробництва. Детальна характеристика трьох стадій розвитку технологічного способу виробництва підсумована у табл. 1.16.

До панівних тенденцій сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва, відповідно до елементів продуктивних сил, слід віднести: з боку робітника – кардинальні зміни у змісті праці та пов'язана з цим поява нових кваліфікаційно-особистісних вимог до робітників; з боку нових засобів праці – автоматизація та інформатизація виробництва; з боку технологічних процесів – поширення нових технологій впливу на речовини відповідно до п'ятого та шостого технологічних укладів; з боку предметів праці – поява нових

Таблиця 1.16

**Характерні риси стадій розвитку технологічного способу виробництва
(складено і доповнено автором на основі [32; с. 39-59; 52; 53, с. 120-155; 215])**

Ознаки \ ТСВ	Інструментальний	Індустріальний	Постіндустріальний
Період панування	Від виготовлення простих знарядь праці до кінця XVIII ст.	З поч. XIX ст. – по серед. XX ст. Поширений і сьогодні	З серед. XX ст.
Тип зв'язку між працівником і засобами праці	Суб'єктний	Об'єктний	Вільний
Етап розвитку техніки	Інструменталізація	Механізація	Автоматизація
Підетапи розвитку ТСВ	Індивідуальна праця (ремесло); різні форми кооперації; мануфактурне виробництво	Ремісничі машини; система машин з одним двигуном; система машин з двигуном, що діє автоматично; система машин на основі електроприводу (конвеєр); комплексна механізація (технологічні лінії)	Початкова автоматизація; розвинена автоматика; комплексна автоматизація
Характерні технічні ланки	Працівник – інструмент – предмет праці	Працівник – машина - інструмент – предмет праці	Працівник – автомат. керуючий пристрій (ЕОМ) – машина – інструмент – предмет праці
Вид праці	Ручна	Механізована	Автоматизована
Ступінь творчості	Рутинна праця	Одноманітна праця	Переважно творча праця
Панівна галузь виробництва	Сільське господарство та ремісництво	Крупна промисловість	Промисловість та сфера послуг
Основні протиріччя	– між зростаючими потребами суспільства та існуючим рівнем засобів праці; – невідповідність рівня розвитку техніки кваліфікації працівників		
	– розвиток працівника і підвищення продуктивності праці; вимоги капіталу отримати більше прибутку і технічні можливості виробництва.	– між необхідністю розвитку працівника та його становищем як часткового працівника; – між новими технологіями та психологічними можливостями людини.	– комплекс протиріч між сучасним ТСВ та суспільним способом виробництва; – проблеми психологічного відторгнення та технічного впровадження інформаційних технологій у слабоформалізовані сфери людської діяльності

конструкційних матеріалів, речовин із заданими властивостями; утвердження ролі науки як безпосередньої продуктивної сили; посилення значення освіти; зростання ролі інноваційної діяльності як процесу впровадження нововведень.

Передусім, під впливом нового технологічного способу виробництва змінюються місце і роль людини у виробництві, з'являються нові вимоги до працівника. Так, виникають нові професії, що вимагають від працівників великого обсягу знань і підготовки (оператор електронного устаткування, наладчик і т. д.). Разом із цим підвищуються витрати на загальноосвітню і спеціальну підготовку працівників, зростає термін навчання фахівців. Значно збільшилася частка вчених, висококваліфікованих технічних та інших фахівців серед всіх працівників підприємств – так, частка працівників розумової праці в промисловості становить до 1/5, а в нових наукомістких галузях (авіакосмічній, фармацевтичній тощо) – до 2/3 персоналу. Зростає частка працівників, зайнятих у сфері нематеріального виробництва і сфері послуг – більше 2/3. Дані свідчать, що у США спеціалісти з комп'ютерних та математичних наук, архітектури та проектно-конструкторських робіт, технічного обслуговування і ремонту були досить поширеними у багатьох галузях національного господарства [347]. У структурі потреби українських підприємств у працівниках з точки зору професійних груп протягом 1999-2013 рр. зросла потреба у керівниках, менеджерах, професіоналах, фахівцях, працівниках сфери торгівлі та послуг (див. дод. Е, табл. Е.1).

Новий технологічний спосіб виробництва висуває нові вимоги до кваліфікації і освіти працівників. Так, сучасний фахівець незалежно від роду діяльності змушений протягом життя підвищувати свій професійний рівень, тому що постійна поява нових засобів праці входить у суперечність із наявним рівнем кваліфікації. Неякісна підготовка кадрів знижує ефективність виробництва, завдає йому шкоди. Більше того, як підкреслюється в джерелах [173], відповідаючи на вимоги сучасного ТСВ, працівник з необхідністю здобуває такі якості, як здатність до організаційної і управлінської діяльності, творчі здібності (почуття нового), економічне мислення, нові психофізичні властивості (цілеспрямованість, психологічна стійкість, відповідальність). Тобто одним з аспектів створення

сучасним ТСВ передумов для всебічного розвитку працівника є підвищення вимог до нього в сфері вихідної підготовки та постійного саморозвитку.

В умовах постіндустріального технологічного способу виробництва відбуваються істотні зміни змісту та характеру праці [52, с. 33-34; 55; 215]. Постіндустріальний ТСВ передбачає витіснення працівника з технологічного ланцюга за допомогою передачі основних трудових функцій людини автоматичному керуючому пристрою. Цей революційний стрибок у взаємодії людини і засобів праці знаменує собою виникнення нового типу праці, що раніше не існував. Причому людина не звільняється від трудового процесу, адже новий характер праці потребує від працівника залучення інтелектуальних ресурсів. Насамперед, нова праця відрізняється вільним типом зв'язку працівника з технікою. Не будучи ланкою технологічного ланцюга, робітник отримує нові трудові функції, вищі за ті, що передані машинам. Новий ТСВ переборює положення працівника в якості часткового робітника, адже тепер функції людини в процесі виробництва торкаються всього технологічного процесу. Вони пов'язані із традиційними на перший погляд налагодженням, ремонтом, контролем, керуванням технологічним процесом, однак у зв'язку з підвищенням ролі наукових знань, наповнюються новим змістом, потребуючи від працівника високої кваліфікації і глибоких знань. На новому етапі розвитку ТСВ переборюються протиріччя між розумовою і фізичною працею, оскільки нова праця є їх синтезом, причому інтелектуальний елемент переважає. Все це відкриває широкі можливості для саморозвитку людини. Нарешті, як зазначають вчені, «завдяки інтелектуалізації, інформатизації праці вперше формуються техніко-економічні умови для вільної, творчої праці... Вільний тип зв'язку людини із процесом виробництва – вирішальне джерело і форма його всебічного розвитку» [52, с. 34].

Інформатизація виробництва полягає у поширенні інформаційно-комунікаційних технологій, за рахунок впровадження яких відбувається автоматизація не тільки технологічних, але і управлінських, і облікових процесів у сучасному виробництві [110; 157; 265; 288]. Так, автоматизація виробництв за

допомогою спеціального програмного забезпечення дає можливість: автоматизувати управління виробництвом, формувати списки необхідних матеріалів, створювати рахунки за новими замовленнями, розраховувати заробітну плату. Набуває поширення так звана концепція СІМ (комп'ютерного інтегрованого виробництва), що полягає у застосуванні комп'ютерної, виробничої, транспортної техніки, робототехніки у єдиному комплексі.

Звичайно інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) визначають як «сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, поширення, відображення та використання інформації в інтересах її користувачів» [264, с. 252]. Завдяки розвитку інформаційних технологій з'явилися і поширилися електронно-обчислювальні машини, які нині уособлюють процес автоматизації сучасного виробництва та управління. Так, наприклад, у 2011–2012 рр. у США 77% населення мали власний комп'ютер, 72% мали можливість будь-якого доступу до Інтернет; кількість робочих місць з можливістю широкополосного доступу до Інтернет складала 69% у обробній промисловості та 83% у секторі інформаційних технологій [314, с. 12; 320, с. 2-6]. При цьому більше половини працівників крупних корпорацій, державних органів влади, неприбуткових організацій часто користувалися мережею Інтернет на робочому місці (див. дод. Е, табл. Е.2). Дослідження довели, що використання широкополосного доступу до мережі Інтернет дійсно справляє позитивний вплив на економічне зростання [316, с. 6].

Сьогодні не тільки зростає загальний обсяг ринку ІКТ-товарів та послуг у середньому на 8,3% на рік, а ІКТ-продукція складає понад чверть світового імпорту і 20% світового експорту [264, с. 254], але і певні види економічної діяльності переміщуються у глобальну мережу Інтернет, у віртуальний простір – так, вже не дивують електронна торгівля, різноманітні послуги – фінансові, страхові, консалтингові, туристичні, а також електронна медицина, освіта, культура, і навіть «електронний уряд». Тенденції розвитку ІКТ у країнах світу коротко охарактеризовані у табл. 1.17.

Показник розміру витрат на розвиток ІКТ по країнах світу, у відсотках до ВВП, зберігає суттєві значення протягом останніх років (також і в Україні). Яскраво виділяється Китай, який демонструє невпинне зростання показників експорту та імпорту ІКТ-товарів та послуг. У десятки разів лише за 16 років зросла забезпеченість населення доступом до мережі Інтернет у розрахунку на 100 осіб, причому це стосується всіх груп країн. Український експорт ІКТ-послуг протягом 2005-2013 рр. демонструє позитивну динаміку, з 2010 р. більш ніж удвічі перевищує відповідний імпорт, і в цілому на фоні інших країн світу сягає значних величин. Це пов'язано з бурхливим розвитком інформаційно-телекомунікаційної сфери в Україні протягом 2000-2012 рр., яка має суттєвий потенціал подальшого зростання. Наприклад, український ринок мобільного зв'язку розвивається удвічі швидше, ніж європейський. Відбувається збільшення кількості абонентів мобільного зв'язку (за даними [348] кількість абонентів у розрахунку на 100 осіб зросла з 5 у 2001 р. до 130 у 2012 р.).

Серед перспективних напрямків розвитку високих технологій п'ятого та шостого технологічних укладів, ґрунтуючись на висновках вчених [71, с.14-16; 96; 293], можна виділити наступні: по-перше, відкриваються нові можливості для використання ефекту від конвергенції технологій (вже відбувається конвергенція нано-, біо- та інформаційних технологій, з'являється біоінформатика); по-друге, конструювання принципово нових засобів та предметів праці стає можливим за використання потенціалу нанотехнологій (наномашини, квантові комп'ютери); по-третє, зростає застосування атомної енергетики, а також альтернативної енергетики (біо-, геліо-, вітро-, гідро-, геотермоенергетики, космічної енергетики). Кількість виробленої атомними електростанціями електроенергії тільки за перші 20 років її застосування зросла більш ніж у 50 разів (див. дод. Ж, табл. Ж.1). Сьогодні атомна енергетика забезпечує до 14-16% світової потреби в енергоносіях, а до 2030 р., за прогнозом, ця величина досягне чверті. Застосування альтернативних джерел енергії є надзвичайно перспективним за параметрами екологічної чистоти, ефективності, відновлюваності. Електростанції на енергії вітру, сонця або підземного тепла

успішно забезпечують опалення та електропостачання невеликих селищ у Норвегії, Ісландії, Китаї. Інвестиції у нанотехнології останнім часом збільшилися у десятки разів.

Таблиця 1.17

**Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у країнах світу
(складено на основі даних [348])**

Показники Країни	Експорт товарів ІКТ, % від експорту товарів		Імпорт товарів ІКТ, % від імпорту товарів		Експорт послуг ІКТ, % від експорту послуг		Витрати на ІКТ, % від ВВП		Користувачі Internet, на 100 чол.	
	1996	2012	1996	2012	1996	2012	2003	2009	1996	2012
США	19,9	9,0	18,4	12,8	2,7	22,1	7,5	7,0	16,7	81,0
Японія	25,1	9,1	13,7	10,2	3,8	20,1	6,7	6,9	4,4	79,1
Франція	9,1	4,1	10,4	6,2	1,3	32,6	5,6	5,1	2,6	83,0
Великобританія	17,0	4,2	16,7	7,3	3,7	39,0	6,3	7,0	4,1	87,0
Німеччина	8,2	4,4	10,6	7,6	4,3	33,7	5,8	5,4	3,1	84,0
Фінляндія	14,6	4,0	13,7	6,9	14,6	45,7	6,9	6,5	16,8	91
Китай	12,3	27,1	12,1	19,6	1,4 (1997)	34,9	7,9	5,8	0,0	42,3
Російська Федерація	1,1 (1997)	0,3	5,0 (1997)	7,5	5,5 (1999)	31,9	4,2	4,1	0,3	53,3
Польща	2,7	7,0	8,1	8,2	3,5	33,7	5,7	6,1	1,3	65
Україна	1,3 (2001)	1,1	3,6 (2001)	3,8	2,5 (2000)	19,2	6,8	7,0	0,1	33,7
Світ загалом	13,7	10,4	14,0	11,2	3,8 (1997)	31,7	6,5	6,0	1,4	35,5

Очікується, що до 2015 р. ринок нанотехнологій складе 1000 млрд. дол., а кількість науково-технічного персоналу – 7 млн. осіб. Виходячи з масштабів інвестицій та наявної кількості нанотехнологічних компаній по країнах світу, яка становить близько тисячі (з яких більше 400 – у США, біля сотні – у Японії і у Німеччині, 20 – у Китаї), вчені прогнозують такий розподіл світового ринку нанотехнологій до 2030 р.: США – 40-45% ринку, Японія – 25-30%, ЄС – 15-20%, Азія – 5-10% [96, с. 79-82; 293, с. 37]. На жаль, Україна не має власних нанотехнологічних компаній.

Країни, зацікавлені в зростанні власної конкурентоспроможності, намагаються інтенсивно нарощувати експорт високотехнологічних галузей господарства. Питома вага високотехнологічного експорту в структурі експорту промисловості залишається значною. Однак, за двадцять років (див. дод. Ж, табл. Ж.2) відбувся перерозподіл позицій за цим показником: певні розвинені країни втратили роль лідерів (США, Японія, Великобританія), в той час як європейські країни (Німеччина, Франція) нарощували свою присутність на високотехнологічних ринках. Кардинально змінилася структура експорту Китаю, у якому високотехнологічна частка зросла більш ніж у чотири рази з 6 до 26%.

Феномен науки тісно переплетений не тільки з економікою, будучи фактором її розвитку та вбираючи в себе результати її функціонування, але й впливає на освіту і виховання, політику і ідеологію, культуру і мистецтво. І сьогодні цей вплив набагато значніший, ніж у будь-які попередні епохи. Технологічна (перетворювальна) функція науки проявляється у тісній взаємодії з суспільним виробництвом, яка стає все глибшою у міру розвитку нової якості науки – безпосередньої продуктивної сили. За останні десятиліття наука справді стала «індустрією відкриттів».

Процес індустріалізації науки, під яким можна розуміти, з одного боку, статус науки як своєрідного виробництва знань, а з іншого – зрощування з виробництвом та підприємництвом, виконання ролі генератора конкурентних переваг, проявляється, на думку вчених [137; 146, с. 3-5; 224; 225], у наступних тенденціях: а) зростання кількості наукових робітників у світі (за останні роки – з 5,8 до 7,1 млн. чол. [322, с. 2–7]); в Україні на 1 млн. жителів припадає до 2000 науковців (майже на рівні розвинених країн); б) вдосконалення організаційних форм наукового пізнання; в) інтенсивна автоматизація та комп'ютеризація наукових досліджень; г) нові природничі концепції сприяють розвитку нових галузей технічного знання (ракетно-космічна техніка, радіоелектроніка, ІКТ, біофізика і т. д.); д) підвищується теоретична та практична віддача науки при зростанні саме практичної складової; е) посилюються зв'язки науки не тільки з виробництвом, але і з освітою; ж) на перший план виходять теоретичні знання

замість експериментальних; з) диференціація джерел фінансування наукових досліджень – зниження частки національних бюджетів і зростання частки корпорацій, а також цільового грантового фінансування за рахунок фондів. В країнах Північної Америки дослідження та розробки на 60% фінансуються приватним сектором, в країнах Європи – на 50% [224; 225, с. 25-42; 322, с. 2–7].

Виробництво сьогодні не уявляє себе без систематичного засвоєння результатів наукових досліджень, а в цілому, як свідчать вчені [3, с. 58-117; 53, с. 148-154; 145, с. 189-192], роль науки для сучасного виробництва можна конкретизувати у таких функціональних взаємозв'язках між ними:

1) матеріалізація наукових знань в окремих елементах продуктивних сил через такі форми: а) удосконалення робочої сили, набуття робітниками нових якостей і властивостей через систему освіти; б) підвищення складності і якості праці; в) створення нових і розвиток існуючих засобів виробництва; г) поліпшення організації і управління продуктивними силами [3, с. 58-117];

2) наукові дослідження забезпечують подальшу передачу трудових функцій людини техніці; наука виступає засобом збереження живої та уречевленої праці, що призводить до зростання продуктивності праці, яка забезпечує можливість зниження тривалості робочого тижня;

3) наука перетворюється на початкову стадію матеріального виробництва, продукт починає свій шлях у наукових лабораторіях, а великі корпорації мають підрозділи з досліджень і розробок; наука постійно випереджає рівень розвитку виробництва;

4) запровадження інновацій призводить до зниження витрат на виробництво одиниці продукції; застосування наукових відкриттів забезпечує результат, що перебиває витрати на НДДКР;

5) процес розвитку нових інституціональних форм взаємодії науки і виробництва – інноваційної інфраструктури (технопарків та технополісів);

б) синтез науки та виробництва на базі законів науки породжує новий, науковий спосіб виробництва, який полягає у науковій організації

функціонування і розвитку виробництва; останнє передбачав К. Маркс: «процес виробництва з простого процесу праці неминуче стає науковим процесом» [155, с. 208].

Однак позиція науки в суспільстві не завжди була настільки впливовою. Практичний потенціал науки в період її існування в складі синкретичного філософського знання, до розгортання наукової революції XVII ст., а згодом і промислового перевороту кінця XVIII - початку XIX ст. був затінений її сприйняттям лише як абстрактного знання. Виникнення утилітарної науки відбулося завдяки поєднанню відродження античних традицій у філософії, перевороту у масовій свідомості, виробничої практики ремісничої праці та зародження капіталістичних відносин. Тому лише в період другої промислової революції кінця XIX - початку XX ст. розвиток фізики, механіки, хімії та зростаючі потреби капіталістичного виробництва обумовили тісне поєднання прогресу науки та техніки [3, с. 145-217].

Уречевлення наукових досягнень у окремих елементах продуктивних сил проявляється у науково-технічному прогресі (НТП). Цікавим є зіставлення стадій розвитку технологічного способу виробництва з етапами НТП. Так, перший промисловий переворот кінця XVIII - початку XIX ст. хронологічно і змістовно збігається з переходом від інструментального технологічного способу виробництва, заснованого на ручній праці, до індустріального, що базується на механізованій праці. Другий промисловий переворот кінця XIX - початку XX ст. характеризується розквітом індустріального технологічного способу виробництва. Нарешті, науково-технічна революція (сучасна форма НТП), що розгортається з середини XX ст., проходить під впливом постіндустріального технологічного способу виробництва, заснованого на автоматизації та інформатизації праці.

Осмилення діяльній природи науки було започатковано К. Марксом, однак пройшло непоміченим, і лише у XX ст. у рамках соціології науки (або наукознавства) виникла концепція розуміння науки як поєднання наукового знання та наукової діяльності. Важливі результати досліджень в цьому напрямку належать І. Майзелю [8, с. 15-31; 145, с. 45-60; 146]. Вчений вважав, що

структуру науки варто розглядати як взаємодію наукового знання та наукової діяльності, яка виступає джерелом розвитку науки. Вчений розумів науку як високоспеціалізовану саморегульовану соціокогнітивну систему, значення якої полягає у генеруванні унікального, раціонального, доказового і універсального знання, і яка виступає у суспільстві як соціальний інститут і як галузь духовного виробництва. Наукова діяльність здійснюється робітниками наукової праці, яка має всезагальний і сумісний характер [3, с. 11-58], оскільки сумісна праця відображає процес поглиблення поділу праці та кооперації, її усупільнення в просторовому аспекті, а всезагальна праця уособлює поєднання праці різних поколінь і є вираженням усупільнення праці у часовому вимірі. Існує думка і про те, що всезагальна праця поєднує у собі риси роздільності і сумісності, а також просторового та часового усупільнення, а саме: «всезагальна праця є та сама сумісно-розділена праця, яка, проте, пройшла через історичний розвиток своїх боків (сумісності та розділеності) до рівня взаємовідношення протилежностей з наступним їх злиттям у новій єдності» [58, с. 53]. Наводиться приклад праці вченого, яка одночасно є гранично відособленою та гранично усупільненою.

В контексті дослідження саме діяльнісний аспект феномена науки є найбільш цікавим. Відомо, що джерелом розвитку продуктивних сил є суперечлива взаємодія людини і техніки. Століттями ручні інструменти вдосконалювалися емпірично, на основі трудового досвіду, а не на базі наукових знань. Однак, з промисловим переворотом застосування наукових результатів, а згодом і поширення освіти, втрутилося в замкнене коло взаємодії людини та техніки. На наш погляд, на сучасному етапі наука та освіта виступають в певному сенсі «каналами» розвитку сторін протиріччя в системі людина-техніка в межах ТСВ. Людина шляхом здійснення фундаментальних та прикладних наукових досліджень вдосконалює машини та обладнання. Так наука стає «способом» розвитку нових техніки та технологій. Впровадження у виробництво нової техніки потребує від робітника додаткових знань, і ці вимоги виконуються через систему освіти. Тобто освіта, поряд із процесом праці, стає «каналом» розвитку людини.

В той же час виробництво, наука та освіта взаємно впливають одне на одного, об'єднуючись у тріаду. Виробництво вимагає для свого функціонування працівників відповідного рівня підготовки, а також споживає результати наукового пошуку і реалізує їх у продуктах, послугах, рішеннях; забезпечує засобами виробництва і науку, і освіту. Наука є двигуном розвитку виробництва і реалізує в ньому і в освітній сфері свої досягнення, висуває вимоги до наукових кадрів. Система освіти готує кваліфіковані кадри як для галузей виробництва, так і для науково-дослідних установ, і для самої освітньої сфери. Важливими для сучасної освіти є відомі принципи випередження змісту вузівської освіти щодо кваліфікаційних вимог виробництва, а також випередження темпів зростання загальнотеоретичної підготовки студентів щодо темпів зростання прикладної підготовки. Зазначені принципи мають на меті забезпечення надлишку загальнотеоретичних, міждисциплінарних знань.

Останні шість десятиліть більше половини приросту обсягів виробництва в розвинених країнах досягається за рахунок досягнень науково-технічного прогресу. Частка секторів економіки розвинених країн з інтенсивним використанням інтелектуального капіталу складає більше 50%, а 80-95% приросту ВВП припадає на долю патентів, ноу-хау, використовуваних у сучасних технологіях; частка технологічних інновацій в обсязі ВВП становить 70-90% [216]. Отже стимулювання розвитку науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт є основною передумовою забезпечення конкурентоспроможності на різних рівнях. Саме тому провідні країни світу намагаються зберігати лідерські позиції у глобальному накопиченні та використанні ресурсів НДДКР. Основний обсяг науково-технічних ресурсів світу зосереджений у країнах ОЕСР, Китаї, Індії, причому вважається, що до 2020 р. основні науково-технічні центри будуть поширюватися убік країн Азії [71, с. 10–20], і саме державні видатки на НДДКР підвищуватимуться. Розвинені країни намагаються зберігати зростання показника витрат на НДДКР по відношенню до ВВП, який, за оцінками, має складати 2-2,5% від ВВП (див. табл. 1.18).

Водночас в Україні склалася парадоксальна ситуація щодо розвитку її науково-технічного потенціалу. Наслідки системної кризи 90-х рр. ХХ ст. у поєднанні із поточними економічними проблемами вилилися у слабе державне фінансування НДДКР, зниження стимулів до науково-технічної діяльності.

Таблиця 1.18

**Витрати на НДДКР і освіту та кількість дослідників в країнах світу
(розраховано на основі даних [348])**

Країни \ Показники	Витрати на НДДКР, % до ВВП			Державні витрати на освіту, % до ВВП			Кількість дослідників, на 1 млн. чол.		
	1995	2011	Темп зрос- тання	1995	2010	Темп зрос- тання	1996	2011	Темп зрос- тання
США	2,6	2,8	107,7	5,1	5,4	105,9	4224 (1997)	4650 (2007)	110,1
Японія	2,8	3,3 (2010)	117,9	3,6	3,8 (2011)	105,6	4947	5151 (2010)	104,1
Франція	2,3	2,3 (2012)	100	5,9	5,9	100	2660	3789 (2010)	142,4
Великобри- танія	1,8 (1996)	1,8	100	5,1	6,2	121,6	2488	4202	168,9
Німеччина	2,2 (1996)	2,8 (2012)	127,3	4,5	5,1	113,3	2760	3950 (2010)	143,1
Фінляндія	2,5 (1996)	3,9 (2012)	152	7,0	6,8	97,1	5152 (1997)	7423	144,1
Китай	0,6	1,8	300	2,1	-	-	436	963	220,9
Російська Федерація	0,9	1,1	124,4	3,9	4,1 (2008)	105,1	3788	3120	82,4
Польща	0,7 (1996)	0,8	114,3	4,4	5,2	118,2	1364	1679	123,1
Україна	1,2	0,7	58,3	7,1	6,2 (2011)	87,3	1467 (2006)	1253	85,4

Так, кількість організацій, які виконують науково-технічні роботи, невпинно знижується (див. дод. 3, рис. 3.1). Чисельність фахівців, які виконують науково-технічні роботи, з 1995 р. до 2013 р. зменшилася більш ніж удвічі – з 179799 осіб до 77853 осіб. І, хоча кількість докторів та кандидатів наук за цей період збільшилася, частка тих із них, хто займається науковими і науково-технічними роботами, суттєво зменшилась [192; 281, с. 37]. Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП постійно знижувалася з 1,16% у 2000 р. до 0,80% у 2012 р. У структурі витрат на виконання наукових та

науково-технічних робіт доля витрат на фундаментальні дослідження збільшилася, а витрати на прикладні дослідження і науково-технічні розробки зменшилися, утворивши таким чином небажану диспропорцію [192].

Найважливішим моментом у створенні ефективної національної інноваційної системи є не тільки забезпечення продукування нових знань, але і налагодження зв'язку між створенням нововведень та їх комерціалізацією. Цей зв'язок в Україні є порушеним. Так, частка підприємств, які впроваджують інновації, надзвичайно мала (див. дод. 3, табл. 3.1) і коливається від 8,2% у 2005 р. до 13,6% у 2013 р. (у розвинених країнах цей показник сягає 60%), тому навіть позитивна тенденція зростання долі підприємств, які здійснюють механізацію та автоматизацію виробництва, не рятує несприятливу ситуацію.

Виходячи з основних показників європейського інноваційного табло для України [72, с. 54; 101, с. 198], бачимо, що лише витрати на інформаційні технології знаходяться на рівні середньоєвропейських, інші показники не тільки суттєво відстають, але і продовжують втрачати позиції (окрім експорту інноваційної продукції, який дещо підвищився). За результирующим загальним інноваційним індексом (SII), Україна опинилася у групі «країн, які йдуть навздогін» (див. дод. 3, табл. 3.2), причому SII продовжує знижуватися. В той же час, за індексом розвитку людського потенціалу Україна обіймає середні позиції – 78-е місце у 2012 р. серед 186 країн. Це можна пояснити традиційно високими для постсоціалістичних країн доступністю та рівнем освіти [63, с. 18-20; 261, с. 16; 319; 327, с. 74].

Причини вказаних явищ у інноваційних процесах полягають (див. дод. 3, табл. 3.3) у нестачі власних фінансових коштів (серед джерел фінансування переважають власні кошти підприємств, в той час як доля держави коливається від 0,3 до 3% [192]); великих витратах на нововведення, високому ризику, недосконалості законодавчої бази, тривалому періоді окупності нововведень.

В якості основних стратегій поліпшення становища у інноваційному секторі економіки, на думку вчених [142; 181] Україна може обрати шлях позиціонування за обмеженою кількістю технологічних напрямів з подальшою реструктуризацією

наукової та промислової систем держави на підставі поєднання інтересів суб'єктів економічної діяльності з інтересами державної політики. Важливим резервом інноваційної моделі зростання економіки України є науково-технічний потенціал оборонно-промислового комплексу (авіакосмічна, радіоелектронна, суднобудівна галузі та інші), за допомогою якого можна забезпечити розвиток національної економіки шляхом використання технологій подвійного призначення [142, с. 38]. Крім того, вчені наголошують [137; 140; 181], що бажаним є забезпечення виконання наступних заходів: посилення та інституціоналізація ролі держави у здійсненні інноваційного регулювання економіки; надання пільг елементам інноваційної інфраструктури; використання заощаджень населення; цільове та контрольоване залучення іноземних інвестицій; посилення ступеню захисту прав інтелектуальної власності.

На наш погляд, можна виділити зв'язки між теоріями технологічного способу виробництва та технологічних укладів, які допомагають побачити додаткові причини структурних деформацій економіки України. Постіндустріальний технологічний спосіб виробництва може повноцінно розвиватися лише в умовах панування четвертого та п'ятого ТУ, тому що потребує для свого розвитку відповідного стану продуктивних сил. Причому саме розвиток сучасного ТСВ дає поштовх до подальшого вдосконалення техніки і технологій, властивих п'ятому та шостому ТУ. Крім того, новий ТСВ починає панувати не лише в наукомістких галузях, а підпорядковує собі і традиційні галузі третього та четвертого ТУ. Так, спостерігається тенденція активного поширення інформаційно-комунікаційних технологій на «старі» галузі промисловості.

З вищезазначеного випливає наступний висновок для України. Важко розвивати галузі, відповідні п'ятому та шостому технологічним укладам, у ситуації, коли постіндустріальний технологічний спосіб виробництва повністю не опанував традиційні галузі третього та четвертого технологічних укладів. Неможливо створювати наукомістку кінцеву продукцію, самостійно розвивати біо- та нанотехнології, поки виробництво у галузях створення засобів праці, за допомогою яких запроваджуються сучасні технології п'ятого та шостого

технологічних укладів, не буде перебудоване на засадах постіндустріального технологічного способу виробництва.

Висновки до розділу 1

1) Філософія історії формулює декілька методологічних підходів до дослідження суспільно-історичного процесу в залежності від основного фактора в основі його руху, а саме: теологічний, природно-науковий, культурно-історичний (цивілізаційний), соціально-економічний (формаційний), техніко-детерміністський, еволюційний та міждисциплінарний підходи, які об'єднуються у дві групи: лінійно-стадіальні (формаційна теорія) та плюрально-циклічні (цивілізаційний підхід).

2) Найбільш послідовно роль технологічного фактора у суспільно-історичному процесі висвітлюється у формаційній теорії, з позицій якої можна прослідкувати взаємодію трьох підсистем: технологічної (технологічний спосіб виробництва), виробничих відносин та соціальних відносин. Однак вплив технологій на суспільні зміни враховується і у техніко-детерміністському напрямі цивілізаційного підходу, і у інституціональній традиції (еволюційний інституціоналізм, економічна соціологія), що і обумовило вибір методологічних засад дослідження.

3) Взаємозв'язки між технологічними та суспільними змінами виступають ланками одного ланцюга, які досліджуються у теоріях соціально-економічної динаміки різних рівнів узагальнення. Вони пов'язані між собою, утворюючи змістову послідовність, в якій можна простежити вплив технологічних факторів на економічне зростання, соціально-економічний розвиток та суспільно-історичний процес. Так, розвиток продуктивних сил зумовлює забезпечення розширеного відтворення, що є базою економічного зростання, за умов якого поліпшується соціальний вимір економічної системи. Водночас новітні технології змінюють взаємозв'язки елементів у продуктивних силах (впливаючи на технологічний спосіб виробництва), що викликає до життя зміни у організаційно-економічних відносинах, що в свою чергу змінює відносини

власності. Інституціональні чинники (зміни у інституті власності, соціальних, владних відносинах) справляють активний зворотний вплив на стан і розвиток технологічної підсистеми суспільства.

4) Категорії технологічного способу виробництва, праці і продуктивних сил є єдиним комплексом, який характеризує активне ставлення людини до природи. Праця являє собою продуктивні сили в дії, а технологічний спосіб виробництва характеризує суперечливий спосіб взаємодії складових у системі продуктивних сил. Технологічний спосіб виробництва являє собою історично визначений соціально-економічними умовами спосіб з'єднання працівника із засобами праці в єдності з техніко-технологічними відносинами виробництва; технологічний спосіб виробництва відображає істотні взаємозв'язки між елементами продуктивних сил і пояснює джерела їх внутрішнього саморозвитку.

5) В результаті еволюції наукових уявлень про суспільні зміни в рамках цивілізаційного підходу, категорія «цивілізації» виступає в якості розвиненої стадії розвитку суспільства, як локальна цивілізація, світова цивілізація, глобальна цивілізація. Відповідно до розуміння цієї категорії, цивілізаційні теорії можна об'єднати у три групи: а) цивілізаційний підхід у вузькому, культурно-історичному сенсі (теорії локальних цивілізацій) - розуміння суспільних змін через фази розвитку локальних цивілізацій; б) цивілізаційний підхід у широкому (індустріально-технократичному) сенсі – теорії світових цивілізацій (критерій виділення стадій цивілізаційних змін - не соціокультурна ідентичність, а рівень розвитку продуктивних сил); в) інтегральні концепції.

б) Методологічні особливості індустріально-технократичних теорій зумовлюють їх певні методологічні труднощі: ототожнення розвитку продуктивних сил із розвитком суспільства; розгляд технологічного способу виробництва у відриві від взаємодії з виробничими відносинами; впевненість у здатності науки і техніки вирішити соціальні протиріччя; впевненість у пануванні в суспільстві технократії та інтелектуальної еліти. Однак технократичні теорії не можуть бути виключені з досвіду економічної науки, оскільки акцентують увагу на тенденціях розвитку постіндустріального технологічного способу виробництва.

7) Формаційна теорія має такі точки дотику із інституціональним напрямом: вони є основними альтернативами неокласиці; велика роль власності у економічній системі; значення технологічної складової у соціальних змінах; інституціональна сфера по суті перетинається з категорією надбудовних відносин; концепція соціальної вкоріненості економічної дії прямо кореспондується із залежністю економічних інтересів людей від місця у соціальній ієрархії; невизнання суспільства як сукупності атомістичних індивідів.

8) Можна виділити дві групи критеріїв для класифікації етапів розвитку технологічного способу виробництва: залежно від елементів продуктивних сил або за системним критерієм, який полягає у типі зв'язку між працівником і засобами праці. Тоді розвиток технологічного способу виробництва охоплює стадії: інструментальну (суб'єктний зв'язок між працівником і засобами праці); індустріальну (об'єктний зв'язок); постіндустріальну (вільний зв'язок). Періодизація техніко-економічного розвитку з точки зору технологічного укладу або техніко-економічної парадигми є менш прийнятною, оскільки починається з появи машин і тому не вичерпує собою всю історію техніко-економічного розвитку, розглядаючи його в рамках еволюції капіталізму.

9) В масштабах суспільства сьогодні одночасно співіснують всі три стадії технологічного способу виробництва. Панівними тенденціями розвитку постіндустріального технологічного способу виробництва являються: зміни у змісті та характері праці (автоматизація, творчість, усупільнення), і звідси - зміна ролі людини у виробництві; інформатизація та віртуалізація виробництва; поява нових технологій п'ятого та шостого технологічних укладів; зростання ролі інноваційної діяльності як процесу впровадження та комерціалізації нововведень; «індустріалізація» науки та її синтез з виробництвом. Наука та освіта виступають «каналами» розвитку сторін протиріччя в системі людина-техніка в межах технологічного способу виробництва; наука стає «способом» розвитку нової техніки; наукові дослідження забезпечують подальшу передачу трудових функцій людини техніці; наука виступає засобом збереження живої та уречевленої праці.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ СУЧАСНОЇ СТАДІЇ ТЕХНОЛОГІЧНОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА НА ПЕРЕТВОРЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН

2.1. Взаємозв'язок між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва

Відповідно до формаційної теорії, суспільний спосіб виробництва – категорія, у якій втілюється взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин; також цей «характер і спосіб дій людей, за допомогою яких вони виробляють і обмінюються матеріальними благами, необхідними для їхнього життя... обумовлює всі інші соціальні, політичні і духовні процеси життя взагалі. Спосіб виробництва належить в остаточному підсумку визначальна роль у суспільно-історичному процесі» [298, с. 10]. При цьому не заперечується активна роль суспільної свідомості, адже надбудовні відносини у свою чергу активно впливають на економічний базис – виробничі відносини. Акцент робиться на тому, що суспільна свідомість розглядається як відображення суспільного буття, в основі якого лежить суспільний спосіб виробництва і його розвиток.

Також з точки зору формаційної теорії, людська історія виступає як послідовність суспільних способів виробництва, які приходять на зміну один одному в результаті внутрішніх трансформацій. Зміна способів виробництва, як правило, спричиняє зміни і у надбудові суспільства, тоді народжується нова суспільно-економічна формація, у якій втілюється взаємодія способу виробництва і надбудовних відносин. Соціальні, політичні відносини, а також певні форми побуту, сім'ї, релігії, способу життя – все це виходить за рамки аналізу способу виробництва, але не виключається з аналізу суспільства в цілому, тому використання категорії «суспільно-економічної формації» є необхідним. Нагадаємо, що «естафетно-формаційний» підхід до історичного розвитку,

уточнюючи формаційну теорію, передбачає розуміння зміни суспільно-економічних формацій як такої, що відбувається в масштабах всього людського суспільства, а не в межах кожного окремого регіону, соціоісторичного організму.

Одним з результатів проведеного вище дослідження виявився висновок про те, що поряд із категорією «суспільно-економічної формації» самостійне значення не навантаження несе і категорія «економічної суспільної формації», або в цілому – «суспільної формації», а уявлення про суспільно-історичний розвиток збагачують як періодизація залежно від власності на засоби виробництва на п'ять суспільно-економічних формацій, так і на три великих історичних періоди з погляду експлуатації праці – архаїчну (первинну), економічну (вторинну) і постеконічну (комуністичну, третинну) формації. Грунтуючись на окреслених результатах, було здійснено спробу проілюструвати суспільно-історичний розвиток з точки зору зв'язку між технологічним способом виробництва, продуктивними силами, суспільним способом виробництва та суспільною формацією (див. рис. 2.1). З даних, відображених на схемі, випливає, що первинна (архаїчна) суспільна формація базується на первіснообщинному суспільному способі виробництва та однойменній суспільно-економічній формації і характеризується відсутністю класового антагонізму і експлуатації. Економічна суспільна формація являє собою антагоністичне класове суспільство, засноване на експлуатації, і вміщує античний (рабовласницький), азійський, феодальний і капіталістичний способи виробництва та рабовласницьку, феодальну і капіталістичну суспільно-економічні формації. Третинною суспільною формацією виступає постеконічна формація – неантагоністичне суспільство, що виключає експлуатацію в будь-яких її формах, тобто уособлює марксове «царство свободи», і ґрунтується на посткапіталістичному (комуністичному) способі виробництва і однойменній суспільно-економічній формації.

Чотири історично перші суспільні способи виробництва (первіснообщинний, античний, азійський, феодальний) мають в якості свого технологічного базису інструментальний технологічний спосіб виробництва.

	Етапи історичного розвитку технологічного способу виробництва, продуктивних сил, суспільного способу виробництва і суспільної формації				
Суспільна формація	Первинна (архаїчна)	Вторинна (економічна)		Постекономічна	
Суспільний спосіб виробництва	Первісно-общинний	Рабо-власницький	Феодальний	Капіталістичний	Посткапіталістичний
Продуктивні сили	Природні	Суспільні		Загальні	
Технологічний спосіб виробництва	Інструментальний		Індустріальний	Постіндустріальний	

Рис. 2.1. Суспільно-історичний розвиток з точки зору зв'язку між елементами суспільної формації (складено автором)

Причому розвиток продуктивних сил в рамках інструментального технологічного способу виробництва від природних до суспільних забезпечує перехід від безкласового до класового суспільства – від первіснообщинного до рабовласницького суспільного способу виробництва. Суспільні продуктивні сили еволюціонують від інструментального через індустріальний до постіндустріального технологічного способу виробництва і в межах останнього перетворюються на загальні продуктивні сили. Формування індустріального технологічного способу виробництва на основі інструментального ТСВ в умовах зародження капіталістичних відносин забезпечує розвиток суспільного способу виробництва і відповідної суспільно-економічної формації від феодального до капіталістичного етапу. В свою чергу, зародження і становлення постіндустріального технологічного способу виробництва, який найбільше відповідає потребам розвитку загальних продуктивних сил, забезпечує необхідні матеріальні передумови для перетворення виробничих відносин в бік їхньої соціалізації з метою створення відповідного базису посткапіталістичного суспільного способу виробництва, однойменної суспільно-економічної формації

та третинної постеконічної формації в цілому, яка, передбачається, долає всі ступені експлуатації, що отримали розвиток в рамках економічної формації (від рабства, через кріпосництво до найманої праці). Посткапіталізм, або посткапіталістичний спосіб виробництва можна розуміти, за трактуванням, наприклад, У. Керролла [136, с. 13] як спектр різноманітних можливостей відходу від класового суспільства в бік соціалізації.

Окреслена система базису та надбудови передбачає ієрархічну структуру суспільства, в той час як сучасні інституційні підходи, зокрема російських вчених [92; 93] використовують матричну структуру взаємодії полів глобального простору в процесі соціальних трансформацій, яка є достатньо актуальним способом розуміння та вираження сучасних соціальних (соціетальних, за Т. Заславською) перетворень (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Поля глобального простору [92]

	Економічне	Політичне	Поле культури
Агенти	Держава, фінансові і промислові корпорації	ООН та її інститути, уряди держав, громадські рухи	Традиції, інноватори і маси
Норми-правила	Жорсткі правила світового ринку	Протиборство за встановлення правил більш ресурсного агента	Уніфікація попкультури, збереження ядра національних культур

Нова теорія інституціональних змін (або новий еволюційний підхід), як підкреслюють дослідники [248, с. 405-409], визначає серед основних детермінант соціально-економічного розвитку, передусім, інституціональні зміни та характер управління. В той же час, наявність певного рівня ресурсів, технологій і знань визнається базовою умовою розвитку, оскільки інакше процес конструювання необхідних інститутів є неможливим. З іншого боку, роль інститутів і для цієї базової умови є надзвичайно великою, адже саме інститути мають вирішальне значення, впливаючи на вибір та відбір технологій, інновацій, процеси їх поширення та заміщення. На даному прикладі бачимо, що вихідне положення щодо ролі продуктивних сил є надзвичайно схожим як для формаційної схеми соціально-економічних перетворень, так і для інституційної традиції.

Представники нового еволюційного підходу [248, с. 405-409] розглядають сутність соціально-економічної еволюції як процесу, в якому самі агенти створюють траєкторію розвитку і змінюють її напрям за допомогою перетворень правил та інститутів. Також і вчені нової економічної соціології, наприклад, М. Грановеттер [51, с. 76–89] вважають, що інститути виконують роль соціальних конструктів, тобто створюються конкретними діями економічних агентів, а не виникають автоматично як відповідь на потреби у регулюванні. Т. Заславська [92, с. 9-15] трактує соціальний механізм трансформаційного процесу як «систему взаємодій соціальних акторів різних типів і рівнів, яка сприяє фундаментальній зміні суспільного ладу», і яка регулюється базовими інститутами та соціальним статусом акторів. Подібний діяльнісний підхід до соціально-економічних змін з акцентом на суб'єктність трансформаційних процесів, який підкреслює неминущу роль соціальних акторів, на відміну від сліпої дії зовнішніх сил, є спорідненим, на наш погляд, з розумінням ролі людини та соціальних груп у формаційній теорії. Більш того, майбутній соціально-економічний розвиток ототожнюється [248, с. 29-32] із станом у майбутньому таких складових, як базові інститути, агенти, технології та держава, які, зі змінами, але нагадують основні елементи суспільної формації: продуктивні сили, виробничі відносини (власність), господарський механізм. Таким чином, по суті сучасні дослідження щодо соціально-економічних перетворень в рамках інституційної теорії зовсім не суперечать основним принципам формаційного підходу (в тому числі щодо запропонованої схеми), а лише по-новому, з новими акцентами формулюють схожі імперативи, такі як: а) важливе значення технологічної складової у соціальному розвитку; б) вирішальна роль відносин власності у економічній системі (власність – один з базових інститутів у інституціональній теорії, існують концепції пучка прав власності, специфікації або розмивання прав власності).

Розкриємо сутність виробничих відносин та їхню структуру. Система суспільних відносин різноманітна – це і економічні, і політичні, і юридичні і багато інших відносин між людьми, які відображають різні сфери людської життєдіяльності. Однак для дослідження взаємовпливу вказаних відносин учені

диференціюють їх на певні групи. Первісна класифікація являє собою виділення матеріальних і ідеологічних відносин, причому ідеологічні відносини виступають як надбудова над матеріальними суспільними відносинами. Матеріальні суспільні відносини об'єктивні, складаються незалежно від людської волі і свідомості, але в той же час відображають сутність і закономірності виробничої діяльності людей, будучи суспільною формою цієї діяльності; ці відносини є основою для розуміння виробничих або економічних відносин.

Склад виробничих відносин часто визначають відповідно до фаз суспільного відтворення, виділяючи в такий спосіб відносини виробництва, розподілу, обміну та споживання. З іншого боку, структуру виробничих відносин вчені [25; 53; 202] бачать як єдність соціально-економічних відносин (відносин власності – і насамперед, власності на засоби виробництва) і організаційно-економічних відносин (поділу праці, спеціалізації, кооперації та комбінування виробництва). Обидві класифікації, на наш погляд, доповнюють одна одну.

Незважаючи на те, що техніко-економічні відносини, організаційні зв'язки між людьми багато авторів відносять до технологічного способу виробництва, тобто до системи продуктивних сил, на наш погляд, це справедливо лише для відносин між: а) працівником і засобами праці, що уособлюють ядро ТСВ, принциповий зв'язок; б) працівником та іншими елементами продуктивних сил; в) засобами праці і предметами праці – закон відповідності форми і функцій засобів праці. Інші техніко-економічні відносини і організаційні зв'язки між людьми (відносини поділу праці, спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва) ми відносимо до системи виробничих відносин – у вигляді організаційно-економічних відносин. Адже вони також характеризують відносини між людьми, що складаються в процесі виробництва, але можуть бути характерні для різних суспільних способів виробництва в історії (наприклад, відносини поділу праці). Організаційно-економічні відносини, з одного боку, залежать від соціально-економічних відносин, а з іншого – передають імпульси розвитку від продуктивних сил до соціально-економічних відносин та системи виробничих відносин в цілому. Так, наприклад, питання управління виробництвом, що

належить до проблем поділу праці (кому управляти?), тобто лежить у царині організаційно-економічних відносин, вирішується в чіткому взаємозв'язку з існуючим типом соціально-економічних відносин, відносин власності на засоби виробництва. Тобто організаційно-економічні відносини виступають своєрідним посередником, вузлом зіткнення та зв'язку між продуктивними силами і виробничими відносинами, і ця їх важлива роль згадується у деяких дослідженнях [53; 156]. Останнє положення потребує більш детальної аргументації.

Розглянемо просту схему зв'язку продуктивних сил, організованих за принципами певного технологічного способу виробництва, із виробничими відносинами (соціально-економічними, відносинами власності) через організаційно-економічні відносини (див. рис. 2.2).

Рис. 2.2. Організаційно-економічні відносини як посередник між продуктивними силами і виробничими відносинами (складено автором)

Виходячи з рисунку, можемо виділити два типи зв'язків: по-перше, вплив технологічного способу виробництва на перетворення організаційно-економічних відносин; по-друге, вплив оновлених організаційно-економічних відносин на трансформацію виробничих відносин. Проаналізуємо ці зв'язки на прикладі сучасного технологічного способу виробництва.

Завдяки вільному зв'язку між працівником та засобами праці новий ТСВ зумовлює зміни у змісті праці, тобто зміни у складі трудових функцій. В свою чергу, новий зміст праці потребує змін і у організаційно-економічних відносинах.

Можна виділити два типи організаційно-економічних відносин: а) відносини поділу праці, спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, пов'язані із просторовим розподілом продуктивних сил; б) відносини поділу праці в управлінні виробництвом, які знаходять своє вираження у різноманітних організаційних формах праці та організаційних структурах управління підприємствами (корпораціями).

Новий зміст праці впливає на окреслені два типи організаційно-економічних відносин наступним чином. З одного боку, зміни у складі трудових функцій у напрямі зростання творчої складової, а також складності та відповідальності робіт викликає необхідність вдосконалення способів управління, і призводить до появи нових організаційних форм праці (проектна або командна організація, автономізація праці, віддалена праця і т.п.). З іншого боку, автоматизація технологічних процесів, властива сучасному ТСВ, передбачає поглиблення спеціалізації (предметної, подетальної, технологічної) та кооперування (стійкі виробничі зв'язки підприємств, які беруть участь у виробництві складної готової продукції), а також поширення комбінування виробництва (об'єднання в одному підприємстві виробництв різних галузей). Ці процеси викликають до життя нові організаційні структури управління корпораціями.

Традиційні вертикально-інтегровані структури корпорацій, які об'єднують в одному комплексі підприємства добувних та обробних галузей, науково-дослідні підрозділи, підприємства збуту та необхідну інфраструктуру і здатні до здійснення повного виробничого циклу, мають певні конкурентні переваги [180]. Водночас транснаціональні корпорації переживають процес трансформації від вертикально-інтегрованої до органічних структур (матричних, проектних, кластерно-мережових, віртуальних, командних, програмно-цільових) з метою обмежити громіздку ієрархічно-бюрократичну будову [112; 178, с. 161-179; 237]. Не тільки нові глобальні мережеві компанії, а й вже існуючі підприємства трансформуються на засадах децентралізації та кооперації багатьох незалежних організацій, що дозволяє краще використовувати аутсорсінг, оперативніше реагувати на виклики, швидше запроваджувати інновації.

В свою чергу, організаційно-економічні відносини справляють зворотний вплив на зміст праці і продуктивні сили в цілому, розвиваючи властивості сучасного технологічного способу виробництва (так, подетальна спеціалізація забезпечує подальшу автоматизацію виробництва, а нові способи управління і мотивації праці сприяють розвитку творчого змісту праці, підвищенню самостійності прийняття рішень та відповідальності робітника і т.д.).

Проаналізовані перетворення організаційно-економічних відносин забезпечують поглиблення усупільнення праці та виробництва. Оскільки характер праці проявляється у двох аспектах – ступені усупільнення праці та соціальному характері праці (впливає з форми власності на засоби виробництва) – то виходить, що окрім змін у змісті праці, властивості сучасного постіндустріального ТСВ зумовлюють зміни і у характері праці, через дію організаційно-економічних відносин як передавальної ланки. Тенденції зростання суспільного характеру виробництва і праці виступають об'єктивною закономірністю розвитку сучасного технологічного способу виробництва і продуктивних сил, і, на наш погляд, отримують реалізацію у функціонуванні економічних систем на мікро-, макро-, мезо- та глобальному рівні.

По-перше, на мікрорівні, тобто на рівні підприємства, відбувається поява та розповсюдження нових форм організації праці, «нових постіндустріальних моделей праці» які характеризуються, як відзначають дослідники [31, с. 56-65; 112; 116; 147; 183; 237; 289; 290], більшою гнучкістю, автономією, мобільністю, новими формами відносин управління, мережевими властивостями, нестандартними формами зайнятості та іншими рисами. Беручи до уваги ці дані, спробуємо виокремити закономірні тенденції розвитку форм праці і зайнятості, до яких, на нашу думку, можна віднести наступні.

1) Нові форми бригадної, командної організації праці (автономні бригади). Прогрес кооперації праці відбувається на базі відродження автономних команд (мікрокоманд) або бригад, що виникли ще у 60-70-і рр. ХХ ст. і демонструють всі переваги колективної організації праці з її змагальністю, інновативністю,

рухливістю взаємодії в творчому процесі, як правило, в сфері послуг, особливо НДДКР, інформаційних технологій.

2) Проектна організація праці робітників, в умовах якої відбувається розмивання сталих посадових інструкцій і чітких функціональних обов'язків робітників підприємства. У сучасних умовах деякі види високотехнологічної продукції або послуг (особливо в сфері інформаційно-комунікаційних технологій, проектування, інженерних розробок) можуть створюватися в рамках мобільної робочої групи, яка організується часто заради декількох проектів, в рамках однієї чи декількох організацій. Тобто системоутворюючим виступає не організаційний, а ідейно-проективний фактор [147]. Учасники проектної групи можуть належати до різних підприємств і галузей, локалізуватися у різних регіонах та виконувати неоднакові функціональні обов'язки в залежності від конкретного проекту.

3) Рух організаційних форм виробництва та управління в бік становлення кластерно-мережових горизонтальних структур на противагу жорсткій вертикальній ієрархічній системі, у зв'язку з чим відбуваються зміни у стилі керівництва персоналом в бік автономізації праці та відходу від тейлористсько-фордистської організації праці [112; 237]. Сучасне мережеве підприємство потребує робітника, трудовий процес якого організований за принципами нового поділу праці, що передбачає його залучення до виконання більшої кількості управлінських функцій, посилення співпраці з іншими ланками. Сучасний менеджмент [31, с. 56-65; 112; 147; 277] уникає прямого контролю зверху, надаючи робітнику значну свободу режиму та методів праці, обліку праці; разом з тим зростає відповідальність, що потребує від робітника ініціативності, самоконтролю і самопланування. Зовнішня дисципліна перетворюється на внутрішню мотивацію та індивідуальну відповідальність.

4) Трансформація традиційного робочого місця: поява і зростання питомої ваги віддаленого типу зайнятості (telework, telejob, remote work – телеробота). В умовах телезайнятості, як свідчать дослідження [147; 183; 290, с. 56-57], трудовий процес здійснюється: а) вдома; б) не в межах офісу; в) у спеціально відведених центрах для віддалених робітників на умовах найманої праці або самозайнятості.

В умовах поширення інформаційних технологій з'явилася можливість (особливо для галузей і виробництв сфери послуг – програмування, розробка web-сайтів, дизайн, електронна торгівля, переклад, журналістика, консалтингові послуги, робота у колл-центрах тощо) отримувати і виконувати робочі завдання, заробітну плату (або гонорар, винагороду) та передавати готову роботу за допомогою комп'ютерних мереж, тому організація всіх або частини робочих місць підприємства не потребує просторової визначеності. У Великобританії питома вага телеробітників в структурі зайнятості сягає 9-10% (близько 2,5–3 млн. осіб), у США – 20% (28,7 млн.) [183; 290, с. 53–57].

5) Зростання питомої ваги самозайнятих. Традиційно самозайнятість була характерною для таких галузей, як сільське господарство (фермерство), сфера послуг (дрібна торгівля, побутові послуги), дрібнотоварне виробництво. Сьогодні значення самозайнятості збільшується за рахунок розповсюдження у галузях сфери послуг, пов'язаних з виробництвом, переробкою та використанням інформації, наданням соціальних, консультаційних і бізнес-послуг. Дані свідчать [290, с. 53-57], що в ЄС близько половини доданої вартості у галузі наукомістких бізнес-послуг виготовлена в рамках мікробізнесу. Доля самозайнятості в загальній кількості зайнятих в країнах ОЕСР складає близько 17%. Фрілансери – окрема категорія самозайнятих. Дослідники [183; 290] характеризують фрілансера як незалежного професіонала високої кваліфікації, який не залучений до традиційних трудових відносин, а самостійно реалізує свої послуги [290, с. 56]. Фріланс сьогодні стає поширеною формою зайнятості: 36% компаній в галузі ІКТ, 13% консалтингових компаній віддають перевагу співробітництву із фрілансерами [183, с. 56]. Таким чином, ІКТ сприяють самозайнятості, дозволяючи організувати віддалену роботу, та надаючи доступ до володіння власними засобами виробництва (комп'ютери, мережі, Інтернет).

б) Посилення дестандартизації зайнятості, тобто зростання питомої ваги нестандартних форм зайнятості (агентська, тимчасова, часткова, портфельна, неформальна зайнятість). Ця тенденція також видається прямим наслідком поширення інформаційних технологій і автоматизації праці, які витискують

робочу силу з традиційної постійної зайнятості в бік нестандартних форм. Однак, на нашу думку, вона є проявом протиріч між розвитком постіндустріального ТСВ і сучасними виробничими відносинами, і тому буде розглянута у підрозділі 2.2. Детальніше п'ять тенденцій розкриті у статті автора [168].

По-друге, також на мікрорівні (але у тісному зв'язку із макрорівнем та глобальним рівнем), суспільне виробництво функціонує в умовах збільшення ступеню монополізації і транснаціоналізації, за рахунок концентрації і централізації капіталу, що виявляється у створенні крупних монополій — транснаціональних корпорацій (ТНК). ТНК займають вагомі позиції у світовій економіці, конкуруючи за могутністю із національними економіками окремих держав. На ТНК припадає понад 70% світових торгових транзакцій, більша частина прямих іноземних інвестицій, понад 80% зареєстрованих патентів. Дві тисячі найкрупніших ТНК за рейтингом Forbes у 2014 р. залучили більше 90 млн. робітників по всьому світу (темп зростання зайнятих відносно 2008 р. – 125%). Основні показники діяльності компаній у 2014 р. порівняно з 2013 р. зростали, особливо – ринкова капіталізація (темп зростання – 112,8%) (див. табл. 2.2) [66; 94; 180]. Процеси монополізації активно продовжуються завдяки численним злиттям і поглинанням в наукомістких і капіталомістких галузях (телекомунікації, паливно-енергетичний комплекс, автомобілебудування, авіаперевезення тощо).

Таблиця 2.2

**Основні показники діяльності 2000 найкрупніших ТНК за рейтингом Forbes
(розраховано на основі даних [319; 326; 344; 348])**

Показник/ рік	2008		2009		2013		2014	
	трлн. долл.	%, до світового ВВП	трлн. долл.	%, до світового ВВП	трлн. долл.	%, до світового ВВП	трлн. долл.	%, до світового ВВП*
Прибуток	2,4	3,9	1,6	2,7	2,4	3,2	3	3,9
Виручка	30	48,5	32	54,5	38	50,9	38	49,1
Активи	119	192,2	125	212,9	159	212,9	161	208
Ринкова вартість	39	63	20	34,1	39	52,2	44	56,8

Примітка: * - відносно прогнозного значення світового ВВП

По-третє, на мезорівні, галузі національних економік розвинених країн також переживають процес формування трансгалузевих кластерів, які функціонують під управлінням координаторів (формальних чи неформальних структур) та передбачають тісне співробітництво і взаємодію багатьох юридично самостійних підприємств [237].

По-четверте, на макрорівні та глобальному рівні, відбувається посилення трансрегіональної співпраці між державами, посилення впливу інтеграційних об'єднань країн світу. Наприклад, у літературі [237] відзначається, що Європейський союз трансформує свій принцип об'єднання національних економік в бік кластерно-мережевої моделі, що будується на засадах «кооперації інтегрованих макрорегіонів», і на підтвердження цього прийняв стратегії розвитку Балтійського та Дунайського макрорегіонів. Продукція окремих високотехнологічних галузей (ракетно-космічна галузь, літакобудування, суднобудування тощо) настільки складна і дорога, що її виробництво викликає до життя різноманітні форми міжнародного співробітництва. До них можна віднести: спільне підприємництво фірм з різними країнами базування, міждержавне співробітництво в рамках спільних проектів (наприклад, «Морський старт»), налагодження способів міжнародного виробництва, не пов'язаних з участю у капіталі (за даними ЮНКТАД [66], у 2009 р. обсяг операцій у цій сфері перевищив 2 трлн. дол.), а саме – підрядного промислового виробництва, аутсорсінгу послуг, франчайзингу, ліцензування.

Вище ми розглянули вплив технологічного способу виробництва на перетворення організаційно-економічних відносин. Інший тип зв'язків на рис. 2.2 передбачає вплив організаційно-економічних відносин на трансформацію виробничих відносин у напрямі їх соціалізації за такими аспектами.

По-перше, поглиблення суспільного характеру виробництва вимагає розвитку відповідного суспільного характеру присвоєння на противагу поширеному приватному характеру присвоєння.

По-друге, нові організаційні форми праці потребують для покращання системи мотивації робітників більш широкого впровадження системи участі робітників у прибутку та управлінні підприємством.

По-третє, нові способи організації праці (віддалена зайнятість, фріланс) сприяють розвитку інституту самозайнятості, а отже, і збільшенню частки трудової приватної форми власності типу приватного присвоєння, який також може містити в собі прогресивний потенціал. Самозайнятий має власні засоби виробництва, не використовує найману робочу силу, самостійно реалізує продукт або послугу; кількість самозайнятих може зростати за рахунок доступності ІКТ, комп'ютерної техніки, Інтернет; появи нових галузей, робіт, послуг.

По-четверте, поглиблення кооперування та комбінування виробництва диктує необхідність розповсюдження форм власності, здатних забезпечити подальшу централізацію виробництва, укрупнення задіяних основних засобів, тобто форм спільно-часткового присвоєння (акціонерна, кооперативна власність).

По-п'яте, міжгалузеве та міждержавне кооперування сучасного виробництва потребує розвитку державної та муніципальної власності як форм загального неподільного присвоєння, які відповідають необхідності забезпечувати координацію крупних виробничих комплексів стратегічного спрямування, а також сприяти міждержавному та міжрегіональному співробітництву у капіталомістких та наукомістких сферах.

Таким чином, можемо зробити висновок, що організаційно-економічні відносини виконують подвійну роль: з одного боку, забезпечують теоретичне пояснення взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин, а з іншого боку, сприяють практичній передачі імпульсів змін від технологічного способу виробництва до соціально-економічних відносин власності.

Основна роль виробничих відносин у структурі суспільного способу виробництва полягає в тому, що вони виступають в якості економічної форми розвитку продуктивних сил. Однак існують і інші взаємопов'язані функції виробничих відносин.

По-перше, існуючі виробничі відносини визначають те положення, у якому перебувають індивіди один до іншого, вступаючи в процес виробництва, і положення це визначається належністю людей до певних соціальних груп, тому що «вступаючи у виробничі відносини, люди набувають своїх соціальних якостей і соціальних функцій» [298, с. 65]. Відзначимо, що проблема впливу соціального статусу індивіда на його дії є надзвичайно поширеною і у інституціональних дослідженнях, що споріднює у ключових питаннях формаційну та інституціональну теорії. Так, ще у 1980-х рр. у США відбувалося формування такого напрямку, як нова економічна соціологія, одною з центральних концепцій якої стала концепція укоріненості, вбудованості економічної дії в соціальних відносинах [226; 227]. Також можна прослідкувати зв'язок проблеми укоріненості з проблематикою «субстантивістської» школи (К. Поланьї). Сьогодні окреслене предметне поле досліджується в рамках сучасної економічної соціології (М. Грановеттер). Так, М. Грановеттер [51, с. 76–89; 323] яскраво протиставляє концепцію укоріненості соціальної дії так званому атомізованому, тобто відособленому, уявленню про раціонального індивіда в рамках утилітаристської традиції, тобто концепції «економічної людини». Вчений підкреслює, що актори (тобто суб'єкти дій) не приймають рішення і не вчиняють будь-які дії поза соціального контексту. Таким чином, дії акторів вбудовані у конкретні системи соціальних відносин.

По-друге, виробничі відносини виконують функції форм існування і розвитку суспільних сил і соціальних груп. Розвиток даного положення знову дають представники інституціонального підходу, зокрема нової теорії інституціональних змін [248, с. 28-31]. Так, відкриваються взаємозв'язки між власністю і владою через величину отримуваних доходів. Інститут володіння власністю, причому саме у формі капіталу, а не наприклад, інтелектуального капіталу, стає пріоритетним перед іншими інститутами, оскільки приносить більші доходи, а отже владу і можливість. Капіталістичні виробничі відносини відтворюються не в останню чергу завдяки інституту права приватної власності,

що формує відповідну систему правил для дій соціальних акторів, в якій цьому інституту відведена головна роль.

По-третє, одним з результатів процесу суспільного виробництва є відтворення певного типу виробничих відносин; крім того, в такому випадку справедливо і те, що певні виробничі відносини являють собою передумову наступних циклів процесу виробництва. Так, німецькі дослідники В. Ейххорн, А. Бауер і Г. Кох [298], ґрунтуючись на тезах К. Маркса, неодноразово підкреслюють, що серед результатів процесу суспільного виробництва найважливіше місце займає не тільки задоволення потреб суспільства та виробництво засобів виробництва, але й відтворення виробничих відносин між людьми, які виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ і послуг. Приведемо в цьому зв'язку висловлювання К. Маркса: «...Капіталістичний процес виробництва...виробляє не тільки товари, не тільки прибавочну вартість, він виробляє і відтворює саме капіталістичне відношення – капіталіста на одній стороні, найманого робітника – на іншій» [151, с. 591].

Оскільки суспільний спосіб виробництва являє собою єдність двох сторін – продуктивних сил і виробничих відносин, то саме діалектична взаємодія між ними і містить джерела розвитку суспільного способу виробництва, надає імпульс його руху, і як наслідок – всій суспільно-економічній формації в цілому. Продуктивні сили виражають відношення людей до природи, речовина якої перетворюється в процесі трудової діяльності заради задоволення потреб суспільства. Але продуктивні сили не можуть функціонувати без своєї економічної форми – виробничих відносин, тому що люди в процесі виробництва змушені поєднуватися для здійснення спільної діяльності. К. Маркс писав: «У виробництві люди впливають не тільки на природу, але і один на одного. Вони не можуть виробляти, не поєднуючись певним способом для спільної діяльності і для взаємного обміну своєю діяльністю. Щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки і відносини, і тільки в рамках цих суспільних зв'язків і відносин існує їх вплив на природу, має місце виробництво» [154, с. 441]. Єдність продуктивних сил і виробничих відносин полягає у наступному. Як підкреслюють учені [156],

людина – не тільки головна продуктивна сила, але і суб'єкт виробничих відносин, а речовинний елемент продуктивних сил – засоби виробництва – є водночас і об'єктом відносин власності на засоби виробництва. Тобто ті самі матеріальні утворення виступають як продуктивні сили, а також суб'єкти і об'єкти виробничих відносин.

Ґрунтуючись на дослідженнях [156; 298, с. 126–132], розглянемо докладніше діалектичну взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин, що базується на наступних закономірних зв'язках між ними. По-перше, продуктивні сили і виробничі відносини перебувають у нерозривній єдності. По-друге, виробничі відносини залежать від характеру та рівня розвитку продуктивних сил. Так, розклад родової общини та поступовий перехід до приватновласницьких відносин були продиктовані економічною можливістю самостійного існування і ведення господарської діяльності окремими родинами, відносно високим на той час рівнем продуктивності праці, використанням більш досконалих засобів праці, які дозволяли одержати додатковий продукт. На більш ранніх етапах розвитку людського суспільства перехід до приватної власності і як наслідок утворення нерівності, усунення зрівняльного розподілу, був би неможливий. По-третє, виробничі відносини активно впливають на продуктивні сили, будучи або стимулом їх розвитку, або гальмуючи цей процес.

Свою роль виробничі відносини реалізують через створення в представників соціальних груп різних інтересів стосовно розвитку продуктивних сил. Тобто, виробничі відносини «визначають у рамках тих можливостей, які створюються відповідним щаблем розвитку продуктивних сил, мету, мотиви і стимули, напрямки, масштаби і темп розвитку продуктивних сил» [298, с. 131]. Доти, поки виробничі відносини виступають як форми розвитку продуктивних сил, їх активна роль позитивно позначається на вдосконалюванні продуктивних сил, а отже, і технологічного способу виробництва.

Подібні процеси пояснюються за допомогою положень К. Маркса щодо формального і реального підпорядкування праці капіталу [149; с. 74-93]. Спочатку капіталістичне відношення підпорядковує собі той «даний наявний процес праці»,

що виник і сформувався в надрах попереднього способу виробництва (феодалного), відповідно до положення, що кожен наступний спосіб виробництва, нові виробничі відносини одержують продуктивні сили «у спадщину» від попереднього способу виробництва. Для феодалного способу виробництва була характерна реміснича праця та праця в дрібних селянських господарствах. Інакше кажучи, це інструментальна стадія розвитку технологічного способу виробництва, основною рисою якої є суб'єктний тип зв'язку працівника із засобами праці і ручна рутинна праця з використанням ручних інструментів. Тобто на початковій стадії встановлення капіталістичних виробничих відносин технологічний спосіб виробництва запозичується з попереднього суспільного способу виробництва і не зазнає корінних змін, крім, однак, масштабу застосування праці і засобів виробництва під управлінням одного капіталіста, тобто виникнення простої кооперації, і згодом розвитку поділу праці у капіталістичній мануфактурі. Таке підпорядкування вже існуючого способу праці капіталу отримало назву формального підпорядкування праці капіталу. Для умов формального підпорядкування праці капіталу характерно просте відділення особисто вільного працівника від засобів виробництва і перетворення його на найманого робітника, що є достатньою умовою для виникнення і становлення капіталістичних виробничих відносин. Праця під управлінням власника стає більш впорядкованою, однак сам процес, спосіб праці не змінюється. Це відкриває можливість для капіталіста одержувати лише абсолютну прибавочну вартість за рахунок збільшення робочого часу за принципово не змінної техніки. На цій базі виникає специфічно капіталістичний спосіб виробництва, що трансформує як виробничі відносини між найманою працею і капіталом, так і сам процес праці. Із встановленням специфічно капіталістичного способу виробництва виникає реальне підпорядкування праці капіталу. К. Маркс пише: «З реальним підпорядкуванням праці капіталу відбувається повна (і постійно триваюча та повторювана) революція в самому способі виробництва, у продуктивності праці...» [149; с. 90].

В умовах реального підпорядкування праці капіталу існує можливість отримувати і відносну прибавочну вартість за рахунок інтенсифікації виробництва з використанням процесу праці на новій технологічній основі. Інакше кажучи, шляхом розвитку капіталістичних виробничих відносин були різко трансформовані продуктивні сили капіталізму. Відбувся перехід від ручної праці в умовах інструментального технологічного способу виробництва до механізованої праці в умовах індустріального технологічного способу виробництва. Фабричне виробництво, засноване на механізованій праці, будучи породжене капіталістичними відносинами, стає також і передумовою розквіту останніх. Велика машинна промисловість сприяла вирішенню протиріччя між вузьким технологічним базисом мануфактури, що обмежував можливості одержання відносної прибавочної вартості, і безпосередньою метою (одержання прибутку) і засобами (експлуатація найманих робітників) капіталістичного способу виробництва. Таким чином, погодимося з висновком авторів [156, с. 303] про те, що взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин відбувалася не тільки між собою, але і за допомогою взаємозв'язку із суспільним способом виробництва як цілим, через установлення відповідності і продуктивних сил, і виробничих відносин з його цілями і засобами.

Кожному суспільному способу виробництва відповідає своя система продуктивних сил. Але, на наш погляд, існують певні вузлові моменти в розвитку продуктивних сил, які виливаються в зміну етапів розвитку технологічного способу виробництва. Кожний новий технологічний спосіб виробництва виступає в ролі якісного стрибка в розвитку продуктивних сил. Капіталістичний суспільний спосіб виробництва стимулював встановлення нового ТСВ, як нової системи зв'язку усередині продуктивних сил. І саме ця обставина стимулювала капіталістичні виробничі відносини, а капіталізм як система одержав імпульс до розвитку і вступив у стадію розквіту. Тобто, капіталістичний суспільний спосіб виробництва отримав величезний стимул свого руху, здобув адекватний фундамент своєму розвитку тільки в період поширення великого машинного

виробництва, тобто при переході від інструментального до індустріального технологічного способу виробництва, заснованого на механізованій праці.

Сьогодні у надрах капіталістичного суспільного способу виробництва зародився і розвивається новий ТСВ, але лише посткапіталістичні виробничі відносини зможуть стимулювати його розквіт. Ґрунтуючись на думці вчених [156, с. 293], підкреслимо, що взаємодія працівника і засобів праці як елементів продуктивних сил усередині технологічного способу виробництва реалізуються як джерело розвитку продуктивних сил, перебуваючи в прямій залежності від стану виробничих відносин і суспільного способу виробництва в цілому; а у відриві від соціальних факторів ці взаємодії є лише передумовами розвитку продуктивних сил.

Таким чином, бачимо, наскільки глибокою і різноманітною є взаємозалежність і взаємодія між суспільним способом виробництва та технологічним способом виробництва. Найважливіші імпульси розвитку суспільного способу виробництва лежать у площині вдосконалення технологічного способу виробництва. У той же час, технологічний спосіб виробництва не може існувати без своєї соціально-економічної форми, що чинить на нього вирішальний вплив – суспільного способу виробництва.

Дійсно, на етапі свого висхідного розвитку капіталістичні виробничі відносини були прогресивними для розвитку технологічного способу виробництва. Недарма у розбудові буржуазно-демократичних революцій, спрямованих на знищення феодальних пережитків, пліч-о-пліч брали участь як буржуазія, так і наймані працівники – у майбутньому два протидіючі класи. Пізніше жорсткість експлуатації найманої праці капіталом у період розквіту капіталістичних відносин показала всю суперечливість позицій цих класів. Нова державно-монополістична стадія розвитку капіталізму показала, що існуючі виробничі відносини не є досконалою формою розвитку продуктивних сил. Сьогодні спостерігаються явні прояви гальмуючої ролі сучасних виробничих відносин щодо продуктивних сил. Мова йде про неможливість повністю реалізувати весь потенціал існуючого рівня розвитку продуктивних сил, що

проявляється в недовантаженні виробничих потужностей і зростаючому безробітті. Поглиблюються важкість протікання та негативні наслідки регіональних і світових економічних криз. Навіть нові типи відносин власності, наприклад інтелектуальна власність, неоднозначно впливають на розвиток ТСВ, про що свідчать дослідження [138, с. 9–11]. Детальніше ці та інші протиріччя будуть розглянуті у підрозділі 2.2.

Таким чином, в умовах постіндустріального технологічного способу виробництва продуктивні сили вимагають оновлення виробничих відносин. К. Маркс пише: «Дійсна межа капіталістичного виробництва – це сам капітал, це означає: капітал і самозростання його вартості є вихідним і кінцевим пунктом, мотивом і метою виробництва... Засіб – безмежний розвиток суспільних продуктивних сил – вступає у постійний конфлікт із обмеженою метою – збільшенням вартості існуючого капіталу» [152; с. 274]. Капіталістичний спосіб виробництва може бути об'єктивно актуальним або несвоєчасним, прогресивним або регресивним для завдань розвитку матеріальних продуктивних сил і людини.

Узагальнюючи сказане, взаємодію між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва можна проілюструвати у вигляді схеми (див. рис. 2.3). З ілюстрації бачимо, що значення розвитку продуктивних сил для соціально-економічного процесу важко переоцінити. Першим і незамінним джерелом розвитку системи продуктивних сил є взаємодія між працівником і засобами праці, зв'язок між якими характеризує той або інший технологічний спосіб виробництва. Одним з найважливіших результатів трудової діяльності є не тільки виробництво продукту, але й відтворення самої робочої сили, її властивостей та особистих якостей, які вдосконалюються в процесі праці. Працівник, виробляючи продукт, власне кажучи, виробляє самого себе; продукт відображає сутність працівника, його кваліфікацію і особисті якості. Динамічні зміни властивостей робочої сили вступають у суперечність із існуючими консервативними засобами праці, що стимулює різношвидкісне якісне удосконалення цих елементів. Вчені [156] підкреслюють у зв'язку із цим, що вихідним моментом, етапом у розвитку продуктивних сил виступає розвиток

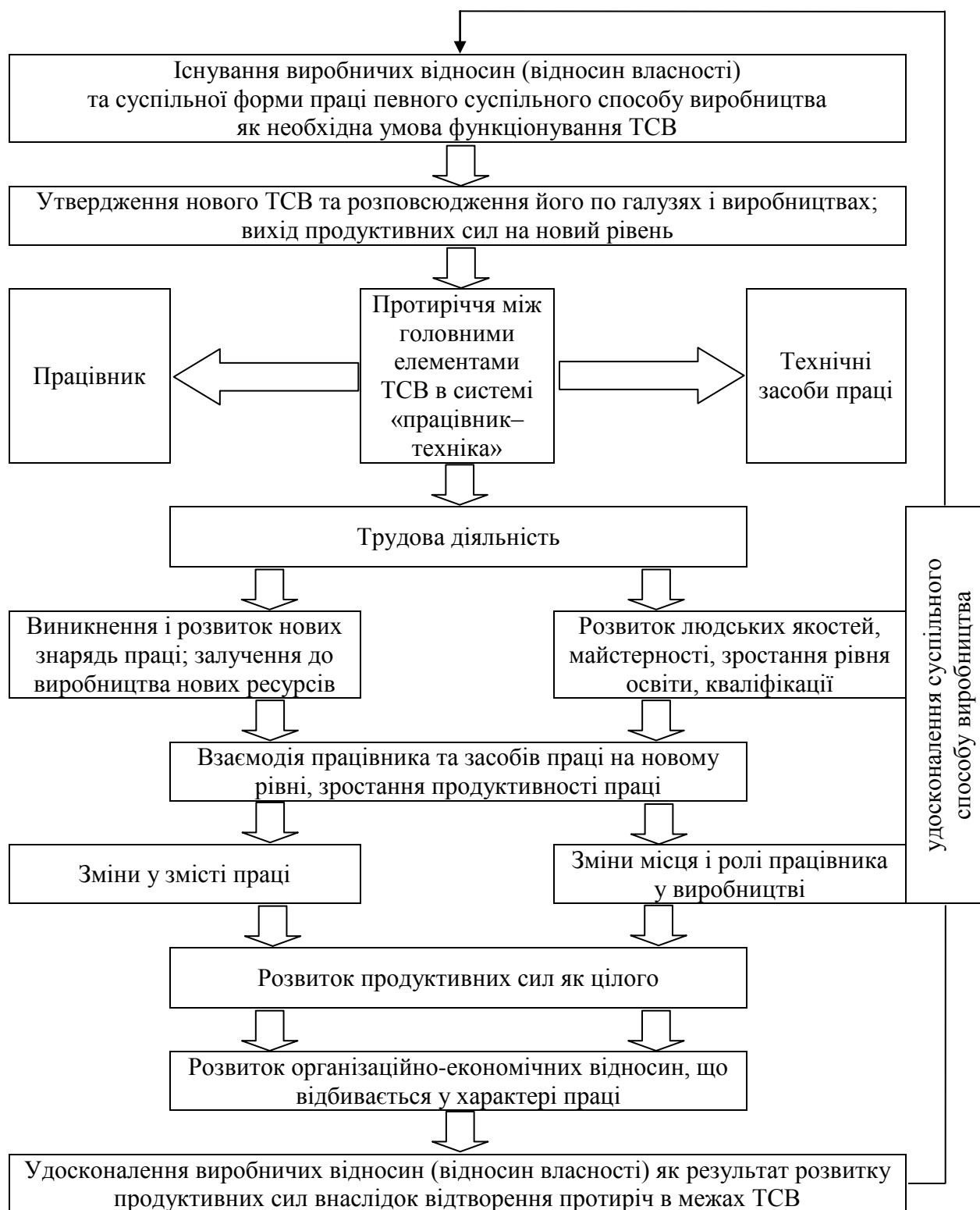

Рис. 2.3. Взаємодія між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва (складено автором)

самого працівника. У той же час на поверхні явищ створюється враження більшої рухливості не особистого елемента, а засобів праці, «результат людської діяльності сприймаються в якості її початку» [156, с. 290].

Усередині кожного суспільного способу виробництва, у процесі проходження ним етапів розвитку (виникнення, становлення, зрілий стан, спадний розвиток, занепад), продуктивні сили і виробничі відносини проходять свої етапи взаємодії. Відповідно до досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, формуються певні виробничі відносини; вони функціонують як форми розвитку продуктивних сил, активно на них впливаючи – так, що відбувається поступальне взаємне вдосконалювання і продуктивних сил, і виробничих відносин. Після досягнення матеріальними продуктивними силами якісно нового етапу у своєму розвитку, виробничі відносини перестають виконувати роль форм їх розвитку. Для подальшого вдосконалення продуктивних сил виробничі відносини повинні розвиватися у напрямі свого поліпшення, змістом якого протягом існування людства стала соціалізація.

В цілому, основою взаємодії технологічного і суспільного способів виробництва є те, що розвиток виробничих відносин суспільного способу виробництва є, з одного боку, результатом відтворення протиріч усередині технологічного способу виробництва, а з іншого боку – необхідною умовою функціонування технологічного способу виробництва. В той же час, роль організаційно-економічних відносин як посередника, «вузла зіткнення» між продуктивними силами та виробничими відносинами, забезпечуючи діалектичну взаємодію сторін суспільного способу виробництва, також доводить вирішальне значення саме технологічних відносин у трансформації всієї системи виробничих відносин.

Роль виробничих відносин для розвитку продуктивних сил і ТСВ є беззаперечною. Однак сучасні вчені схильні переглядати категорію виробничих відносин. Сучасні автори [77; 175, с. 4–12; 176, с. 4–10] виділяють у якості економічних форм продуктивних сил організаційно-економічні відносини або техніко-економічні відносини. Врахуємо і іншу думку: аналіз не буде плідним,

якщо позбавляти виробничі відносини цілісності, штучно відриваючи організаційно-економічні відносини від соціально-економічних [53, с. 37–46]. Джерела обґрунтування наявності таких двох сторін у структурі виробничих відносин полягають ще у тезах Г. Плеханова, який підкреслював, що К. Маркс під матеріальними умовами появи нових виробничих відносин розумів «також і ті безпосередні відносини виробників у процесі виробництва (наприклад, організації праці на фабриці і мануфактурі), які в більш широкому сенсі теж повинні бути названі відносинами виробництва» [156, с. 287].

Таким чином, технологічний спосіб виробництва виконує велику роль у суспільному виробництві і несе подвійну відповідальність шляхом: а) забезпечення взаємодії працівника і технічних засобів праці, різношвидкісне удосконалення яких виступає імпульсом розвитку продуктивних сил; б) розкриття взаємозв'язку між продуктивними силами і виробничими відносинами через з'ясування механізму взаємодії між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва, який в свою чергу розкриває джерела і процес розвитку суспільно-економічної формації. Причому сьогодні взаємодія між технологічним способом виробництва і суспільним способом виробництва стає все більш гнучкою та опосередкованою через посилення значення та зростання різноманіття організаційно-економічних відносин, втілених у проаналізованих вище нових організаційних формах праці та управління, а також завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, засобів комунікації та зв'язку. Наприклад, в умовах поширення ІКТ, принципи нового технологічного способу виробництва розповсюджуються по галузях та по країнах швидше, ніж раніше; організаційно-економічні відносини швидше та гнучкіше реагують на зміни у ТСВ і продуктивних силах в цілому і відповідають на ці імпульси ширшим застосуванням нових організаційних форм праці у нових галузях – з'являються дистанційне навчання, електронний уряд, онлайн-торгівля, інтернет-банкінг та ін. Більш того, сучасний постіндустріальний технологічний спосіб виробництва сприяє розширенню системи соціокультурних чинників перетворення виробничих відносин. А саме: у зв'язку з посиленням впливу освіти і науки постають питання

власності освітньо-науково-виробничих комплексів; балансу державних і приватних закладів освіти; творчість та її результати вимагають урегулювання питань інтелектуальної власності; освіта та ІКТ надають можливості для обміну думками щодо напрямів вдосконалення виробничих відносин; зростання вільного часу ставить питання щодо самореалізації особистості у неприбуткових громадських організаціях, посилюючи їх вплив у суспільстві. Все це поширює нові типи відносин між людьми у виробництві, розподілі, обміні та споживанні різноманітних благ і послуг.

2.2. Протиріччя між постіндустріальним технологічним способом виробництва і виробничими відносинами в умовах ринково-капіталістичної змішаної економіки

Взаємодія між постіндустріальним технологічним способом виробництва та капіталістичним суспільним способом виробництва, що відбувається за цілим спектром напрямків, є неоднозначною: умови, які вимагає технологічний спосіб виробництва для своєї ефективної реалізації від існуючих виробничих відносин, виявляються не завжди прийнятними, що зумовлює суперечливий вплив технологічного способу виробництва на суспільний спосіб виробництва та виливається в появу певних протиріч. До них, на наш погляд, можна віднести наступні:

- а) між загальнокультурним призначенням освіти та її комерціалізацією;
- б) між необхідністю підвищення ефективності використання продуктивних сил та явищами безробіття і хронічного недовантаження виробничих потужностей;
- в) між застосуванням нових результатів НТП задля нарощування темпів економічного зростання та імперативом збереження навколишнього природного середовища;

г) між призначенням науки як галузі виробництва знань та використанням її досягнень в якості способів конкурентної боротьби і джерел прибутку;

д) між підвищенням творчого змісту праці та її капіталістичним застосуванням – експлуатацією;

е) між зростанням усупільнення праці і виробництва та приватним характером привласнення засобів і результатів виробництва.

Постіндустріальний технологічний спосіб виробництва, здійснюючи передачу рутинних розумових функцій комп'ютерним пристроям, покладає на працівника не тільки нові творчі трудові функції, але й повну відповідальність за функціонування технологічного процесу, і тому потребує для свого розвитку працівника нового типу. Він вимагає від робітника здатності вчитися протягом життя, розв'язувати непередбачувані завдання нетривіальними методами, залучати особистісні якості. На початку ХХ ст. робітникам цілком вистачало початкової освіти, а сьогодні стандартом практично будь-якої галузі є вища освіта, що є продовженням закономірності зростання вимог виробництва. Першорядною необхідністю є налагодження взаємодії елементів в рамках тріади «наука-освіта-виробництво». Причому система освіти в умовах диференціації та інтеграції наукового знання, універсалізації трудової діяльності, покликана передусім «навчити вчитися», навчити «методології навчання», а також методології науково-дослідної діяльності. Отже, виходячи із загальнокультурного призначення освіти як блага, що задовольняє суспільні потреби, і як інституту, розвиток якого відповідає суспільним інтересам, а також для виховання працівника, адекватного сучасному ТСВ, необхідним є розвиток високоякісної системи освіти, а також забезпечення загальнодоступності всіх її рівнів.

Однак у дійсності існують певні проблеми, породжені протиріччями між суспільним призначенням системи освіти і ринково-капіталістичними виробничими відносинами, які зумовлюють комерціалізацію освіти у якості суспільної форми існування цього інституту. Про актуальність цієї проблеми свідчить багато публікацій [80; 98; 221], де підкреслюється, що сьогодні «виникає протистояння ринкових підвалин та загальнокультурної місії освіти по

збереженню ... національного і культурного надбання» [80, с. 290-291]. У той час як в умовах нового ТСВ імперативом є загальнодоступність знань для всіх верств населення, комерціалізація освіти передбачає перетворення її на прибутково-орієнтовану галузь надання «освітніх послуг», що може породжувати наступні проблеми: дискримінація населення за доступністю освіти; труднощі у працевлаштуванні; поглиблення диференціації доходів; недостатня якість освіти у приватних навчальних закладах; зниження мотивації до навчання та інші.

Як свідчать дослідження [125; 220; 319], для України зазначені проблеми поглиблюються по таких напрямках, як знецінювання освіти (відплив умів, низька оплата праці); проблема творчого засвоєння кращого досвіду розвинених країн у реформуванні системи освіти (досвід впровадження Болонського процесу); порушення законодавства з боку приватних вузів; зниження доступності вищої освіти (абсолютна величина держзамовлення за двохтисячні роки в Україні знизилася на чверть); порушення взаємозв'язку науки, освіти і виробництва. Останнє проявляється у невідповідності якості підготовки фахівців вимогам ринку праці та потребам виробництва, що породжує безробіття і невідповідність між спеціальністю і фактичним місцем роботи. Система освіти готує надлишок юристів та економістів, в той час як необхідними є кваліфіковані фахівці інженерних та робітничих професій.

Об'єктивне протиріччя між сучасним технологічним способом виробництва і капіталістичними виробничими відносинами спостерігається у неможливості повністю реалізувати весь потенціал існуючого рівня розвитку продуктивних сил. Це проявляється у хронічному недовантаженні виробничих потужностей та зростаючому безробітті, що посилюється у фазах спаду і депресії в рамках економічного циклу. Завдяки глобалізації, яка пов'язує воедино національні економіки та здійснюється здебільшого в інтересах країн Центру, заглиблюються важкість перебігу та негативні наслідки регіональних і світових економічних криз. Наочний приклад – сучасна світова фінансово-економічна криза. У той же час виробництво, здійснюване на інноваційній основі, вимагає економії матеріальних ресурсів, підвищення ефективності їх використання, що суперечить

наявній тенденції до неповного завантаження виробничих потужностей в умовах економічних спадів, супроводжуваних зниженням ділової активності. Як підкреслюють джерела [45], в 2010 р., незважаючи на зусилля держав з відновлення попиту й виробництва шляхом надання податкових пільг і збільшення державних витрат, підприємства як і раніше страждали від високого рівня недовикористання виробничих потужностей і проявляли незначну інвестиційну активність; а високий рівень безробіття і низька завантаженість виробничих потужностей у США свідчать про вразливість економіки і будуть стримувати інфляцію. Також і попередній голова Федеральної резервної системи США Б. Бернанке відзначав істотне недовикористання економічних ресурсів [18].

В міжнародних зіставленнях використовується спеціальний показник - коефіцієнт завантаження (використання) виробничих потужностей (Capacity Utilization Rate), який публікується щомісяця Федеральною резервною системою США, Статистичним відомством Канади та іншими органами і характеризує ємність використання виробничих потужностей, а також визначає ступінь використання продуктивного потенціалу економіки країни. Рівень 85% свідчить про баланс між економічним зростанням і рівнем інфляції, перевищення цього рівня викликає інфляційні процеси в національній економіці, а коефіцієнт завантаження менше 50-60% сигналізує про значне недовикористання факторів виробництва. Як свідчать дані табл. 2.3, у 2009 р., тобто під час розгортання світової фінансової кризи, значення коефіцієнта завантаження виробничих потужностей у США упало до 66,9%, що свідчить про значну шкоду, нанесену поглибленням фінансової кризи економіці. На січень 2014 р. значення коефіцієнта у США становило вже 78,5% [313], тобто значення показника зростає, однак є нижчим від оптимального рівня в 85%, що підтверджує неостаточне подолання кризових явищ. Середнє значення показника за період 1972-2013 рр. становить 80,1%, а максимальне було зафіксоване у 1988-89 рр. на рівні 85,2%. Щодо інших розвинених країн, то у Канаді, Австралії, країнах Євросони значення коефіцієнта завантаження виробничих потужностей традиційно знижувалось у період кризи у 2008-2009 рр. та демонструє тенденцію до зростання, іноді з перемінним успіхом,

у 2010-2013 рр. Хоча в Австралії та Канаді показник в окремі роки перевищує 80%, однак оптимальне його значення у 85% звичайно не досягається. Відомо, що утримування на балансі підприємств великих обсягів незавантажених потужностей означає падіння ефективності виробництва, недовироблення і подорожчання продукції, що перешкоджає економії на постійних витратах, поглиблює фінансову кризу, є чинником інфляційного тиску на економіку, що в умовах низького попиту на продукцію сприяє скороченню ринків збуту. Наявність незавантажених виробничих потужностей стримує здійснення інвестицій, обмежує фінансові можливості підприємств для зростання виробництва.

Таблиця 2.3

**Коефіцієнт використання виробничих потужностей (Capacity Utilization Rate)
у розвинених країнах (складено за [313; 346])**

Країна/Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008
США	76,0	77,9	79,8	80,2	80,5	77,5
Канада	85,0	84,9	84,4	81,8	80,7	76,5
Австралія	80,6	82,8	82,6	82,5	82,8	80,6
Країни єврозони	81,1	81,9	81,0	83,9	84,2	81,5
Країна/Рік	2009	2010	2011	2012	2013	-
США	68,7	74,0	76,5	77,6	78,1	-
Канада	73,6	78,1	80,3	80,5	81,7	-
Австралія	81,1	81,2	80,7	79,6	80,2	-
Країни єврозони	71,0	77,6	79,7	76,9	78,4	-

Крім недовикористання виробничих потужностей, капіталістичний суспільний спосіб виробництва недостатньо ефективно застосовує і робочу силу, що проявляється у зростаючому безробітті. У результаті світової фінансово-економічної кризи, за розрахунками Міжнародної організації праці світовий рівень безробіття становив у середньому 6,6%, але при цьому 633 млн. людей

хоча і мають роботу, але живуть менш ніж на 1,25 дол. на день. У цілому наслідками кризи знищено 34 млн. робочих місць. Тоді як у 1990-і рр. кількість безробітних в розвинених країнах (членах ОЕСР) становила 6-8%, а в країнах ЄС – 8-11% економічно активного населення, то у кризові 2008-2009 рр. рівень безробіття в країнах ОЕСР сягав 9-18%, причому у подальші 2010-2012 рр. у деяких країнах він не знижувався, а навіть продовжував зростати. Це стосується передусім Італії (до 10,7%), Іспанії (до 25%), Ірландії (до 14,7%) (див. дод. К, табл. К.1) [131; 348].

Існує і інша негативна тенденція – зростання рівня безробіття серед молоді у віці 15-24 років. Так, в останні роки рівень безробіття серед молоді в таких країнах ОЕСР, як Великобританія, Франція, Італія, Іспанія, Ірландія, Польща перевищував 20%. Причому у деяких країнах він продовжує зростати, сягаючи великих масштабів – до 37,8% в Італії у 2010 р., 30,4% в Ірландії та 53,2% в Іспанії у 2012 р. Україна за показником безробіття серед молоді на рівні 13-18% може бути порівняна із США, Канадою, Фінляндією (див. дод. К, табл. К.2). Як підкреслюють дослідники, молодіжне безробіття – особливо небезпечне явище, адже повернення молоді людини в ряди зайнятих після того, як вона довгий час не могла працевлаштуватися, може взагалі не відбутися, крім того, існує ймовірність занять нелегальною діяльністю [21; 131; 214; 348]. В той же час, існує приклад успішної політики зайнятості в Японії, де молодіжне безробіття майже ніколи не перевищує 10%.

В умовах високої конкуренції, наявність невикористовуваної робочої сили не відповідає імперативу прагнення до ефективності використання ресурсів. Крім того, наявність кваліфікованої робочої сили, яка втрачає у період безробіття свій потенціал, вступає у суперечність із вимогами нового технологічного способу виробництва щодо безперервного розвитку працівника і підвищення його кваліфікації. Більш того, це суперечить конституціям країн, у яких гарантується право людини на працю. Розглянемо додаткові прояви та наслідки зазначеного протиріччя, такі як, поява і розповсюдження нестандартних, нестабільних або «гнучких» форм зайнятості.

В науковій літературі сьогодні дедалі більше розповсюджується концепція «майбутнього праці». Велика кількість вчених звернула увагу на драматичні процеси в сфері зайнятості, пов'язані не тільки з професійним складом робочої сили, новими організаційними формами праці, а й з такими змінами в структурі зайнятості, як співвідношення робітників найманої праці і самозайнятих, посилення дестандартизації зайнятості, проблема хронічного безробіття, що охоплює більшість країн світу незалежно від рівня розвитку і стає новою глобальною проблемою суспільства. Нерідко подібні процеси однозначно пов'язуються з розвитком інформаційних технологій і автоматизації, коли обладнання і комп'ютери у зростаючих масштабах заміняють собою живу працю людей.

Тенденція посилення дестандартизації та флексибілізації (посилення гнучкості) зайнятості розкривається у зростанні частки таких нових її форм:

- а) агентська (лізингова) праця;
- б) тимчасова (контрактна) зайнятість;
- в) часткова зайнятість;
- г) множинна (портфельна) зайнятість або робота за сумісництвом;
- д) розподіл робочого місця (job sharing); е) неформальна зайнятість.

Вчені-представники концепції «майбутнього праці» відстоюють думку про «кінець праці», або «кінець постійної найманої праці» та вважають поглиблення безробіття та появу нестабільних, нестійких форм зайнятості, що забезпечують гнучкість ринків праці, закономірністю сучасної економіки, яку складно подолати, а тому потрібно пристосуватися (Дж. Ріфкін [338], Ч. Хенді [281, с. 196–207; 324], У. Бек [15; 311] та інші). Аргументація дослідників полягає у наступному [289]: в результаті науково-технічного прогресу для виробництва все більшої кількості товарів і послуг потрібна все менша кількість безпосередньої живої праці. Крім того, все менша частка людей у суспільстві зайнята працею протягом все меншого відрізка свого життя, в рамках якого безпосередньо на працю витрачається все менший час. Тобто скорочення робочих місць та розповсюдження нестійких форм зайнятості є закономірною і

неподоланною тенденцією розвитку сучасного суспільства. Гнучка зайнятість, на їх думку, часто виступає як благо, тому що сприяє зниженню витрат підприємства; знімає напруження на ринку праці та скорочує безробіття (адже неповна зайнятість статистично також враховується як зайнятість); дозволяє робітнику вільно будувати свою кар'єру, ефективно розподіляти свій час між «економічною роботою» та дозвіллям. Останнє положення реалізується у концепції «портфеля робіт» Ч. Хенді, згідно з якою працівникам необхідно сприймати нестандартні форми зайнятості як повноцінні і намагатись, контролюючи фінансові потоки, вміло поєднувати різні види занять в залежності від періоду життя у єдиний портфель.

Однак, існує і друга група вчених (Р. Кастель [111], М. Кастельс [112] та інші), які критикують положення про принципіальну неможливість повної постійної зайнятості із гідною оплатою праці для всіх робітників, хто бажає і може працювати. Так, М. Кастельс на основі багатьох досліджень робить висновок про відсутність значимого зв'язку між впровадженням інформаційних технологій і падінням зайнятості. Він пише: «Очевидно, що запровадження робіт на складальній лінії скоротить живий робочий час для даного рівня випуску. Але звідси не випливає, що це скорочує зайнятість в фірмі або навіть у галузі». І далі: «Поширення інформаційної технології в економіці саме по собі не веде до зростання безробіття і може забезпечити створення додаткових робочих місць у довгостроковій перспективі» [112].

Нові гнучкі форми зайнятості мають і свої істотні недоліки. Наприклад, застосування лізингової праці (агентської праці – labor leasing, agency work), за умов якої взаємодіють три сторони — робітник, приватна агенція зайнятості та фірма-наймач, пов'язано з економією витрат на оплату праці та характеризується як вимога флексібілізації (підвищення гнучкості) ринку праці (фірма гнучко реагує на зміну попиту і може вільно і швидко наймати та звільняти працівників) в умовах жорсткості конкуренції на товарних ринках і ринках праці. Однак, як свідчать дослідження [116], в даному випадку є багато «підводних каменів»: відповідальність роботодавця розмита (оскільки роботодавців ніби два – агенція і

фірма), присутній тимчасовий характер праці, немає соціальних пільг, як у постійних працівників, немає перспективи кар'єрного зростання і зростання доходів, відносини лізингової праці не регулюються міжнародним і рідко регулюються національними законодавствами (хоча існують з 70-х рр. ХХ ст.), працівники зазнають підвищеного рівня стресових навантажень, отримують більш низьку оплату праці порівняно з постійними робітниками, страждають від відсутності професійної ідентичності, низького рівня задоволеності роботою. Також серед людей лізингової праці 20% - жертви аутстафінгу; і тільки 8% шукали саме тимчасову роботу, тобто інші були змушені погоджуватися на подібні умови.

Дійсно, на поверхні економічних явищ зростання частки гнучких форм зайнятості здається прямим наслідком поширення інформаційних технологій, які витискують робочу силу з традиційної постійної зайнятості в бік нестандартних форм. Однак, на наш погляд, цей зв'язок є опосередкованим, і насправді зростання частки незвичних форм зайнятості виступає найхарактернішим проявом загострення протиріч між розвитком продуктивних сил за принципами постіндустріального технологічного способу виробництва і формами сучасних виробничих відносин. Так, одним з проявів окреслених протиріч виступає співіснування безробіття і часткової зайнятості на одному полюсі суспільства, і понаднормової праці, яка не завжди є задекларованою – на іншому полюсі. Так, за даними Світового банку [348], у 2009-2012 рр. рівень часткової зайнятості (постійна зайнятість з неповним робочим днем) коливався від 11-18% у США, Франції до 22-25% у Великобританії, Австралії, Німеччині, Ірландії, і навіть до 48-50% у Нідерландах. Причому якщо для деяких країн можна припустити, що високі показники часткової зайнятості компенсують більш низькі показники безробіття, як наприклад, у Німеччині, Великобританії, Австралії, Канаді, то, наприклад, в Ірландії високі показники безробіття поєднуються з високою частковою зайнятістю (у 2012 р. – 30,4% та 24% відповідно). В той же час, дослідники [111; 277] відзначають зростання самовіддачі найманих робітників, що проявляється через добровільне подовження робочого дня, постійну

готовність виконувати роботу. Все це продиктоване, з одного боку, послабленням зовнішнього контролю та посиленням внутрішньої мотивації, а з іншого – напруженням на ринку праці, а отже і страхом втратити роботу. Таким чином, відбувається підвищення інтенсивності праці.

Водночас, як відомо, глобальний ВВП зростає з темпом 1,5-4% на рік (за винятком 2009 р., коли світовий ВВП продемонстрував від'ємний темп зростання у -2,1%, відповідно зростає і продуктивність праці, яка є основним економічним джерелом обґрунтованого підвищення заробітної плати. Тобто джерела кращого забезпечення членів суспільства роботою і заробітною платою існують, і питання полягає скоріше у системі капіталістичного розподілу, ніж у виробничому потенціалі.

Підкреслимо, що К. Маркс говорив про працю не як про важку повинність, що характерно для умов економічної суспільної формації, а як про першу людську потребу, маючи на увазі суспільство в умовах постеконічної суспільної формації. Розвинені продуктивні сили дозволяють людині вийти з технологічного ланцюга і стати «поруч з процесом виробництва», зберігаючи при цьому можливість працювати, реалізуючи свої здібності.

На наш погляд, в даному випадку мова йде про можливість скорочення робочого часу (тривалості робочого дня, тижня), але не про скорочення робочих місць. Сьогодні, наприклад 30-годинний робочий тиждень цілком може стати ознакою повної зайнятості, як і раніше – 40-годинний. Адже зменшення робочого дня на початку ХХ ст. з 12 до 8 годин (а у ХІХ ст. робочий день був продиктований межею фізичних можливостей і тривав до 16-18 годин) сприймалося суспільством як велике досягнення, а не як «кінець праці». Уявімо, якщо потрібно працювати менше годин на рік, щоб виробляти певний обсяг ВВП, то загальний фонд робочого часу можна розподілити серед наявного економічно активного населення (а не наймати двох працівників на одне робоче місце чи звільняти зайвих), і тоді кожен працівник матиме повну зайнятість із шести- або п'ятигодинним робочим днем, а решту часу присвячуватиме дозвіллю, сім'ї, саморозвитку, підвищуючи таким чином якість свого життя. Однак, в умовах

посилення конкурентної боротьби підприємства прагнуть наймати працівників на існуючий повний робочий день (наприклад, восьмигодинний), навіть якщо є економічне підґрунтя для його скорочення, ніж, навпаки, наймати додаткових працівників на менший робочий день і виплачувати їм повноцінну заробітну плату.

Таким чином, безробіття і часткова зайнятість можуть породжуватися штучним завищенням тривалості робочого дня (тижня) понад економічно обґрунтовану, що призводить до ситуації, в якій один робітник працює ніби «за двох», хоча, по суті, новий технологічний спосіб виробництва об'єктивно забезпечує можливість збільшення вільного часу для всіх робітників і таким чином створює умови для їх гармонійного розвитку. Тоді, з точки зору марксистських уявлень, можна зробити висновок, що в сучасній ситуації, за якої, з одного боку, підвищується інтенсивність праці, існує понаднормова праця, а з іншого – завищується тривалість робочого дня, власниками засобів виробництва присвоюється більша додаткова вартість за рахунок підвищення відносної та абсолютної додаткової вартості, тобто посилюється експлуатація найманої праці.

В цілому, на наш погляд, зростання частки нестабільних форм зайнятості виступає проявом протиріч капіталістичного способу виробництва, наслідками яких виступають недотримання норм трудового законодавства і порушення прав працівників, зниження соціальної захищеності через надання невідповідної заробітної плати, наявності тимчасового контракту замість безстрокового, неповного робочого дня, відсутності перспектив кар'єрного зростання тощо.

З метою поліпшення ситуації, що склалася, вченими [111; 112] пропонуються заходи з перерозподілу постійної зайнятості шляхом істотного скорочення робочого часу, покращання системи захисту від соціальних ризиків. Також існують, на наш погляд, далекоглядні думки, за якими ресурси забезпечення зайнятості є наявними в так званому третинному секторі (секторі некомерційних організацій, соціальної економіки) на противагу ринковому (формальному) та державному (публічному) сектору. Дж. Ріфкін, У. Бек, А. Шевчук, почасти Р. Кастель вважають, що «майбутнє праці» зосереджено у

секторі соціальної економіки, тому що глобалізований стихійний ринковий сектор, що діє в інтересах транснаціональних корпорацій, не в змозі більше забезпечувати повну постійну зайнятість. В свою чергу, державний сектор уособлює досить слабку центральну владу, яка скорочує видатки на утримання державної адміністрації, тобто звужує зайнятість, і часто також залежить від бізнесу. Передбачається, що третинний сектор за рахунок громадської (суспільної) праці успішно задовольнить потреби населення у зайнятості та реалізації своїх здібностей, допоможе зорганізувати громадянське суспільство, а суспільно-корисна праця отримає визнання і стане еквівалентною в правах з традиційною зайнятістю в решті секторів. У. Бек [15] пропонує відповідну програму фінансування розвитку третинного сектору: за рахунок особистих коштів населення; більш справедливого розподілу виграшу крупних підприємців від процесів глобалізації через систему оподаткування; пільгове оподаткування тих, хто займається суспільно-корисною справою, та інші заходи.

Тим не менш, проблема безробіття продовжує існувати і має добре відомі економічні наслідки, а саме: недовироблення валового внутрішнього продукту, зниження платоспроможного попиту населення, і як наслідок – звуження ринків збуту підприємств, що задовольняють споживчий попит, збільшення навантаження на видаткову частину державного бюджету і т. д. Але, можливо, більш несприятливими є соціальні наслідки безробіття, а їхній вплив входить у суперечність із необхідністю поширення постіндустріального технологічного способу виробництва з його високими вимогами до людини-працівника.

Дослідження негативних соціальних наслідків безробіття турбує багатьох учених [21; 44]. Ґрунтуючись на їхніх положеннях, підкреслимо, що, на наш погляд, результати явища безробіття для соціуму можуть бути розглянуті із двох позицій. З одного боку, з погляду розвитку людини-працівника, окремого індивідуума, можна виділити кілька шаблів регресивного розвитку, характерного особливо для явища довгострокового безробіття (12-18 місяців). Підкреслимо, що довгострокове безробіття є характерним для сучасного стану країн ОЕСР і сягало у 2010-2012 рр. від 2,7-4% у США, Великобританії, Бельгії до 9-14,4% у Ірландії,

Іспанії, Греції; в Україні цей показник становить до 2,7% безробітних [348]. В умовах довгострокового безробіття відбувається декваліфікація працівника, тобто часткова втрата ним необхідних трудових умінь, навичок, знань, а отже, і тимчасова втрата можливості їх нарощування; а також здатності до інтенсивної праці протягом робочого часу і здатності до спілкування та життєдіяльності усередині колективу. Зниження кваліфікації породжує зниження ймовірності працевлаштування (найбільша ймовірність зберігається протягом трьох місяців), а довгі невдалі спроби (разом з низьким рівнем матеріального забезпечення і усвідомленням своєї відповідальності за рідних) спричиняють втрату впевненості у своїх силах, поглиблення стресового стану, що, у свою чергу, як замкнене коло, не сприяє успішному працевлаштуванню. Постійний стан психологічної напруги призводить до пасивності, небажання переборювати труднощі. Все це в остаточному підсумку призводить до деформації особистості та її десоціалізації, коли людина перестає відчувати себе часткою соціуму, перестає відчувати себе потрібною суспільству. Навіть якщо працівник все-таки знову залучається до виробничого процесу, процес його особистісного зростання вже перерваний, йому знадобиться набагато більше часу і сил, щоб стати повноправним членом колективу, домогтися нових професійних успіхів. Все це набагато ускладнює розкриття творчого потенціалу такої особистості, подолання байдужості, прищеплювання їй ентузіазму в праці. І, нарешті, варто визнати, що не тільки страх безробітних не знайти роботу, але і страх зайнятих її втратити не може сприяти творчій активності та ініціативності працівника в роботі. У цьому ще один прояв протиріччя між новими вимогами розвитку технологічного способу виробництва і сучасними виробничими відносинами. Учені [44, с. 127–138] провели цікаве спеціальне дослідження страху безробіття, його факторів, а також поступок, на які працівники готові йти, щоб цей страх не виправдався. З'ясувалися наступні особливості. У розвинених країнах бояться втратити роботу близько 20% зайнятих, а у постсоціалістичних – 34-62%. Працівники високої кваліфікації з високим рівнем освіти, а також зайняті в державному секторі менше побоюються залишитися безробітними. Членство в профспілці, як не дивно,

підсилює, відповідно до дослідження, побоювання із приводу втрати роботи. Що стосується поступок – у всіх країнах люди неохоче погоджуються на погіршення умов роботи (зниження заробітної плати, незручне розташування, тимчасовість роботи), однак готові перенавчатися.

З іншої сторони, результати явища безробіття для соціуму можуть бути розглянуті з погляду різних суб'єктів, залучених у процес використання робочої сили – як наслідки для самого працівника, для власника засобів виробництва, для держави в цілому. Для роботодавця є важливим досвід роботи і висока кваліфікація, поінформованість у своїй галузі знання на рівні піка прогресу, рівень освіти з урахуванням випередження потреб виробництва – всім цим довгостроковий безробітний не володіє, тому що знання по основній професії могли застаріти, а опанувати нову професією в дорослому віці й у короткий термін дуже складно. Невідповідність зазначеним вимогам для роботодавця означає зниження ефективності виробництва, його інноваційності, творчої наповненості новими ідеями. З погляду національної економіки в цілому, наявність багатоаспектних проблем безробіття означає можливу втрату довгострокових безробітних як робочої сили, втрату коштів, витрачених державою на їх навчання, додаткові витрати, пов'язані з перепрофілюванням.

Виходячи з вищесказаного зрозуміло, що в інтересах держави протидіяти проявам і наслідкам безробіття, вживаючи активних заходів. Так, наприклад, налагоджуються механізми соціального партнерства з метою вирішення проблем працевлаштування працівників, а також питань, пов'язаних з розміром заробітної плати, умовами роботи. Створюються державні служби зайнятості або інші організації з подібними функціями, які здійснюють підбор кадрів для роботодавців, профорієнтаційну роботу (що складається з послуг профінформації, профконсультації, профотбора та профадаптації), в тому числі серед молоді [171], перепідготовку безробітних з метою одержання ними нової, більш затребуваної професії. Держава надає дотації підприємствам для створення робочих місць із метою залучення безробітних, бронює робочі місця для молоді. З огляду на те, що приватні підприємства бажають наймати досвідчену робочу силу, відмовляючись

від послуг молоді, держава компенсує протягом певного часу оплату праці молодого працівника. Також держава організує проведення суспільних робіт, забезпечуючи тимчасову зайнятість для безробітних.

Поряд із зазначеними заходами протидії безробіттю, важливим є запобігання виникненню цього явища, серед базових причин якого і недосконалості системи освіти, і диспропорції галузевої і регіональної структури національної економіки, що є особливо характерним для України. Диспропорції галузевої і регіональної структури виробництва спричинені тим, що Україна у період становлення як високорозвиненої індустріальної держави перебувала в складі СРСР. Розміщення підприємств, а також орієнтація системи освіти на підготовку певних фахівців, у кожній окремій республіці було продиктовано потребами промисловості в масштабах всієї країни, що у сучасних умовах окремої країни може бути не завжди недоцільним. Крім того, українська система освіти орієнтована на потреби того потужного виробничого потенціалу, яким володіла Україна на початку 90-х рр. і який зараз певною мірою втрачений. Звідси недостатність підготовки потрібних сучасному виробництву фахівців і надлишок тих фахівців, які зіштовхнуться зі складностями в працевлаштуванні (це стосується наукових кадрів в умовах занепаду державних НДІ, фахівців морської галузі, суднобудування, авіа- і ракетобудування та ін.). Джерела [125] наводять такий приклад: «В Україні морська галузь практично відмерла. Але в нас є потужні університети, які готують фахівців у цьому напрямку. Наші фахівці працюють у морських компаніях інших держав і зароблені там гроші привозять в Україну... Те ж стосується і авіаційної галузі...» [125]. Водночас, навіть певні диспропорції Україна може використовувати як переваги у прагненні відновити поки ще не повністю втрачений потенціал у високотехнологічних галузях.

Наступне протиріччя між новим технологічним способом виробництва і капіталістичними відносинами розгортається на полі екологічних проблем. Глобальні екологічні погрози можна представити у вигляді наступної класифікації: забруднення навколишнього природного середовища (гідросфери, атмосфери, ґрунтів) відходами виробничої і невиробничої діяльності людини;

вичерпання непоновлюваних природних ресурсів (газ, нафта, вугілля) і виснаження поновлюваних (зниження видової розмаїтості, деградація земельних ресурсів, опустелювання, зникнення лісів); глобальні зміни клімату внаслідок виробничої діяльності людини на землі, які нерідко носять необоротний характер та важко піддаються пом'якшувальному впливу людини (глобальне потепління, парниковий ефект, стихійні лиха, зміна сезонних кліматичних характеристик); нові погрози з боку науково-дослідної діяльності людини в області генної інженерії та біотехнологій (створення генетично модифікованих організмів, нових вірусів тощо).

Людство звикло говорити майже винятково про позитивні результати впровадження науково-технічного прогресу. Однак у такому разі розвиток людської матеріальної культури з її наукою і технологіями не призвів би до виникнення екологічних проблем, тобто порушення гармонії існування людини в навколишньому світі. Особливості впливу капіталістичних виробничих відносин на ТСВ проявляються у тому, що його функціонування не завжди відповідає своєму призначенню. Таку тенденцію можна простежити не тільки в ситуації із загостренням екологічної нерівноваги між людиною і природою, коли нове в техніко-технологічному розвитку необов'язково означає безпечне та гуманне. У такий же спосіб об'єктивне висування високої ролі науки в сучасному виробництві обертається в той же час прагненням до максимізації прибутку – так розвивається виробництво нових озброєнь, непомірно розростається ринок медикаментів. В той же час наука (державна, корпоративна, університетська) не покликана обслуговувати приватні інтереси замість суспільних. Наукові досягнення нерідко множать екологічні погрози, замість того, щоб боротися з усуненням їх наслідків та досліджувати істинні причини, які, на наш погляд, лежать не стільки у площині безпечності самих наукових досягнень, скільки в тому, у чийх руках перебуває їх використання. Тобто причини екологічної кризи лежать не стільки в площині недосконалості нових технологій або невідомості шляхів вирішення екологічних проблем, або відсутності технологічних можливостей до цього, скільки в області існуючих виробничих відносин, які

спричиняють наявність протиріч між приватними та суспільними інтересами, особливо в сфері екології.

Таким чином, між суспільством і природою замість єдності заглиблюється протиріччя, а зв'язок суспільства і природи порушений. Виробництво носить більше руйнівний, ніж творчий характер. Причини, що погіршують екологічну ситуацію, проявляються, на наш погляд, на трьох рівнях.

1) На мікрорівні, на рівні підприємства: відсутність (або невиконання) довгострокових стратегій і цілей екологічного розвитку підприємства; наголошення короткострокових завдань; впровадження нових технологій, що не пройшли достатні випробування; відмова від застосування нових, більш «чистих» технологій, тому що це пов'язане з витратами; відмова від обов'язку встановлювати очисні спорудження.

2) На макрорівні, на рівні держави: перебування великих стратегічних підприємств у приватній власності, що знижує можливість державного екологічного контролю; наявність великої приватної власності на ресурси (у формі концесії); брак фінансових ресурсів для вирішення регіональних екологічних проблем (характерно для країн, що розвиваються); брак коштів для подолання національних екологічних лих, що мають глобальні наслідки (проблема ЧАЕС в Україні); недосконалість законодавчої бази екологічного регулювання, невідповідність національного законодавства міжнародному.

3) На глобальному, світовому рівні: недостатня ефективність функціонування міжнародних організацій, покликаних відповідати за пом'якшення загроз світової екологічної кризи; неефективність переговорного процесу між країнами з трансформації принципів природокористування; небажання транснаціональних корпорацій поступатися своїми інтересами; наслідки військових конфліктів (застосування хімічної, біологічної зброї, руйнування інфраструктури сторін).

Капіталістичні виробничі відносини сьогодні вступають у протиріччя з підвищенням творчого змісту праці – найважливішою особливістю постіндустріального технологічного способу виробництва. Будь-який процес

творчості передбачає створення нового зразка продукту у матеріально-речовинній або духовній формі. Творчість являє собою не тільки інтелектуальну діяльність з перетворення раніше відомих ідей, їхньої систематизації, удосконалення і на цій основі створення нових ідей, але й фізичну діяльність (мистецтво та ремесла). Багато вчених (В. Іноземцев [103; 104], А. Чухно [285; 286], Л. Мельник [160; 161]) схильні розмежовувати творчу діяльність і працю. На їхню думку, творчість – більш досконалий вид діяльності, що здійснюється в прагненні до самореалізації; виступає як єдність виробництва і дозвілля; спрямована на зміну самої людини.

На наш погляд, це не зовсім вірний підхід, адже виходить, що творчість заміняє собою працю, що вона не існувала раніше в історії людства, а це не так. Не варто протиставляти творчість праці, потрібно розглядати їх у поєднанні. У таблиці 2.4 процес посилення творчого змісту праці охарактеризований за допомогою декількох параметрів, таких як причини, шляхи та форми реалізації творчої праці у сучасному виробництві.

Підкреслимо, що в сучасній економічній науці прийнято заперечувати поглиблення експлуатації найманої праці в цілому, і зокрема – творчої праці. Наводяться наступні аргументи: розвиток соціального партнерства між роботодавцями і найманими робітниками, система участі працівників в одержанні прибутку корпорації, участь працівників в управлінні підприємством, нові тенденції в організації праці.

Нагадаємо, що у підрозділі 2.1 були виділені такі тенденції розвитку організаційних форм праці: нові форми командної організації праці; проектна організація праці робітників; рух виробництва та управління в бік формування кластерно-мережевої моделі, і у зв'язку з цим зміни у стилі управління персоналом в бік автономізації праці; поява і зростання питомої ваги віддаленого типу зайнятості; зростання питомої ваги самозайнятих та «фрілансерів».

**Характеристики процесу посилення творчого змісту праці
(складено автором)**

Характеристики	Сутність
Причини посилення творчого змісту праці	значне підвищення рівня розвитку продуктивних сил, що вилилося в розгортання науково-технічної революції;
	перехід до постіндустріального технологічного способу виробництва з його вільним типом зв'язку між працівником і засобами праці і як наслідок – зміна місця і ролі працівника у виробничих процесах;
	виникнення нового типу праці, що характеризується широкою інтелектуалізацією, зростанням складності, подоланням протиріч між розумовою і фізичною працею, передачею певних трудових функцій комп'ютерним пристроям.
Шляхи посилення творчого змісту праці в сучасному виробництві:	
а) під впливом змін у змісті праці	широка автоматизація (часткова і повна), інформатизація, комп'ютеризація виробництва; створення роботизованих та «безлюдних» виробництв;
	зростання багатопрофільності найманої праці, тобто поява нових трудових функцій, «збагачення праці», синтез функцій і суміжних професій.
б) під впливом вдосконалення організаційно-економічних відносин:	зниження ієрархієзації в системі управління підприємством; виникнення мережових структур управління;
	зростання автономізації праці, наділення працівника новими, невласивими йому раніше повноваженнями прийняття в більшій мірі самостійних рішень;
	посилення кооперації праці на основі проектної організації, тобто створення автономних груп усередині підприємства, які складаються з різних фахівців і працюють над окремими проектами;
	переведення частково або повністю надання певних послуг і виробництва товарів у мережу Інтернет (створення програмних продуктів, туристичний бізнес, юридичні послуги, банківське обслуговування, рекламні послуги, торгівля споживчими й промисловими товарами), тобто розвиток віртуалізації виробництва товарів і послуг, поширення електронної комерції.
Форми реалізації творчої праці у сучасному виробництві	
а) у матеріальному виробництві	управління цілісними автоматизованими технологічними лініями за допомогою інформаційних технологій;
	спостереження, контроль, налагодження цілісного виробничого процесу;
	раціоналізаторство і удосконалення працівниками застосовуваних нових технологій;
	інноваційність у менеджменті – вирішення нестандартних управлінських завдань з метою підвищення ефективності взаємодії працівників, зростання колективізму і змагальності, зниження конфліктності і т.д.
б) у сфері послуг	науково-дослідна діяльність;
	учбово-методична і викладацька діяльність;
	консультаційно-експертна, а також аудиторська діяльність із виробленням конкретних рекомендацій для вирішення проблем бізнесу;
	розробка програмного забезпечення для здійснення виробничої діяльності фірм, а також здійснення представництва діяльності фірм в Інтернет (розробка web-сайтів);
	виробництво культурних цінностей, предметів мистецтва;
	підприємницька діяльність.

Важливо зрозуміти, що саме спонукає власників надавати все більшу свободу і автономність працівникам, сприяти їх творчому та особистісному розвитку. Так, О. Тоффлер [185, с. 252-254] вважає, що «ключ до майбутнього праці полягає в розумінні того, що рутинна, повторювана, часткова робота не є відтепер ефективною», тому що «у традиційних галузях Другої хвилі часткова, монотонна, беззмістовна робота була вигідна для компаній. Зараз комп'ютери дуже часто можуть робити подібну роботу швидше і краще... Старі форми праці усе менш і менш вигідні і продуктивні». Сьогодні виробництво вимагає для свого подальшого розвитку освіченого, відповідального і висококваліфікованого працівника. Такий працівник не вписується у жорсткі рамки статичних посадових інструкцій, тому що виробництво вимагає тепер більш гнучких підходів. Також цікавим є погляд крупних підприємців, наприклад, А. Морита, одного із засновників компанії «Sony»: «Я можу наказати робітникові фабрики почати роботу рівно о сьомій годині ранку. Але я не можу дослідникові-інженерові звеліти вийти на роботу о сьомій ранку і при цьому мати творчу ідею» [185, с. 255]. Результати творчої праці, можливо, більш непередбачувані, однак і віддача від успішних розробок зростає багаторазово.

Проаналізуємо, чи можна говорити про завершення експлуатації найманої праці, як присвоєння прибавочної вартості, внаслідок зміни організаційних форм праці. Сьогодні працівник як і раніше безоплатно втрачає частину створеної його працею нової вартості у формі додаткової вартості на користь власника засобів виробництва. Від працівника як і раніше відчужені засоби виробництва, його праця та продукт цієї праці. Заробітна плата творчого працівника, який зробив винахід, є меншою, ніж доходи підприємства, що володіє правами на цей винахід і користується ними. Таким чином, можна припустити, що змінюються способи експлуатації, яка стає менш відчутною, однак працівник, не дивлячись на нові комфортні умови, за своєю сутністю залишається найманим робітником. Варто згадати, що сьогодні, з одного боку, підвищується інтенсивність праці, а з іншого – завищується тривалість робочого дня, тобто власниками присвоюється більша додаткова вартість за рахунок підвищення відносної та абсолютної додаткової

вартості, і з таких позицій в цілому відбувається навіть посилення експлуатації найманої праці. В той же час роль нових організаційних форм праці полягає в тому, що вони уособлюють зміни у організаційно-економічних відносинах, які є передавальною ланкою позитивних змін від продуктивних сил до виробничих відносин, а отже, дійсно сприяють пом'якшенню експлуатації праці.

В той же час існують думки [61, с. 52–54], що з погляду свого змісту і призначення творча діяльність має такі риси, які перешкоджають повному її підпорядкуванню капіталу – невідчужуваність, суспільна необхідність. Проте ринкова система намагається піддавати творчість експлуатації через такі перехідні форми, як монополізація корпораціями засобів виробництва творчої праці; реалізація власності компанії на результати творчої праці; підготовка творчих кадрів під контролем корпорацій.

В результаті прагнення ринково-капіталістичної економіки до експлуатації творчої праці, ефект від творчості в умовах сучасних виробничих відносин нижче, ніж міг би бути в умовах вільної праці. Наприклад, це стосується перебування засобів виробництва для творчої праці в приватній власності, через що доступ до них обмежений, хоча це продукти праці, які повинні носити цілком суспільний характер, служити на благо суспільства. Таким чином, у цілому для суспільства піддавання творчої праці експлуатації є не вигідним, неефективним використанням потенціалу робочої сили людини. Спроби поглиблення експлуатації творчої праці приведуть до подальшого загострення протиріч між працею і капіталом, а також протиріччя між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння його результатів. Адже розвиток творчого змісту праці неминує веде до зростання її суспільного характеру, тому що для створення нового і унікального необхідне застосування всіх відомих суспільству результатів минулої праці – від складного обладнання до накопичених знань. Розвиваючи повсюдне масштабне застосування творчої праці за допомогою зазначених «перехідних форм», ринково-капіталістична система сама суперечить своїм основам і сама змушує себе трансформуватися. Адже, у багатьох випадках уже зараз висококваліфікований працівник має достатній потенціал, знання і

уміння, творчу активність, ініціативність, щоб спробувати організувати власне виробництво (наприклад, інформаційного продукту), капітал для якого може являти собою лише досить потужний персональний комп'ютер.

Таким чином, у взаєминах творчої праці і капіталу спостерігаються наступні протиріччя.

1) З одного боку, капітал пішов на істотні поступки найманому робітникові, створюючи перехідні форми використання творчої найманої праці, що зовні створюють враження зниження ступеня експлуатації за рахунок поліпшення умов праці, збагачення її змісту. Але з іншого боку, капітал тепер привласнює не просто матеріальне втілення трудових зусиль працівника у вигляді продукту, що може бути одноразово проданий, а результати інтелектуальних, творчих зусиль, втілені у винаходах, відкриттях, наукових дослідженнях, віддача від яких реалізується тривалий час і приносить незрівнянно більш високі доходи. Крім того, як і для умов нетворчої найманої праці для власника зберігається можливість підвищувати інтенсивність праці, частішають практики понаднормової праці під тиском конкуренції на ринку праці, а також тенденції завищення тривалості робочого тижня понад економічно обґрунтовану новим рівнем розвитку продуктивних сил та технологічного способу виробництва. Подібні риси свідчать про посилення експлуатації творчої праці.

2) З одного боку, капітал прагне і продовжує панувати, розширюючи сфери свого впливу, перетворюючись на глобальний капітал, а з іншого боку, сприяючи розвитку творчої праці в прагненні володіти її результатами (а іншого виходу в умовах жорсткості конкуренції немає), він сам веде ринково-капіталістичну систему до глибокої трансформації. Це відбувається в повній відповідності з діалектикою продуктивних сил і виробничих відносин, коли на етапі зрілості способу виробництва існуючі виробничі відносини розвивають наявні продуктивні сили до того рівня, коли останні починають вимагати для свого подальшого розвитку якісно нових виробничих відносин, уже не задовольняючись поступовим удосконаленням існуючих. Однак повний розвиток творчої праці, а отже, вільний і гармонічний розвиток кожної людської

особистості, є можливим лише за межами «царства необхідності» в умовах «царства свободи», тобто постеконічної формації.

2.3. Напрямки перетворення капіталістичних виробничих відносин та роль технологічного способу виробництва в зміні виробничих відносин

Пом'якшення або цілісне вирішення протиріч між новим технологічним способом виробництва і виробничими відносинами сучасного капіталістичного за своєю сутністю суспільного способу виробництва вимагає перетворення виробничих відносин. Змістовною сутністю сучасного етапу перетворення капіталістичних відносин є процес їх соціалізації. Напрямами соціалізації сучасних виробничих відносин можуть, на наш погляд, бути: по-перше, розвиток системи соціального партнерства; по-друге, розвиток форм власності, відповідних загальному неподільному та спільно-частковому типам присвоєння; по-третє, розвиток приватної трудової форми власності через зростання самозайнятості.

Соціально-трудова відносина (відносина між соціальними групами та індивідами, зумовлені трудовою діяльністю) пройшли довгий шлях історичної еволюції відповідно до розвитку соціально-економічних систем. На думку вчених [114, с. 168-170], для сучасного етапу капіталістичної формації характерний такий тип соціально-трудова відносин, як соціальне партнерство, який замінив собою жорсткі форми експлуатації та класової боротьби. Основним поштовхом до становлення системи соціального партнерства у провідних країнах на рубежі XIX-XX ст. послужили розвиток великого машинного виробництва та посилення експлуатації найманої праці, і як наслідок – успішні дії робочого руху на захист своїх інтересів. Поступово склалися суб'єкти соціального партнерства – організації найманих робітників (профспілки), організації роботодавців, а також держава як регулятор їх взаємодії. Подальший розвиток соціального партнерства [118, с. 26-27] відбувався під впливом поширення концепції соціальної держави,

розвитку інститутів громадянського суспільства, колективно-договірних відносин, а також діяльності Міжнародної організації праці.

Соціальне партнерство виступає одним з напрямів соціалізації капіталістичних виробничих відносин саме під впливом сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва. Це продиктовано, на наш погляд, подоланням положення робітника як «часткового» робітника та переміщенням працівника в центр виробничих та управлінських процесів. По-перше, інтелектуалізація та посилення багатофункціональності праці в результаті комп'ютеризації виробництва потребують забезпечення комфортних умов праці; підтримки «навчання протягом життя»; забезпечення широких соціальних гарантій. По-друге, посилення творчого змісту праці викликає необхідність пом'якшення експлуатації праці та розвитку системи матеріального та нематеріального стимулювання творчої праці, що може бути реалізоване шляхом забезпечення участі робітників у власності та прибутках підприємства. По-третє, поява великої кількості нових рис в організації праці (проектний принцип організації праці, кластерно-мережеві моделі управління, автономізація праці), потребує делегування частини відповідних управлінських функцій на нижчі рівні ієрархії, а також зменшення їх кількості. По-четверте, зростання питомої ваги самозайнятих та «фрілансерів», підвищення зайнятості у секторі некомерційних організацій, спричинені розвитком ІКТ та сфери послуг, повинні викликати до життя нові форми співпраці держави та роботодавців з метою інституціонального забезпечення діяльності у третинному секторі. По-п'яте, сучасний технологічний спосіб виробництва потребує налагодження тісної взаємодії в рамках тріади «освіта-наука-виробництво», яка може бути реалізована за участі багатьох сторін в умовах соціального партнерства. По-шосте, посилення суспільного характеру праці і виробництва передбачає тісну кооперацію багатьох підприємств та установ, яка на галузевому рівні національних економік розвинених країн реалізується у формуванні трансгалузевих кластерів за активної участі держави, що знаменує розвиток міжсекторного соціального партнерства.

Існує безліч трактувань категорії соціального партнерства. Так, на основі даних дод. Л, табл. Л.1, можемо простежити видозміну розуміння категорії соціального партнерства від утилітарно-вузького – як системи соціально-економічних відносин між роботодавцями, найманими робітниками та державою з метою забезпечення їх спільної взаємодії за умов урахування взаємних інтересів – до філософського. Так, Г. Задорожний [88; 89, с. 47-53] вважає соціальне партнерство одним з двох основних видів взаємодії людей, поряд із ринковою конкуренцією, яким визначається дійсно гуманістичний і цивілізований зміст людських відносин. Також Г. Задорожний [89, с. 34-43] пов'язує соціальне партнерство із концепцією сумісно-розділеного характеру суспільних відносин, розробленою в працях [91; 109]. Сумісно-розділений характер суспільних відносин впливає з того, що соціальні групи мають, як правило різноманітні (розділені) інтереси, однак тільки через спільну взаємодію одне з одним здатні реалізувати власні інтереси. Очевидним є базування інституту соціального партнерства на інституті «довіри», який вважається вченими [109] втіленням відносин розділеності і сумісності та складовою соціального капіталу [139].

Вчені [291, с. 80-91] наголошують на взаємозв'язку соціального партнерства із поняттям корпоративної соціальної відповідальності, що являє собою нову форму соціальної взаємодії, спосіб пошуку діалогу між зацікавленими сторонами (stakeholders) в рамках зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства. На наш погляд, розвиток соціальної відповідальності бізнесу є одним з вагомих напрямів соціалізації капіталу, поряд із розвитком соціального партнерства та прогресивних форм власності.

На інститут соціального партнерства суспільством покладені відповідальні соціальні функції, серед яких, можна виділити [190; 253]: сприяння зниженню соціальної напруженості шляхом регулювання соціально-трудових відносин; сприяння знаходженню спільної для всіх сторін мети для досягнення консенсусу; стимулювання теоретичного осмислення проблем соціальної взаємодії; стабілізуюча, консолідуюча функції. Отже, навіть часткове виконання соціальним партнерством своєї ролі робить великий внесок у збереження соціального миру.

Як відзначають учені [119, с. 20] існують такі позитивні тенденції в розвитку соціального партнерства у розвинених країнах: виникнення нових форм непрофспілкового представництва найманих робітників; включення в соціальний діалог проблематики не тільки соціально-трудових відносин; розвиток розмаїтості форм участі найманих робітників у прийнятті управлінських рішень.

Зазначені функції реалізуються через безліч форм [118], а також моделей соціального партнерства, які можна класифікувати на основі декількох критеріїв (див. дод. Л, табл. Л.2). Сьогодні у літературі коло досліджуваних питань в основному охоплює колективні договори, питання тристороннього регулювання ринку праці, заробітної плати. У той же час дослідниками приділяється недостатньо уваги важливим формам соціального партнерства, таким як участь найманих робітників в управлінні виробництвом та у прибутку підприємства.

Яскравим прикладом реалізації в умовах ринково-капіталістичної економіки соціального партнерства у формі участі працівників у капіталі, прибутку та управлінні підприємством, є «План участі працівників в акціонерній власності» (ESOP) [55; 90; 118; 119; 241], започаткований у США в 50-х рр. XX ст. за ініціативою Л. Келсо. Суть плану в тому, що акції для працівників викуповуються та управляються трастовим фондом, створеним корпорацією. Робітники не мають права продавати акції, які номінально їм належать, а при виході на пенсію їм відшкодовують вартість записаних на їхній рахунок акцій за поточним курсом. Подібні плани існують також і у Великобританії, Німеччині, Японії, Китаї.

Суб'єкти соціального партнерства при реалізації програм ESOP переслідують певні цілі і отримують вигоди [235; 241, с. 21–25]. Так, держава прагне до полегшення видаткової частини держбюджету; збереження робочих місць, зниження соціальної напруги. Корпорації прагнуть здійснювати матеріальне і нематеріальне стимулювання праці робітників; розраховують на зниження рівня конфліктів; отримують істотний прошарок акціонерів-інсайдерів; одержують податкові пільги та дешеве кредитування. Працівники отримують гарантії пенсійного забезпечення; мають можливість брати участь в отриманні прибутку компанії і впливати на прийняття управлінських рішень. За

результатами досліджень [235; 247], середньорічний приріст продуктивності праці на підприємствах із власністю працівників у два рази вищий; вони приносять на 50% більше прибутку; в 70% випадків відзначається підвищення якості продукції. Втім, незважаючи на таку ефективність, лише шість відсотків підприємств, що впроваджують ESOP, повністю перебувають у власності робітників [235]. В той же час, за оцінками дослідників [198; 251, с. 102–106], у функціонуванні програм ESOP існують і недоліки. Так, плани ESOP використовуються крупними акціонерами і адміністрацією у власних інтересах, з метою уникнення поглинання або банкрутства. Власники прагнуть не допустити викуп більше 20-40% акцій трудовим колективом. Представники працівників входять у правління трастового фонду рідко, а управління їх пакетом акцій здійснюють опікуни трастового фонду. Повноцінна участь працівників у голосуванні акціями існує тільки у відкритих акціонерних товариствах (15% від підприємств, що запровадили ESOP); представники працівників дуже рідко входять до ради директорів.

У дослідженнях акцентуються такі сучасні проблеми розвитку соціального партнерства [20; 118; 119; 291, с. 80-81]: а) колективно-договірна система у країнах, що розвиваються, де ТНК використовують найменш захищену трудовим законодавством дешеву робочу силу, зазнає критики, як інститут, що гальмує розвиток «вільних» ринків і знижує конкурентноздатність; б) відчутною є критика реалізації державою через систему соціального партнерства своєї соціальної політики; в) відбувається зниження впливу профспілкового руху та децентралізація соціального партнерства; г) необхідність подолання фінансово-економічної кризи сприяла тенденції зниження соціальних видатків розвинених країн; д) ідея «народних підприємств» та «робітничої власності» зіштовхнулася з протидією з боку крупних корпорацій і держави.

Таким чином, існує протиріччя: проаналізовані можливості механізму соціального партнерства не використовуються на повну силу, його перспективні форми розвиваються недостатньо, і роль інституту в перетворенні виробничих відносин є досить неоднозначною. В той же час, соціальне партнерство, як

соціальний інститут, має вагомий потенціал вирішення протиріч між найманою працею і капіталом. Незважаючи на серйозні труднощі функціонування у сучасних умовах, соціальне партнерство стає механізмом забезпечення участі активних, творчих і ініціативних працівників у керуванні підприємствами у відповідь на вимоги постіндустріального технологічного способу виробництва.

Важливим є питання про те, розвиток яких прогресивних типів і форм власності задовольнить вимогам сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва. При вивченні типів, форм, видів власності позиції вчених різняться між собою і часто суперечать законодавству. Це не дивно, тому що питання власності – найбільш гостре у будь-якому суспільстві. Протиріччя законодавства дуже точно відображені в дослідженні [26]. Так, у Конституції України [121] визначені такі форми власності: державна, комунальна, приватна та власність українського народу; у той же час Цивільний кодекс України [282] окреслює перелік: державна, комунальна, приватна, загальнонародна, спільна та інтелектуальна форми власності; Господарський кодекс України [49] - державна, комунальна, приватна, колективна та змішана форми власності.

Деякі вчені [26; 201] та законодавці не вбачають користі у виділенні типів присвоєння (власності), вважаючи достатнім упорядкування форм власності за різними критеріями. Автори [201] вважають, що «сучасна капіталістична власність виступає в різних правових формах – індивідуально-приватній, кооперативній, акціонерній, державній» [201, с. 45], змішуючи типи присвоєння, а все різноманіття видів власності виражаючи через призму капіталістичної форми. Можливо, автор мав на увазі, що в реальності дійсно відбувається «оприватнення» акціонерної, кооперативної форм власності. Однак ігнорування типів присвоєння приводить зокрема до ототожнення корпоративної (акціонерної) і колективної форм власності [26], які є вираженням спільно-часткового і спільного неподільного присвоєння.

У науково-навчальній літературі рідко зберігається виділення і типів, і форм власності [25; 203], а також немає єдності точок зору. Погодимося з виділенням трьох типів присвоєння – загального неподільного, спільно-часткового і

приватного. На цій основі існує наступна класифікація: а) спільне неподільне присвоєння: первіснообщинна (родоплемінна), колективна, державна форми власності; б) спільно-часткове присвоєння: акціонерна форма власності, власність товариств, власність кооперативів; в) приватне присвоєння: заснована на особистій праці власника форма, рабовласницька, феодална, капіталістична форми власності. Перевагою іншої, близької до даної класифікації є виділення державної і муніципальної власності; загальної сімейної власності; а також власності господарських об'єднань і спільних підприємств. Однак у ній не відзначена колективна власність як форма, до якої можна було б віднести виділені форми власності членів селянського господарства і власності домогосподарств.

Як відомо, сьогодні, не дивлячись на успіхи системи соціального партнерства, явище експлуатації, що супроводжує застосування найманої праці, остаточно не зникає. Отже, необхідно знайти такі альтернативи приватній власності, які задовольняли б умовам розвитку творчої праці. Можна припустити, що тип приватного присвоєння у прояві форм власності, які передбачають використання чужої праці – підневільної або найманої – вичерпує себе, не може стимулювати розвиток продуктивних сил. Винятком може стати трудова приватна власність, в умовах якої власники засобів виробництва працюють самостійно, привласнюючи продукт власної праці. Однак така форма власності при всій важливості розвитку малого бізнесу, не може стати основою сучасної постіндустріальної економіки країни, у силу тенденцій усупільнення та укрупнення виробництва. У той же час саме тип загального неподільного присвоєння (учасники спільно володіють засобами виробництва, управляють підприємством, колективно працюють і розподіляють продукт порівну або залежно від трудового внеску) у формах колективної, загальнодержавної і муніципальної власності, а також тип спільно-часткового присвоєння (майно підприємства створюється шляхом об'єднання внесків учасників, управління здійснюється спільно, а вироблений продукт розподіляється пропорційно часткам власності учасників) у формах акціонерної, власності кооперативів і господарчих товариств, власності господарських об'єднань і спільних підприємств – ці типи і

форми власності та їх відповідний призначенню розвиток, на наш погляд, мають достатній потенціал для забезпечення розвитку сучасного ТСВ.

Оскільки відповідно до закону власності власник засобів виробництва привласнює вироблений продукт, доти, поки власність на засоби виробництва перебуває в руках меншості, більшість не-власників відчужена і від своєї праці, і від продукту праці, тобто перебуває в експлуатованому положенні. Загальне неподільне і спільно-часткове присвоєння дозволяють працівникам стати власниками своїх підприємств, одержуючи можливість розподіляти вироблений продукт згідно трудового внеску або частки у власності, самостійно управляти господарською діяльністю підприємства, а отже, уникнути експлуатації праці та забезпечити розвиток творчої праці та зацікавленість у її результатах. Загальне неподільне присвоєння зародилося з виникненням соціальних відносин і було виражено в первіснообщинній власності; спільно-часткове присвоєння виникло в надрах капіталістичного способу виробництва в умовах необхідності збільшення розміру застосовуваного капіталу. Саме такі типи присвоєння мають значний нереалізований і недооцінений потенціал із соціалізації відносин власності.

Однак, деякі вчені [130, с. 60] дотримуються думки, що, наприклад, колективна власність вичерпала себе і характерна лише для нерозвиненої національної економіки, тому функціонування її в Україні є небажаним. Існує і протилежна думка [126, с. 51], що «трудові кооперативи – це...не тільки «перехідний пункт», але і «перша пробоїна» у капіталістичному способі виробництва» через «усунення всередині таких кооперативів протилежності між працею та капіталом, а отже ... і подолання умов найманої праці». Більш того, функціонування сьогодні трудової колективної власності знаменує собою про перехід від формального до реального усупільнення виробництва.

Загальна проблема при реалізації на практиці зазначених перспективних форм власності полягає в тому, що їхній розвиток у сучасному суспільстві не відповідає своєму первісному, «ідеальному» призначенню, яке приймає чужинні форми, і внутрішнім можливостям (наприклад, господарські товариства і

кооперативи сьогодні часто використовують найману працю, тобто не всі працівники є співвласниками підприємства тощо).

Розглянемо тенденції і протиріччя розвитку акціонерної (корпоративної) форми власності [170]. Як відомо, акціонерна власність зародилася як відповідь на виклики бурхливого розвитку продуктивних сил у ХІХ ст., коли індивідуальний капітал не міг упоратися із необхідністю великих капіталовкладень для розвитку капіталомістких галузей виробництва – видобувної промисловості, металургії, транспорту. Було потрібно об'єднання декількох індивідуальних приватних капіталів для здійснення дорогих, але прибуткових проектів. Сьогодні корпоративна власність є найбільш впливовою серед інших форм власності у світовій економіці. У розвинених країнах питома вага у виробництві ВВП, що припадає на акціонерні підприємства, становить 90%, а в Україні – 70% [259]. Найбільші транснаціональні компанії, на частку яких припадає більша частина світового товарообігу, експорту, інвестицій і застосовуваної робочої сили, являють собою корпорації.

Розвитку акціонерної власності присвячено багато цікавих досліджень [130; 178; 204; 223]; серед учених йдуть дискусії про співвідношення реального і фіктивного капіталу в структурі акціонерної власності; про співвідношення понять «акціонерна власність» і «корпоративна власність». Визнання об'єктивних переваг акціонерної власності через її конкурентні можливості, стійкість до кризових явищ, адекватність рівню продуктивних сил (усуспільнення виробництва, необхідність здійснення дорогих наукових досліджень), є спільним для багатьох учених [130; 201]. Існує думка [58, с. 54], що акціонерна власність виступає адекватною формою сумісно-розділеного привласнення, що базується на сумісно-розділеній праці. Власність акціонерного товариства є водночас і сумісною, неподільною, будучи втіленою у засобах виробництва, і розділеною, втілюючись у акціях, як частках статутного капіталу. Дослідники покладають великі надії на розвиток не тільки економічної, але і соціальної складової акціонерної власності, яка полягає в участі працівників у власності, доходах та управлінні підприємством. Панівною є точка зору, що кількісні переваги

акціонерної власності автоматично перетворюються і на соціальні, гуманістичні переваги. Але на ділі це не зовсім так – відносини акціонерної власності переживають труднощі не тільки у постсоціалістичних країнах, але і в розвинених.

Так, учені активно дискутують про те, кому в дійсності належить контроль над акціонерними підприємствами – крупним акціонерам-інсайдерам або менеджерам, інституціональним інвесторам або крупним зовнішнім акціонерам – аутсайдерам. Як правило, мова не йде про аналіз участі працівників у власності підприємства, про їхній контроль над компанією. Дослідження [179] виділяють багато важливих тенденцій розвитку акціонерної власності в постсоціалістичних країнах. Однак, в процесі дослідження проблем співвідношення великих і дрібних акціонерів, ступеня концентрації власності, моделей корпоративного контролю, не приділяється уваги аналізу ролі власності трудових колективів. Так, не виділяється частка трудового колективу у власності, а працівники як категорія власників розчинена в інших категоріях – крупних і дрібних акціонерів-фізичних осіб. Можливо, це пояснюється наявністю тенденції зниження загальної кількості співвласників акціонерного капіталу, тобто дійсні «контролери» підприємств намагаються сконцентрувати капітал, [120, с. 13], тому категорія працівників-акціонерів губиться з причин своєї нечисельності.

Аналізуючи дослідження вчених [46; 195; 234; 262] в області протиріч розвитку акціонерної власності, на наш погляд, є доцільним акцентувати увагу на наступних проблемах акціонерної власності і її організаційно-правової форми – акціонерних товариств. Ці проблеми можна класифікувати з точки зору першопричин, що їх викликали. По-перше, сама сутність акціонерної власності, яка проявляється через співіснування реального капіталу (активи акціонерного підприємства) і фіктивного капіталу (ринкова вартість акцій), породжує певні протиріччя, які поглиблюються в міру розвитку ринкової економіки та її інфраструктури (фондового ринку, валютного ринку, фінансової системи і т. д.). Так, сумарна вартість фіктивного капіталу значно перевищує вартість реального капіталу; відбувається процес відокремлення руху реального капіталу (внаслідок

різноманітних операцій з активами, пов'язаними з діяльністю підприємства) від руху фіктивного капіталу у вигляді акцій. Все це призводить до зростання спекулятивних операцій на фінансових ринках, а отже до виникнення фінансових навісів та поглиблення нестабільності.

По-друге, у міру розвитку ринково-капіталістичної системи, дедалі загострюються протиріччя між суб'єктами акціонерної власності, або зацікавленими особами (стейкхолдерами), які мають різні інтереси в діяльності підприємства і розподіленні прибутку. Деякі дослідники протиставляють інтереси стейкхолдерів та інтереси самого підприємства [262, с. 83], що, на наш погляд, впливає з поширеного сьогодні трактування [46; 195] акціонерної власності як єдності власності акціонерного товариства на реальний капітал та власності акціонерів на фіктивний капітал. Інші дослідники [195] вважають, що «права власності в акціонерному товаристві є неспецифікованими, а сам інститут власності «розщеплений» на окремі субінститути (складові)» [195, с. 43]. Відповідно, суб'єктами відносин власності стають також, окрім акціонерів, члени ради директорів та топ-менеджери. На наш погляд, протиріччя інтересів виникає з деформації, невідповідності між формальним (реальним) володінням акціонерною власністю і реальним впливом на підприємство, тобто економічною владою. Це впливає з виявленого ще К. Марксом відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, характерного для акціонерної власності. Тобто розщеплюються, а отже потребують специфікації, не самі відносини акціонерної власності, а права власності, оскільки права володіння, використання і розпорядження власністю концентруються у різних стейкхолдерів – мажоритарних і міноритарних акціонерів, топ-менеджерів, «контролерів», акціонерів-аутсайдерів, акціонерів-інсайдерів, інвесторів.

Дослідники зосереджують увагу [195; 262, с. 84] на поглибленні протиріч між стейкхолдерами та підприємством, а також між самими зацікавленими особами за такими напрямками: а) між акціонерами і членами ради директорів – в процесі розподілу чистого прибутку і визначення розміру дивідендів; б) між акціонерами і підприємством – протиріччя між прагненням до підвищення доходу

акціонерів та необхідністю капіталовкладень заради подальшого розвитку підприємства; в) між акціонерами і топ-менеджерами – менеджери мають на меті збільшувати обсяг власної влади, намагаючись досягти особистого успіху, за рахунок збільшення розмірів та меж бізнесу, що може вступати у протиріччя з інтересами акціонерів; крупні акціонери можуть активно втручатися у діяльність менеджерів; г) між контролерами і міноритарними акціонерами – контролери прагнуть збільшити обсяг свого впливу на підприємство, що може бути реалізоване за рахунок зменшення вартості пакетів акцій інших акціонерів.

З розглянутого конфлікту інтересів учасників акціонерних відносин випливають наступні проблеми сучасного корпоративного управління [195, с. 160-161; 262, с. 84-85]: а) послаблення можливостей захисту інтересів акціонерів (наприклад, через представництво в органах управління), особливо міноритарних, права яких мають досить умовний характер; а звідси – пасивна поведінка дрібних акціонерів; б) проблема асиметричного розподілу та прозорості інформації про діяльність підприємства; в) послаблення значення загальних зборів акціонерів та ради директорів як центрів контролю і прийняття рішень та перерозподіл економічної влади в бік топ-менеджерів; як наслідок – зростання небезпеки свавілля з боку менеджерів, реалізація транзакцій в їх особистих інтересах, перенесення уваги з ринку нових інвестиційних проектів на ринок злиттів та поглинань; г) проблема «контролю за контролером» - нагляду за радою директорів, що контролює діяльність топ-менеджерів.

Проаналізовані проблеми характерні як для розвитку акціонерної власності в розвинених країнах світу, так і для країн з транзитивною економікою. Водночас, специфічні особливості формування і розвитку акціонерної форми власності в постсоціалістичних країнах (формування акціонерної власності не шляхом об'єднання індивідуальних капіталів, а шляхом приватизації державного майна, непрозорість процесу приватизації, масовані хвилі перерозподілу власності, значна монополізація економіки тощо) проявляються в деяких особливих проблемах, характерних для країн з перехідною економікою. Передусім, погоджуючись із вченими [46; 195; 234] слід наголосити на проблемі

недосконалості законодавчого регулювання відносин акціонерної власності, де, на наш погляд, слід виділити об'єктивну та суб'єктивну сторони. З одного боку, через радикальні перетворення відносин власності, законодавство, як більш консервативний чинник, об'єктивно не встигло швидко пристосуватись до змін у реальній дійсності. Законодавство вимушене було розвиватися революційним шляхом, на відміну від розвинених країн, де воно розвивалося еволюційно, віддзеркалюючи нові господарські практики. Як наслідок, для одних категорій і донині зберігається законодавчий вакуум (поняття «акціонерного капіталу» не відображено у законодавстві); інші аспекти акціонерних відносин регулюються нормами, що суперечать одна одній (ситуація з поняттям «корпоративні права»). З іншого боку, і це суб'єктивний фактор, спостерігається зрощення органів державної влади та представників бізнесу, тому нерідко законодавчі норми мають на меті забезпечити реалізацію приватних інтересів.

Непрозорі процедури процесу приватизації державного майна, в ході якого сформувалася більшість сучасних акціонерних товариств, її стихійний характер, а також проведення часто в приватних інтересах призвело одночасно до значної концентрації акціонерної власності та її розпорошеності. Так, за оцінками дослідників [223, с. 61; 234, с. 12-13; 252; 259], корпоративний сектор України забезпечує від 70 до 85% ВВП, причому акціонерами є від 17 до 25 млн. осіб (37-54% усього населення країни, що навіть перевищує показники розвинених країн – Великобританії (15,8%), Японії (9%), Німеччини (5,5%)), серед яких 14 млн. осіб є міноритарними акціонерами, які фактично не мають важелів впливу на управління справами корпорації. Серед них – і працівники-інсайдери, власність яких або контролюється менеджерами, або є «розпорошеною». Також, відповідно до досліджень [179, с. 63-67], для України характерними є такі моделі корпоративного контролю: а) модель «концентроване зовнішнє володіння», за якої контрольний пакет акцій належить зовнішнім щодо підприємства юридичним особам, фізичні особи-власники знаходяться у меншості, причому більша частина з них – міноритарні акціонери; б) модель «розпорошене володіння», за якої пакети акцій інституціональних інвесторів (банків, інвестиційних фондів, держави,

підприємств) становлять менше 50%, і найчастіше підприємство можуть контролювати фізичні особи-власники пакетів більше 5%. Щодо концентрації акціонерної власності, то її рівень в Україні є вищим ніж у розвинених країнах (ЄС, США, Японії), а середній розмір максимального пакета акцій в руках одного власника складає 43,7%. Такі тенденції були сформовані у процесі приватизації, коли відкриті акціонерні товариства часто створювалися шляхом закритої підписки на акції та проведення аукціонів із обмеженим колом учасників. За результатами приватизації кількість закритих акціонерних товариств (після реформи 2009-2011 рр. – приватних) значно переважала кількість відкритих акціонерних товариств (після реформи – публічних), причому цей дисбаланс зростає протягом 2006-2013 рр. при зменшенні загальної кількості акціонерних підприємств на 25,8% за той же період (див. табл. 2.5). Сьогодні процес концентрації акціонерної власності продовжується шляхом купівлі акцій у дрібних власників, а також через додаткову емісію акцій, обсяги якої протягом 1996-2009 рр. постійно зростали [234, с. 12-13].

Таблиця 2.5

**Структура акціонерних товариств за видами в Україні
(складено за [192])**

Організаційно- правова форма підприємства	Роки									
	2006		2007		2008		2009		2013	
	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%
Акціонерні товариства	33976	100,0	33084	100,0	31993	100,0	31100	100,0	25200	100,0
з них										
Відкриті (публічні з 2009 р.)	11345	33,4	10895	32,9	10406	32,5	10058	32,3	7200	28,6
Закриті (приватні з 2009 р.)	21948	64,6	21503	64,9	21098	65,9	20502	65,9	18000	71,4

Примітка: * - з урахуванням і тих акціонерних товариств, які пройшли перереєстрацію, і тих, які її ще не пройшли

Аналізуючи дослідження вчених [195, с. 160-161; 234, с. 12-13], необхідно зазначити, що протиріччя корпоративного управління, породжені конфліктом інтересів учасників корпоративних відносин, також характерні для економіки України, вони приймають специфічний вигляд і проявляються у наступних проблемах. Так, існує конфлікт між інсайдерами та аутсайдерами, що загострюється завдяки тому що акціонерна власність в Україні є переважно аутсайдерською, незважаючи на деяке зростання інсайдерської частки (причому в основному керівників, а не трудового колективу). Крім того, з конфлікту інтересів випливає постійна боротьба за контроль, невизначеність структури власності, а звідси – і економічної влади, наявність прихованих груп впливу та центрів контролю, причому спостерігається їх неприбуткова орієнтація, що призводить, серед іншого, до невиплати дивідендів. З іншого боку, ситуація ускладнюється неефективністю функціонування наглядових рад, відсутністю зовнішніх способів контролю за діяльністю менеджерів, а також нестачею кваліфікованих і досвідчених управлінських кадрів.

Розглянемо проблеми розвитку і потенційні можливості кооперативної форми власності. Закон України «Про споживчу кооперацію», а також учені [6; 9] відносять кооперативну власність до однієї з форм колективної. Однак колективна власність за своєю природою належить до загального неподільного присвоєння. У той же час кооперативна власність, і це визнається ученими [6; 9, с. 96-97], має складну структуру і складається з розділеної (спільно-часткової) частини, створеної за рахунок індивідуальних внесків членів кооперативу, і загальної неподільної частини капіталу, усупільненої всіма учасниками товариства, і тому скоріше може бути віднесена до типу спільно-часткового присвоєння.

Дослідження [13; 47; 280] підтверджують, що в сучасному суспільстві роль та значення кооперативної власності, що є основою «національної кооперативної системи», у країнах світу, як розвинених, так і тих, що розвиваються, і також у країнах з транзитивною економікою, не можна недооцінювати. Так, тою чи іншою участю у кооперативній системі охоплено в різних країнах світу від 20 до 40% населення, це близько 800 млн. осіб. Біля 50% жителів Сінгапуру, 30% - Канади та

Норвегії, 25% - США та Німеччини беруть участь у кооперативному русі. В межах кооперативного сектору в країнах світу випускається та споживається від 10 до 20% ВВП. Варто відзначити, що кооперативною власністю охоплено багато галузей суспільного виробництва та велике розмаїття видів економічної діяльності. Так, роль кооперативів незамінна у агропромисловому комплексі, роздрібній торгівлі та збуті, фінансово-кредитних та соціальних послугах населенню (туризм, прокат, медицина), у житлово-комунальному господарстві, у малому бізнесі і т. д.

Існує Міжнародний кооперативний альянс (МКА) – неурядова міжнародна організація, що станом на 2010 р. включає 239 кооперативних організацій з 89 країн, що об'єднують майже 800 млн. осіб. та надають понад 100 млн. робочих місць [22, с. 31]. МКА уособлює принципи і цілі світового кооперативного руху, ставить цілі як економічного, так і соціального, а також культурного розвитку і взаємодопомоги, протистоїть негативним тенденціям глобалізації. Варто навести приклад, певно, найбільш успішної кооперативної організації серед розвинених країн – Мондрагон, що існує з 1956 р. в Іспанії. Так, станом на 2009 р. [263] організація об'єднувала майже 180 підприємств промисловості, сільського господарства та сфери послуг з 93 тис. робітників, товарооборотом у 15 млрд. євро та активами у 33 млрд. євро. Передусім, кооператив забезпечує широку участь своїх працівників в управлінні всіма ланками організації на основі виборності, гарантує позиттєве працевлаштування, відраховує 45% чистого прибутку у вигляді дивідендів пайовикам відповідно до трудового вкладу, здійснює навчання працівників, компенсує збитки своїх підприємств.

Слід підкреслити, що більшість проблем кооперативного сектору України породжені стихійною приватизацією 1990-х рр. XX ст. в процесі демонтажу централізовано-планової економічної системи та переходу до змішаної економіки. Так, реформування відносин власності в Україні в 90-х рр. торкнулося і власності споживчої кооперації. Були визначені етапи реформ – розмежування, персоніфікація, закріплення власності. В остаточному підсумку було прийнято до реалізації таке співвідношення: до 75% власності – спільно-часткова частина, і не

менше 25% - неподільна частина власності споживчої кооперації України, тобто ті об'єкти, які мають велике загальне значення для пайовиків. Як підкреслюють учені [9, с. 96-97], мотивоване це було тим, що в радянський період кооперативна власність була «деформована» у бік зайвого усупільнення та концентрації у вищих структурних ланках, що руйнувало приватну ініціативу. Однак за даними досліджень [280], на ділі кооперативний сектор в Україні був зруйнований: в три рази скоротилася кількість пайовиків, кількість об'єктів роздрібної торгівлі і промисловості; частка споживчої кооперації в товарообігу знизилася з 30,2% в 1990 р. до 1,9% в 2007 р. Замість підтримки держави в період кризи 90-х рр. ХХ ст. кооперативи активно приватизувалися попри протести пайовиків (адже приватизацією повинно було охоплюватись державне майно, а не кооперативна власність), понесли втрати матеріально-технічна база і кадровий потенціал.

Вказані негативні тенденції не подолані в повній мірі і сьогодні. У 2014 р. кількість кооперативів в Україні порівняно з 2013 р. не тільки не зросла, але й зменшилась на 0,4%; дуже малою є частка сільськогосподарських кооперативів (6,4%), споживчих кооперативів (2,3%) (див. табл. 2.6). Незважаючи на зростання в останні роки роздрібного товарообігу (у 2 рази), обсягу промислової продукції (в 1,4 рази), обсягу заготівлі сільськогосподарської продукції (в 1,3 рази) та високої частки рентабельних підприємств (97%) [280, с. 124], дослідники [12; 13; 97; 280] наголошують на існуванні великої кількості невирішених проблем у кооперативному секторі України, який зазнає тиску з боку «некооперативного сектору» і віддзеркалює його зміни. Низькі доходи населення у кооперативній системі, порушення процесу відтворення заважають зростанню та розвитку споживчої кооперації. Суперечливе законодавство не дає можливості з'ясувати сутність та організаційно-правові форми кооперативів; відсутність державної підтримки ставить кооперативи в один ряд з іншими комерційними структурами. Крім того, вченими [13] відзначається, що «за сучасних умов кооперативний капітал, по-перше, корпоратизується, а, по-друге, декооператизується, він дедалі більше втрачає свою кооперативну природу»

[13, с. 387]. Характерною є тенденція до комерціалізації, а також до децентралізації та синтезу з некооперативним сектором. В той же час, кооперативна власність володіє безперечними перевагами і позитивним потенціалом, можливості якого відкривають далекі перспективи її успішного функціонування і розвитку в світі і в Україні.

Наприклад, на думку вчених [47; 280, с. 117-121], кооперативна власність заснована на певних соціально-економічних принципах, які формують її неприбуткову соціальну природу, таких як спільність інтересів, пропорційне фінансування, обмеження нарахувань на паї, демократичне управління, добровільне та відкрите членство у кооперативах, взаємодопомога, співпраця, солідарність та альтруїзм. Отже, кооперативна власність відповідає істинній гуманістичній та творчій сутності людини і має зокрема переваги перед акціонерною власністю.

Таблиця 2.6

Структура кооперативів за видами в Україні (складено за [192])

Організаційно- правова форма підприємства	Роки			
	2013		2014	
	кількість	%	кількість	%
Кооперативи, з них	33806	100,0	33664	100,0
виробничі	2647	7,8	2459	7,3
обслуговуючі	20620	60,9	20619	61,2
споживчі	809	2,4	771	2,3
сільськогосподарські виробничі	1192	3,5	1224	3,6
сільськогосподарські обслуговуючі	1035	3,1	947	2,8

Так, розподіл прибутку в кооперативах відбувається основному по трудовому внеску, на відміну від акціонерних товариств, де прибуток розподіляється по кількості акцій; кооперативи засновані на спільній праці їх учасників; існування кооперативів як правило не підпорядковане імперативу накопичення прибутку заради збагачення, а передбачає спільність інтересів і цілей колективу. Наприклад, член виробничого кооперативу має право на участь в

управлінні підприємством, право на отримання частки прибутку та активів у разі його ліквідації; управління організацією здійснюється прозоро, тому що кожний учасник має один голос не залежно від розміру частки майна. Крім того, не можна недооцінювати потенціал кооперативів з точки зору створення нових робочих місць, працевлаштування для недостатньо захищених верств населення (молоді, жінок, пенсіонерів), а отже, пом'якшення протиріч соціальної нерівності, зміцнення засад самоуправління та розвитку громадянського суспільства.

Розглянемо роль, проблеми і перспективи розвитку державної форми власності. Розвиток капіталістичних відносин на ранніх стадіях, як відомо, відбувався на основі принципів вільної торгівлі (*laissez faire*). Це відбилося в економічній думці – А. Сміт обґрунтував концепції «невидимої руки», «економічної людини», доводячи, що індивід, прагнучи досягти реалізації власних інтересів, автоматично робить внесок в задоволення інтересів суспільства. Державі приділялася роль «нічного сторожа», що створює «правила гри» і забезпечує їх виконання суб'єктами ринку. Однак перші економічні кризи XIX ст., соціальні революції на практиці підтвердили необхідність певного ступеня втручання держави в економіку з метою забезпечення її рівноваги. У першій половині XX ст. стала очевидною нездатність ринку до саморегулювання; і розумінню цього сприяли величезні соціальні потрясіння – дві світові війни, Велика депресія 1929-1933 р. Економічна наука відреагувала появою теорій, що визнають необхідність активної державної позиції – насамперед, кейнсіанства. Протягом XX ст. у найбільш важкі для економіки та суспільства періоди криз або необхідності здійснення комплексної модернізації, теоретики і політики зверталися до потенціалу держави як інституту, покликаного забезпечувати послідовність реформ як із корекції протиріч ринку, так і зі структурної перебудови економіки. Як приклади можна навести «новий курс» Ф. Рузвельта в США, концепцію «соціального ринкового господарства» Л. Ерхарда в Німеччині, курс Ш. де Голля у Франції, реформи у повоєнній Японії.

У сучасній економічній науці затвердилося уявлення, що основна регулююча роль держави в ринковій економіці полягає лише в компенсації

«провалів» або «фіаско» ринку (монополія, асиметрична інформація, зовнішні ефекти, виробництво суспільних благ). Наприклад, Л. Бальцерович [10, с. 7–9; 11], відстоює думку, що постсоціалістичні країни повинні будувати таку модель «обмеженої держави», яка забезпечуватиме економічну та індивідуальну свободу, засновані на приватній власності та захисті її права. Більше того, хвиля приватизації 1980-х рр., що прокотилася по країнах Західної Європи під девізом обмеження державного втручання в ринкові процеси і нині лунає по країнах Східної Європи, свідчить про відтворювану недооцінку ролі держави в сучасному суспільстві. Однак, на наш погляд, потрібно набагато більш широке трактування значення держави в ринковій економіці – не стільки як допоміжного механізму для підтримки функціонування ринку, скільки як відповідального інституту, що свідомо застосовує досягнення економічної науки для забезпечення стійкого розвитку. Це підтверджується дослідженнями вчених [54], які підкреслюють наявність істотних причин неефективності регулювання економіки, які привели в підсумку до фінансово-економічної кризи. А саме: недооцінка суспільних економічних інтересів; неухважність до суперечливості дії законів ринкової системи, коли конкуренція призводить до монополії; упущення того факту, що новий технологічний спосіб виробництва спричиняє зміни в суспільному виробництві, перетворення виробничих відносин. Учені [54] пропонують нову концепцію підвищення ролі держави – превалювання управління капіталістичною економікою перед її регулюванням, оскільки поняття управління більше ємне, ніж поняття регулювання. Крім того, держава, на наш погляд, повинна взяти відповідальність за коригування протиріч між сучасним технологічним способом виробництва і капіталістичними виробничими відносинами.

Таким чином, на наш погляд, необхідність свідомого розвитку державної форми власності може бути обґрунтована подвійно. З одного боку, наявність сильної державної власності і ефективне управління нею – це фундамент, база державного регулювання (управління) економіки. Держава, виконуючи свої функції, повинна спиратися на певний базис. Так, основою для реалізації нормативної функції є формування органів державного управління; для

виконання соціальних функцій – розгорнута система пенсійного забезпечення, Державна служба зайнятості, Національна служба посередництва і примирення, медичні та освітні установи; для створення суспільних благ, а також для забезпечення конкурентного середовища, поширення гідних умов праці робітників – сектор державних підприємств; для забезпечення національної безпеки – розвинений військово-промисловий комплекс. Тобто державна власність надає можливість державі концентрувати у своїх руках істотні ресурси і спрямовувати їх для вирішення складних масштабних завдань, реалізації капіталоемних проектів у ключових галузях. Таким чином, держава може впливати на недоліки ринкового середовища, будучи повноцінним суб'єктом господарської діяльності, будучи підприємцем і учасником ринкових відносин. Можна подивитися на державну власність і під іншим кутом зору – як на форму власності, що виражає тип загального неподільного присвоєння, тобто як на втілення перспектив соціалізації відносин власності.

Незважаючи на сумніви, висловлювані вченими [117], щодо доцільності державного підприємництва та його ефективності, розвинені країни сьогодні виробили досить збалансовані моделі функціонування держсектора [30; 85; 144]. Так, у Франції, де частка держави в національному багатстві оцінюється в 40%, а держсектор охоплює галузі транспорту, зв'язку, енергопостачання, комунального господарства, держпідприємства діляться на дві групи: адміністративні установи, які підлягають контролю держави, і акціонерні компанії; також держава займається реструктуризацією приватизованих підприємств і зберігає контроль над ними. У Новій Зеландії існує два типи держпідприємств: одні орієнтовані на одержання прибутку і діють як комерційні підприємства, що можуть виконувати замовлення держави, а інші націлені на виконання покладених на них соціальних функцій, а ведення беззбиткової діяльності для них не є обов'язковим. У Японії частка держсектора як такого невелика, однак держава здійснює підтримку та уважний контроль над двома видами публічних корпорацій: прямого урядового (пошта, лісове відомство) і опосередкованого підпорядкування. Дуже поширеним стає інститут трастового (довірчого) управління державною власністю. Існують

результати досліджень, що підтверджують у ряді випадків більш високу ефективність підприємств із високою часткою державної участі в порівнянні з підприємствами інших форм власності. Так, дослідження підприємств у РФ у державному і недержавному секторах [273] показало, що хоча по показниках виторгу і чистого прибутку на одного зайнятого держпідприємства і відстають, однак рентабельність продажів у держсекторі на 65-80% вище, рентабельність активів майже однакова, коефіцієнт поточної ліквідності вище в держсекторі, коефіцієнт автономії у ФДУП 56-60%, тоді як у недержавному секторі – 40-47%. В Україні дослідження Рахункової палати свідчать [115, с. 30], що показник матеріальних витрат на приватизованих підприємствах був в 3,1 рази вищий, ніж на держпідприємствах; при цьому обсяги реалізації продукції на приватних підприємствах перевищували обсяги на держпідприємствах тільки в 2,4 рази.

Один з важливих аргументів на захист держвласності полягає в тому, що, за оцінками учених [115], не існує однозначних доказів неефективності держпідприємств. Крім того, встає питання про критерії ефективності: адже виходить, що до підприємств, які мають різне призначення (одержання максимального прибутку – для приватного капіталу, і виконання специфічних функцій держави, часто у свідомо збиткових галузях – для державних підприємств) дослідники підходять із єдиним критерієм – показниками рентабельності. А для об'єктивної оцінки функціонування того або іншого держпідприємства необхідно брати до уваги, наскільки якісно воно виконує покладену на нього соціальну роль, тобто оперувати показниками соціально-економічної ефективності, а не тільки економічної ефективності. У цьому зв'язку вченими [30], пропонуються більш адекватні критерії ефективності державної власності – забезпечення економічної безпеки, рішення макроекономічних проблем, забезпечення суспільного відтворення, вирівнювання рівнів регіонального розвитку тощо, тобто реалізація основних функцій держави.

Але, на жаль, незважаючи на позитивний закордонний досвід роботи держсектора економіки з опорою на державну власність, а також необхідність соціальних критеріїв оцінки результатів його роботи, у нашій країні протягом

останніх 20 років триває проведення політики масштабної приватизації, яка мала добрі наміри, а на ділі проводилася в інтересах вузьких кіл населення і призвела до того, що в останні роки у держвласності перебувало всього 4,5% об'єктів, на яких було зайнято 29,3% працівників [30, с. 47]. Серед способів приватизації переважають викуп об'єкта приватизації (51,87% від загальної кількості за станом на 2009 р.), викуп майна, зданого в оренду з викупом (18,05%), продаж на аукціоні (14,91%). Сьогодні біля двох третин підприємств у галузях транспорту, виробництва і розподілу електроенергії, газу і води, сільського господарства та половина – у видобувній промисловості, залишилися в державній і комунальній власності. У той же час майже повністю приватизовані галузі зв'язку, металургії, машинобудування, будівництва, а також легкої, харчової, нафтохімічної промисловості.

Приватизація була покликана досягти таких цілей [115; 117; 260]: передати підприємства у власність їх працівникам; надати державі фінансові кошти для виконання її функцій; знизити витратну частину бюджету; створити ефективного приватного власника; провести фінансове оздоровлення; створити інституційні підвалини змішаної економіки. Але мало що із заявленого було реалізовано. Дані свідчать, що тільки 53% приватизованих підприємств продовжують працювати успішно, у той час як серед державних підприємств таких 73% [232, с. 8]. Крім того, лише 15% зовнішніх інвестицій отримані засобами приватизації. Замість цього проведення приватизації зіткнулося з істотними проблемами [117, с. 111-120; 260; 294, с. 46–50], відтворення яких ставить під сумнів саму ідею її проведення: відсутність чіткої стратегії; неефективне використання отриманих коштів; непрозора процедура проведення; незв'язаність із програмами структурної перебудови економіки; відсутність уваги до міжгалузевих зв'язків; недостатнє законодавче забезпечення; недостатня робота із передприватизаційної підготовки підприємств; тіньова приватизація; доведення підприємств до банкрутства з метою викупу.

Крім приватизаційного процесу, в Україні, як підкреслюють учені [115; 232; 294, с. 46–50], існують і такі проблеми управління державною

власністю: відсутність чіткого поділу прав та обов'язків по управлінню держвласністю між різними органами державної влади; недосконалість обліку об'єктів держвласності та контролю за діяльністю держпідприємств; недосконалість законодавства в сфері захисту прав держави в процесі її господарської діяльності; неефективність управління державними корпоративними правами (невиконання планів надходження дивідендів; випуск додаткових акцій, що веде до розмивання держвласності); надання в оренду частин держпідприємств по занижених ставках. Ці проблеми потребують якнайскорішого вирішення задля відновлення ролі держави в економіці як ефективного власника і регулятора ринкових відносин.

Слід підкреслити, що перетворення виробничих відносин по проаналізованих вище напрямках, які полягають у розвитку прогресивних форм власності та підвищенні ролі соціального партнерства, не може відбутися автоматично та одномоментно, незважаючи на існування матеріальних передумов, створених сучасним технологічним способом виробництва. В цьому процесі потрібна узгоджена та взаємопов'язана дія системи факторів, які, на наш погляд, можна об'єднати у наступні групи: а) породжені сучасним технологічним способом виробництва матеріальні передумови розвитку продуктивних сил; б) зумовлені протиріччями між новим технологічним способом виробництва і виробничими відносинами; в) інституціональні фактори – соціальні (економічні інтереси та інституційне оформлення громадянського суспільства), правові (розмежування і захист прав власності), політичні (взаємодія економічної і політичної влади та відносин власності), ціннісні (наприклад, генераційні) (див. рис. 2.4). Інституціональні фактори більш докладно проаналізовані у статті [169, с. 13–15]. Також необхідними є зусилля із забезпечення напрямків соціалізації виробничих відносин як з боку держави (в основному), так і з боку самих працівників.

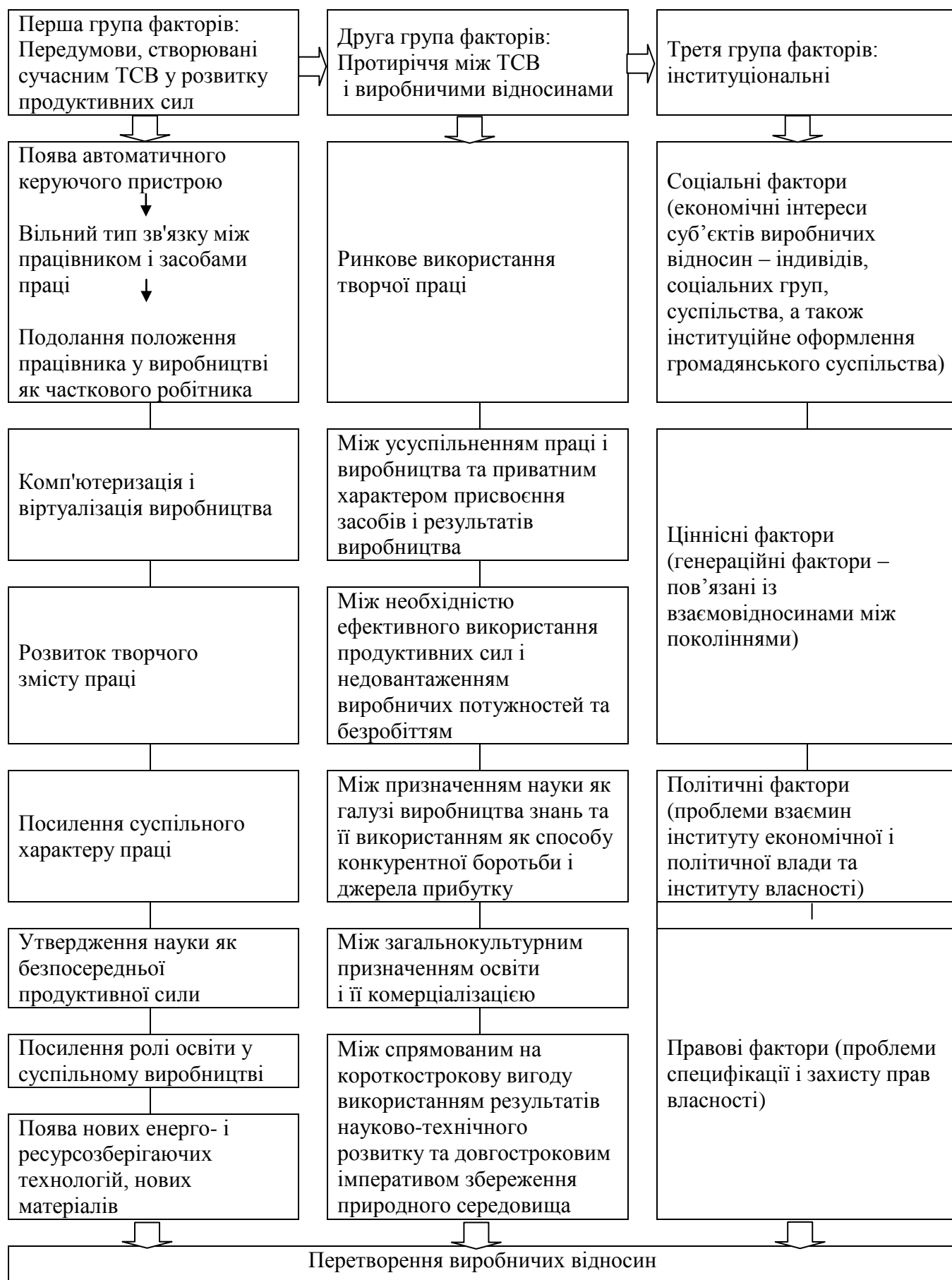

Рис. 2.4. Фактори перетворення виробничих відносин (складено автором)

Система протиріч між сучасним технологічним способом виробництва і капіталістичними виробничими відносинами, напрямки перетворення виробничих відносин з метою вирішення вказаних протиріч, а також загальні способи забезпечення реалізації цих напрямків організовані в логічну методичну схему, проілюстровану на рис. 2.5.

Однак сформувавши рекомендації із соціалізації відносин власності за окресленими напрямами можливо за умови визначення вихідного ступеню розвитку виробничих відносин даної економічної системи, оскільки капіталістичні економічні відносини еволюціонували від часу їхнього виникнення і розвиваються дотепер, отримуючи досить різні форми у певних суспільствах. Першим етапом розвитку капіталістичних економічних відносин став капіталізм вільної конкуренції (до XIX ст.), який згодом на початку XX ст. трансформувався у державно-монополістичний капіталізм; далі у різних країнах та групах країн світу він отримав різноманітні форми. Сьогодні основними моделями ринково-капіталістичної змішаної економіки, на наш погляд, можна визнати такі: неоліберальний капіталізм англосаксонського типу (США, Великобританія); соціально-ринкове господарство континентальної моделі (провідні країни Західної Європи на чолі з Німеччиною, Швецією, Австрією, Францією тощо); східноазіатська модель (Японія, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії); капіталізм транзитивних економік постсоціалістичних країн; неоднорідний (гібридний) капіталізм країн, що розвиваються.

Систему типових характеристик рівня розвитку капіталістичних виробничих відносин та їх показників (соціально-економічних та організаційно-економічних), на нашу думку, можна представити у наступному вигляді:

1) Характеристики рівня розвитку організаційно-економічних відносин: ступінь ієрархізації управління; автономність робітників; проектна, мережева організація праці; використання інформаційно-комунікаційних технологій; ступінь розвитку творчої праці (видів діяльності у виробництві та сфері послуг, пов'язаних з творчістю – передусім, наука, освіта, культура).

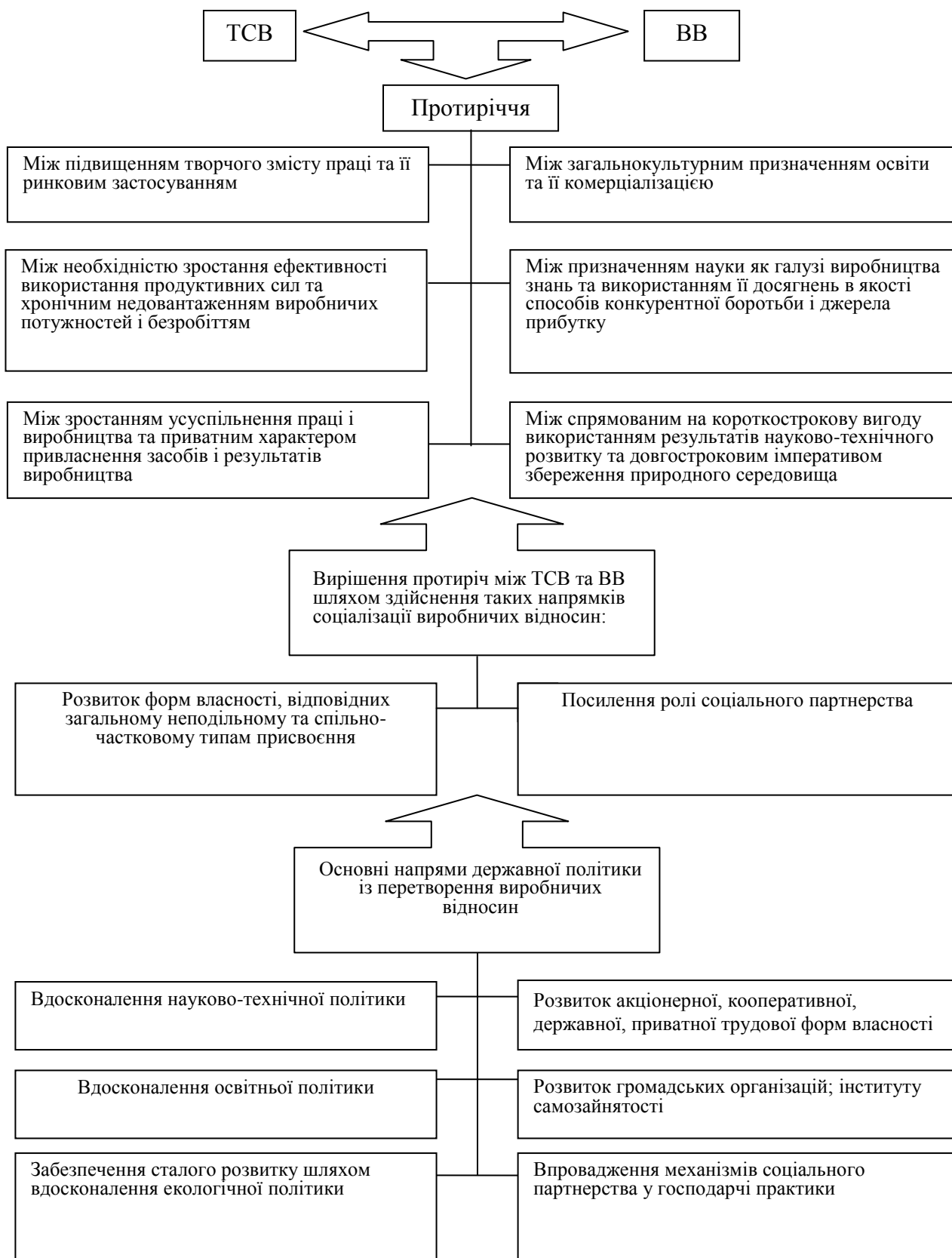

Рис. 2.5. Протиріччя між технологічним способом виробництва і капіталістичними виробничими відносинами та напрями їх вирішення (складено автором)

2) Характеристики розвитку форм власності різних типів присвоєння: ступінь розвитку акціонерної власності (питома вага підприємств акціонерної власності, загальний оборот, частка підприємств зі 100-відсотковою власністю колективу, урахування інтересів акціонерів); ступінь розвитку кооперативної власності (питома вага підприємств кооперативної власності, загальний оборот продукції та послуг, кількість учасників); ступінь розвитку державної власності та державного сектору (частка державних видатків у ВВП, частка зайнятих у державному секторі; ефективність управління державними корпоративними правами); ступінь розвитку приватної трудової власності (частка самозайнятих).

3) Характеристики розвитку соціального партнерства та соціального захисту: ступінь участі робітників у прибутках та в управлінні підприємствами; роль профспілок; різноманіття форм соціального партнерства.

4) Параметри доходів населення та їх диференціації як підсумкова характеристика ступеня соціалізації виробничих відносин: частка доходів від власності в загальних доходах населення; ступінь нерівності розподілу доходів (коефіцієнт Джині, децильний коефіцієнт тощо); система соціального захисту.

Аналізуючи характеристики моделей з різним ступенем соціалізації капіталістичних виробничих відносин (високим, середнім або низьким), які представлені у дод. М, табл. М.1., на наш погляд, можна зробити наступний висновок. Високий ступінь соціалізації капіталістичних виробничих відносин здебільшого характерний для умов континентальної моделі соціально-ринкового господарства. Середня міра соціального змісту виробничих відносин спостерігається в умовах неоліберальної моделі англосаксонського типу та східноазіатської моделі. Низький ступінь соціалізації характерний для умов моделі транзитивних економік, у тому числі і для України.

В процесі відбору необхідних рекомендацій із шляхів забезпечення соціалізації виробничих відносин можна застосовувати наступну послідовність кроків: по-перше, визначити вихідний відносний ступінь соціалізації капіталістичних виробничих відносин даної економічної системи відповідно до проаналізованих вище характеристик (високий, середній, низький); по-друге,

вибрати відповідну систему заходів для подальшого вдосконалення виробничих відносин (група 1, група 2, група 3) (див. дод. М, табл. М.2.).

Напрями державної політики України із перетворення виробничих відносин можна організувати у дві основні групи: а) посилення дії першої групи факторів перетворення виробничих відносин, пов'язаної із розвитком технологічного способу виробництва; б) вирішення протиріч між технологічним способом виробництва та виробничими відносинами, що пов'язано з дією другої групи факторів (див. дод. Н, табл. Н.1). Виходячи із особливостей економіки України та з низького ступеню соціалізації виробничих відносин, характерного для трансформаційних економік в цілому, автором розроблений алгоритм реалізації заходів державної політики України із соціалізації виробничих відносин за основними напрямками їх розвитку (див. дод. Н, табл. Н.2).

Висновки до розділу 2

1) Зростання суспільного характеру виробництва отримує реалізацію у практиці функціонування економічних систем на різних рівнях. На мікрорівні розповсюджуються нові форми організації праці і зайнятості; на галузевому рівні формуються трансгалузеві кластери; на макрорівні та глобальному рівні суспільне виробництво здійснюється у зростаючих масштабах в умовах збільшення ступеню усупільнення, монополізації і транснаціоналізації; відбувається посилення трансрегіональної співпраці між державами, посилення впливу інтеграційних об'єднань. Серед нових організаційних форм праці можна виділити: командна організація праці; проектна організація та автономізація праці; формування кластерно-мережевої моделі виробництва та управління; поява віддаленого типу зайнятості (телеробітники); зростання самозайнятості та «фрілансерства».

2) Роль виробничих відносин у структурі суспільного способу виробництва полягає в тому, що вони виступають в якості економічної форми розвитку продуктивних сил, технологічного способу виробництва. Крім того, виробничі відносини визначають статус індивідів щодо соціальних груп в процесі

виробництва; виконують функції форм існування і розвитку суспільних сил і соціальних груп; являють собою передумову наступних циклів процесу виробництва. Оскільки суспільний спосіб виробництва являє собою єдність двох сторін – продуктивних сил і виробничих відносин, то саме діалектична взаємодія між ними і містить джерела розвитку суспільного способу виробництва.

3) Поряд із категорією «суспільно-економічної формації» самостійне значення несе навантаження несе і категорія «економічної суспільної формації», або «суспільної формації», а уявлення про розвиток суспільства збагачують як періодизація залежно від власності на засоби виробництва на п'ять суспільно-економічних формацій, так і на три великих історичних періоди з погляду експлуатації праці – архаїчну (первинну), економічну (вторинну) і постеконічну (третинну) формації. Стадії історичного розвитку технологічного способу виробництва можна співвіднести з етапами розвитку суспільної формації та її елементів, що надає змогу охарактеризувати сучасний стан та прогнозувати майбутні тенденції постеконічного суспільного розвитку.

4) Сучасній економіці властивий циклічний характер розвитку та недостатньо ефективне використання продуктивних сил: недовикористання виробничих потужностей; зростаюче безробіття; посилення дестандартизації зайнятості через поширення таких її форм: агентська праця; розподіл робочого місця; тимчасова, часткова, множинна (портфельна), неформальна зайнятість. Зростання частки гнучких форм зайнятості здається лише наслідком поширення інформаційних технологій, які витискують робочу силу з традиційної постійної зайнятості. Однак, зростання нестабільних форм зайнятості виступає також і проявом протиріч сучасної економічної системи, оскільки воно може породжуватися штучним завищенням тривалості робочого дня, хоча новий технологічний спосіб виробництва об'єктивно забезпечує можливість збільшення вільного часу для всіх робітників.

5) Нові організаційні форми праці уособлюють зміни у організаційно-економічних відносинах, які є передавальною ланкою імпульсів змін від продуктивних сил до соціально-економічних відносин. Вони сприяють

пом'якшенню експлуатації праці, і справляють враження її повного подолання. В умовах змін у організаційно-економічних відносинах робітник отримує комфортні умови праці, автономність, відповідальність у рішеннях, соціальні гарантії та ін. Однак він продовжує безоплатно втрачати частину створеної його працею прибавочної вартості на користь власника, а отже по суті залишається найманим робітником. Крім того, у власників засобів виробництва залишається можливість підвищувати інтенсивність праці і завищувати тривалість робочого дня, а отже присвоювати більшу додаткову вартість.

6) Піддавання творчої праці ринковому застосуванню є недостатньо ефективним використанням потенціалу робочої сили людини, а ефект від творчості в таких умовах є нижчим, ніж міг би бути в умовах вільної праці. Розвиток творчого змісту праці неминуче веде до зростання її суспільного характеру, оскільки для створення нового необхідне застосування відомих суспільству результатів минулої праці. Поглиблення ринкового застосування творчої праці може привести до подальшого загострення протиріч між працею і капіталом, а також між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння.

7) Розуміння категорії соціального партнерства видозмінюється від вузько-утилітарного до загально-філософського: від системи економічних відносин між роботодавцями, найманими робітниками та державою до такого виду взаємодії людей, яким визначається гуманістичний зміст людських відносин. Соціальне партнерство виступає одним з напрямів соціалізації виробничих відносин саме під впливом постіндустріального технологічного способу виробництва, оскільки він потребує нових засад організації праці; поглиблення взаємодії в рамках тріади «освіта-наука-виробництво»; розвитку кооперації під впливом посилення суспільного характеру виробництва. Функції соціального партнерства реалізуються через різноманіття його моделей.

8) Тип приватного присвоєння у формах власності з використанням найманої праці вичерпує себе, оскільки не може в повній мірі забезпечувати потреби нового технологічного способу виробництва, на відміну від форм

загального неподільного і спільно-часткового типів присвоєння. Однак функціонування перспективних форм власності в сучасних умовах не відповідає своїм призначенню і можливостям: акціонерні товариства і кооперативи використовують найману працю; відбувається корпоратизація та комерціалізація кооперативного капіталу; не враховані інтереси міноритарних акціонерів; не всі працівники є співвласниками підприємств та ін. Протиріччя породжуються самою сутністю акціонерної власності, яка проявляється через співіснування реального і фіктивного капіталу, а також відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції; також загострюються протиріччя між інтересами зацікавлених сторін.

9) З метою забезпечення перетворення виробничих відносин відповідно до вимог постіндустріального технологічного способу виробництва можна побудувати систему загальних рекомендацій з двох груп: а) заходи держави із посилення дії першої групи факторів перетворення виробничих відносин, пов'язаної із розвитком технологічного способу виробництва; б) заходи держави, пов'язані з дією другої групи факторів, тобто вирішення протиріч між технологічним способом виробництва та виробничими відносинами. Конкретизовані рекомендації із забезпечення державних заходів щодо соціалізації виробничих відносин можуть бути організовані у групи за критерієм вихідного ступеню розвитку виробничих відносин в тій чи іншій економічній системі. Систему типових рис, які характеризують рівень розвитку капіталістичних виробничих відносин у тій чи іншій моделі, можна представити у вигляді чотирьох груп характеристик, кожна з яких складається з декількох параметрів та їхніх показників.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та сформульовані нові підходи до розв'язання актуального наукового завдання, що полягає у виявленні ролі сучасного постіндустріального технологічного способу виробництва як важливої ланки у системі факторів перетворення виробничих відносин.

1) Технологічний спосіб виробництва являє собою історично визначений соціально-економічними умовами спосіб з'єднання працівника із засобами праці в єдності з техніко-технологічними відносинами виробництва; він відображає істотні взаємозв'язки між елементами продуктивних сил і виявляє джерела їх розвитку. Імпульс розвитку технологічного способу виробництва, а отже, і продуктивних сил, лежить у площині самовідновлюваної суперечності між працівником і технічними засобами праці як двома підсистемами, функціонуючими за власними законами, але об'єднаними цільовою єдністю. Взаємодія між ними призводить до різношвидкісного удосконалення працівника і засобів праці, а вирішенням зазначеної суперечності є вдосконалення людських здібностей і створення нових засобів праці, які послідовно приймають на себе трудові функції людини.

2) Технологічний спосіб виробництва у своєму розвитку проходить декілька стадій: інструментальну, індустріальну, постіндустріальну. Перехід до кожної нової стадії відбувається не тільки завдяки самовідновлюваній внутрішній суперечності між працівником і технічними засобами праці, але й завдяки необхідності вирішення спільних для кожного з етапів протиріч (між виробництвом та потребами), а також специфічних протиріч (між необхідністю розвитку працівника та його становищем як часткового робітника на індустріальній стадії).

3) Глибока взаємодія між суспільним способом виробництва і технологічним способом виробництва, яка має гнучкий і опосередкований характер, забезпечує одночасне взаємозалежне рішення як технологічних

проблем, так і соціально-економічних проблем суспільного відтворення. Суспільний спосіб виробництва створює необхідні соціально-економічні умови для функціонування технологічного способу виробництва. Водночас імпульси розвитку самого суспільного способу виробництва лежать саме у площині змін у технологічному способі виробництва.

4) Розвиток продуктивних сил в рамках постіндустріального технологічного способу виробництва зумовлює зміни у змісті праці, які супроводжуються посиленням суспільного характеру праці та виробництва. Роль організаційно-економічних відносин як посередника, вузла зіткнення між продуктивними силами і виробничими відносинами при цьому посилюється: з одного боку, вони залежать від соціально-економічних відносин, а з іншого – передають імпульси розвитку від продуктивних сил до соціально-економічних відносин. Інформаційно-комунікаційні технології дозволяють організувати віддалену роботу; також у працівника з'являється можливість володіння власними інформаційними засобами виробництва, що полегшує організацію самозайнятості, яка уособлює збільшення частки трудової приватної власності і відсуває імператив найманої праці.

5) Взаємодія між постіндустріальним технологічним способом виробництва і сучасними виробничими відносинами є неоднозначною, що виливається в появу таких суперечностей: між необхідністю ефективного використання продуктивних сил та безробіттям і недовантаженням виробничих потужностей; між підвищенням творчого змісту праці та її ринковим застосуванням; між загальнокультурним призначенням освіти і науки та їх комерціалізацією; між застосуванням результатів науково-технічного розвитку, спрямованим на короткострокову вигоду, та необхідністю збереження природного середовища.

б) Змістовною сутністю сучасного етапу перетворення виробничих відносин є процес їх соціалізації, напрямками якої виступають розвиток форм власності загального неподільного та спільно-часткового типів присвоєння; розвиток приватної трудової власності та системи соціального партнерства. Однак перетворення виробничих відносин не може відбуватися автоматично,

незважаючи на існування матеріальних передумов у розвитку продуктивних сил. Цьому процесу потрібна узгоджена дія системи факторів: матеріальної основи, суперечностей між новим технологічним способом виробництва і виробничими відносинами та впливу інституціональних факторів. Крім того, постіндустріальний технологічний спосіб виробництва зумовлює розширення системи соціокультурних факторів перетворення виробничих відносин.

Отримані наукові висновки дозволяють розробити систему загальних рекомендацій із соціалізації виробничих відносин, які організовані у групи за критерієм вихідного рівня розвитку виробничих відносин в тій чи іншій економічній системі. В Україні комплекс заходів державної політики соціалізації виробничих відносин може включати наступні кроки:

в сфері корпоративних відносин з метою вдосконалення законодавчої бази доцільним є внесення таких змін до Закону України «Про акціонерні товариства»:

- а) врахувати концепцію сумісно-розділеного привласнення шляхом визначення категорій «акціонерної власності» та «акціонерного капіталу»; б) забезпечити захист прав акціонерів-працівників шляхом обов'язкового включення їх представників до Наглядової ради та запрошення на засідання представників профспілки з правом дорадчого голосу; надання робітникам в умовах приватного акціонерного товариства переважного права першочергового придбання акцій;

в сфері функціонування державного сектору пропонується внести наступні зміни до Закону України «Про управління об'єктами державної власності», а саме: зобов'язати Фонд державного майна України здійснювати систематичний контроль виконання конкурсних умов продажу об'єктів приватизації, особливо їх соціальної складової; фінансовий та екологічний аудит доповнити аудитом соціально-трудових відносин; розширити звіт до центральних органів виконавчої влади (ст. 16) показниками стану соціально-трудових відносин;

з метою вдосконалення управління об'єктами державної власності центральним органами виконавчої влади пропонується: посилення умов конкурсного відбору керівників підприємств державного сектору та вдосконалення системи оплати їх праці; перегляд критеріїв ефективності

управління державною власністю; проведення Фондом державного майна України інвентаризації державних корпоративних прав, задля визначення необхідності підвищення державної частки у акціонерних підприємствах або її продажу; перетворення державних акціонерних товариств на «народні підприємства» зі стовідсотковою часткою працівників;

з метою поліпшення інституціонального середовища функціонування кооперативної власності рекомендується прийняття Закону України «Про кооперативний рух», у якому доцільно відобразити різноманіття сфер діяльності кооперативів (споживчі, виробничі, сільськогосподарські, торгово-збутові, обслуговуючі), визначити організаційно-правові форми кооперативів; встановити граничну кількість найманих працівників з метою недопущення «розмивання» кооперативної власності; окреслити сферу відповідальності центральних та місцевих органів влади за сприяння розвитку кооперативів;

з метою активізації кооперативного руху органам місцевого самоврядування пропонується: створити інформаційно-консультативні центри підтримки розвитку кооперативів; забезпечити проведення семінарів з вивчення кооперативного досвіду; організувати проведення ярмарків продукції кооперативів; надавати кооперативам приміщення комунальної власності в оренду за зниженою орендною платою; надати податкові пільги за місцевими податками;

з метою сприяння розвитку системи соціального партнерства в Україні рекомендується: а) запровадити в якості центральної категорії «соціального партнерства» замість «соціального діалогу» та розкрити більш широке розуміння «соціального партнерства» у Законі України «Про соціальний діалог в Україні»; б) Міністерству соціальної політики України пропонується розробити стратегічний План участі робітників у власності, управлінні та прибутках підприємств за прикладом плану ESOP у США, який би окреслював заходи заохочення участі підприємств у формах соціального партнерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абишев А. А. Социально–экономическая эволюция технологического способа производства: дис. ... доктора экон. наук: 08.00.01 / Абишев Али Ажимович. – СПб., 2000. – 345 с.
2. Алаев Л.Б. Смутная теория и спорная практика: о новейших цивилизационных подходах к Востоку и к России // Историческая психология и социология истории. – 2008. – № 2(2). – С. 87–112.
3. Анчишкин А. И. Наука – техника – экономика / А. И. Анчишкин. – М.: Экономика, 1989. – 383 с.
4. Арендт Х. Скрытая традиция: Эссе / Х. Арендт; пер. с нем. и англ. Т. Набатниковой, А. Шибаровой, Н. Мовниной. – М.: Текст, 2008. – 221 с.
5. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт; пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др.; послесл. Ю. Н. Давыдова; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
6. Артеменко В.М. Діалектика змісту та протиріч кооперативних відносин [Електронний ресурс] / В.М. Артеменко // Українська кооперація. – 2008. – №1. – Режим доступу: <http://ukrcoop-journal.com.ua/2008-1/num/artemenko1.htm>.
7. Арцер Т. В. Социальное партнерство государства, бизнеса и некоммерческих организаций – основа инновационного развития России [Електронний ресурс] / Т. В. Арцер // Проблемы современной экономики. – 2011. – № 3 (39). – Режим доступу: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3674>.
8. Ащеулова Н. А. Социология науки в Ленинграде – Санкт–Петербурге: от истоков до современности / Н. А. Ащеулова // Социология науки и технологий. – 2010. – Т. 1., № 1. – С. 15–31.
9. Бабенко С. Г. Власність споживчої кооперації: соціально–економічна природа та особливості реформування / С. Г. Бабенко // Вісник АЕНУ. – 2003. – № 1. – С. 95–99.

10. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству / Л. Бальцерович; пер. с англ. – М.: Новое издательство, 2007. – 92 с.
11. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: Очерки на рубеже эпох / Л. Бальцерович; пер.с пол. Н. И. Бухарина. – М.: Наука, изд-во УРАО, 1999. – 352 с.
12. Балюк І. І. Державне управління та недосконалість методології законодавства про виробничі кооперативи / І. І. Балюк // Юридична Україна. – 2009. – № 8. – 2009. – с. 92–98;
13. Башнянин Г. І. Кооперативні системи: проблеми трансформації за умов ринкової транзиції: [моногр.] / Г. І. Башнянин, А. Г. Драбовський, В. В. Іжевський. – Львів: Вид-во Львівської комерц. акад., 2009. – 414 с.
14. Башнянин Г. І. Політична економія: підруч. / Г. І. Башнянин, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. – 527 с.
15. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 489 с.
16. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М.: Academia, 1999. – 787 с.
17. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе / Д. Белл. – М., 1986. – С. 330–342.
18. Бернанке Б. Безработица и низкая загруженность производственных мощностей в США сдержат инфляцию [Электронный ресурс] / Б. Бернанке. – Режим доступа: <http://news.finance.ua/ru/~1/0/all/2009/12/16/181423>.
19. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 2010. – 256 с.
20. Блази Дж. Р. Новые собственники. Наемные работники – массовые собственники акционерных компаний / Дж. Р. Блази, Д. Л. Круз. – М.: Академия народного хозяйства при правительстве Российской Федерации, «ДЕЛО Лтд», 1995. – 319 с.
21. Близнюк В. В. Ринок праці України та ризики його функціонування / В. В. Близнюк // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 1. – С. 121–135.

22. Блізняк А. І. Історія створення і сучасна діяльність міжнародного кооперативного альянсу / А. І. Блізняк // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 7. – 2010. – С. 30–33.

23. Болтански Л. Социология критической способности / Л. Болтански, Л. Тевено // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т 3., № 3. – С. 66–83.

24. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды: сб. науч. раб. / Н. Д. Кондратьев, Ю. В. Яковец, Л. И. Абалкин, Н. А. Макашева. – М.: Экономика, 2002. – 768 с.

25. Борисов Е. Ф. Экономическая теория: учебник / Е. Ф. Борисов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшее образование, 2010. – 391 с.

26. Бородюк В. М. Формы собственности в системе политических и экономических отношений / В. М. Бородюк // Экономическая теория. – 2009. – № 4. – С. 24–30.

27. Бьюкенен Дж. Сочинения / Дж. Бьюкенен; гл. ред. кол. Нуреев Р.М. и др. – М.: Таурис Альфа, 1997. – 560 с. – (Нобелевские лауреаты по экономике; т. 1).

28. В 2015 году стоимость традиционной энергии сравнивается со стоимостью альтернативной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alt-energy.org.ua/v-2015-godu-stoimost-tradicionnoj-energii-sravnyaetsya-so-stoimostyu-alternativnoj/#more-2610>.

29. Веблен Т. Теория праздного класса: экономическое исследование институций / Т. Веблен. – М.: «Прогресс», 1984. – 367 с. – (Экономическая мысль Запада).

30. Венгер В. К. вопросу об управлении государственными предприятиями / В. К. Венгер // Економіка України. – 2005. – № 3. – С. 46–52.

31. Вильховченко Э. Д. Постиндустриальные модели труда: социоорганизованный прогресс на рубеже XXI века / Э. Д. Вильховченко // МЭ и МО. – 2003. – № 3. – С. 56–65.

32. Волков Г. Н. Истоки и горизонты прогресса / Г. Н. Волков. – М.: Издательство политической литературы, 1976. – 335 с.
33. Волков Г. Н. Социология науки. Социологические очерки научно-технической деятельности / Г. Н. Волков – М.: Политиздат, 1968. – 328 с.
34. Всемирная история экономической мысли: в 6 т. / [ред. В. Н. Черковец, А. В. Аникин, В. С. Афанасьев и др.; отв. ред. Л. Н. Сперанская и др.]. – М.: Мысль, 1988 – . – Т. 1: От зарождения экономической мысли до первых теоретических систем политэкономии. – 1988. – 545 с.
35. Всемирная история экономической мысли: в 6 т. / [ред. В. Н. Черковец, А. В. Аникин, В. С. Афанасьев и др.; отв. ред. Л. Н. Сперанская и др.]. – М.: Мысль, 1988 – . – Т. 2: От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса. – 1988. – 574 с.
36. Гальчинский А. С. К. Маркс и развитие экономической мысли Запада / А. С. Гальчинский. – М.: Экономика, 1990. – 197 с.
37. Гальчинский А. С. Конец капитализма можно с полным основанием трактовать как его триумф [Электронный ресурс] / А. С. Гальчинский // Зеркало недели. – 2012. – №4. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/ECONOMICS/anatoliy_galchinskiy_konets_kapitalizma__mozhno_s_polnym_osnovaniem_traktovat_kak_ego_triumf.
38. Гальчинский А. С. Ренессанс методологического индивидуализма / А. С. Гальчинский // Экономическая теория. – 2008. – № 2. – С. 3–21.
39. Гальчинський А. С. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти / А. С. Гальчинський. – К.: Либідь, 2006. – 312 с.
40. Гальчинський А. С. Становлення суспільства постформаційної цивілізації / А. С. Гальчинський. – К.: Вища школа, 1993. – 107 с.
41. Геец В. М. Інноваційні перспективи України: [моногр.] / В. М. Геец, В. П. Семиноженко.– Харків: Константа, 2006. – 272 с.

42. Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. Избранное / Дж. К. Гелбрейт. – М.: ЭКСМО, 2008. – 1200 с. – (Антология экономической мысли).

43. Гизатуллина Г. А. Сравнительный анализ формационной и цивилизационной концепции (философско–методологический аспект): дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.11 / Гизатуллина Гульгина Алимжановна. – Казань, 2001.– 132 с.

44. Гимпельсон В. Е. Страх безработицы: опыт межстрановых сопоставлений / В. Е. Гимпельсон, Г. А. Монусова // Вопросы экономики. – 2010. – № 2. – С. 117–138.

45. Глобальный пакт о рабочих местах: согласованность политики и международная координация [Электронный ресурс] / Междунар. бюро труда; рабоч. группа по соц. аспектам глобализации. – Офиц. изд. – Женева, 2009. – Режим доступа: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_116834.pdf.

46. Головатенко О. В. Проблемні питання власності в акціонерних правовідносинах / О. В.Головатенко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 9. – 2009. – С. 97–100.

47. Гончаренко В. В. Міжнародні кооперативні принципи і розвиток псевдо–кооперативних спілок в Україні [Електронний ресурс] / В. В. Гончаренко // Українська кооперація. – 2011. – № 4. – Режим доступа: <http://ukrcoop-journal.com.ua/num/goncharenko.htm>.

48. Гордиевич Т. И. Проблемы «спецификации» прав интеллектуальной собственности работника и инновационная экономика / Т. И. Гордиевич, Н. В. Семериков // Интеллектуальная собственность. Промышленная собственность. – 2008. – № 9. – С. 30–34.

49. Господарський кодекс: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.

50. Государственная собственность в экономике России и других стран. Вопросы истории и теории / [ред. В. Н. Черковец]. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 593 с.
51. Грановеттер М. Экономические институты как социальные конструкты: рамки анализа / М. Грановеттер // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – № VII (1). – С. 76–89.
52. Григорян Г. М. Историческая необходимость социальной парадигмы развития человека и человеческого общества / Г. М. Григорян // Социальная экономика. – 2006. – № 1–2. – С. 25–37.
53. Григорян Г. М. Историческая тенденция капитализма (политэкономический аспект): Монография / Г. М. Григорян. – Х.: ИД «ИНЖЭК», 2008. – 240 с.
54. Григорян Г. М. Место государства в современной рыночной экономике / Г. М. Григорян // Бизнес-інформ. – 2009. – № 11 (1). – С. 27–29.
55. Григорян Г. М. Собственность: история и современность / Г. М. Григорян. – Х.: Изд-во ХГЭУ, 2002. – 187 с.
56. Гринин Л. Е. Производительные силы и исторический процесс / Л. Е. Гринин. – Волгоград: ФГУП «ИПК «Царицын», 2003. – 272 с.
57. Гриценко А. А. Совместно-разделенный труд как исходная категория политической экономии и ее предмет / А. А. Гриценко // Вопросы политической экономии. – 2013. - № 3(8). – С. 5-12.
58. Гриценко А. А. Сумісно-розділені відносини: праця, власність і влада / А. А. Гриценко // Економіка України. – 2003. - № 3. - С. 50-58.
59. Гэлбрейт Дж. К. Жизнь в наше время: воспоминания / Дж. К. Гелбрейт; пер с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 406 с.
60. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества / Дж. К. Гелбрейт; пер. с англ. В. В. Зотов, В. А. Киров, Т. Л. Клячко. – М.: Прогресс, 1976. – 390 с.

61. Давидюк Т. В. Людський капітал як об'єкт бухгалтерського спостереження підприємств наукоємних високотехнологічних напрямів / Т. В. Давидюк // Вісник ЖДТУ. – 2010. – № 3 (49). – С. 52–54.
62. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 576 с.
63. Данилишин Б. М. Україна в міжнародних рейтингах сталого розвитку / Б. М. Данилишин, О. Веклич // Економіка України. – 2008. – № 7. – С. 13–23.
64. Дементьев В. В. Новый институционализм в Украине: основные направления и перспективы исследований / В. В. Дементьев // История народного хозяйства та економічної думки України. – 2007. – Вип. 39–40. – С. 237–252.
65. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М.: Новости, 1992. – 93 с.
66. Доклад о мировых инвестициях: способы организации международного производства, не связанные с участием в капитале, и развитие. – Нью-Йорк, Женева: ООН, 2011. – 38 с.
67. Друкер П. Ф. Эпоха разрыва. Ориентиры для нашего меняющегося общества / П. Ф. Друкер; пер. с англ. и ред. Б. Л. Глушак. – М.; СПб.; К.: Вильямс, 2007. – 323 с.
68. Дубик В. Я. Активізація участі України в новому технологічному укладі як шлях інноваційного прориву і нарощення прибутковості / В. Я. Дубик, О. Б. Осідач // Інноваційна економіка. – 2014. – № 2 (51). – С. 31–39.
69. Дубянская Г. И. Болонский процесс о единстве образования и науки // «Человеческий капитал» и образование / Г. И. Дубянская. – М., 2009. – С. 297–313.
70. Дымов К. Письма об «информационной экономике» (статьи 1 – 10) / К. Дымов. – СПб.: ОСБ ПАНИ, 2009. – 77 с.
71. Дынкин А. А. Инновационная динамика: глобальные тенденции и Россия / А. А. Дынкин, Н. И. Иванова // Проблемы теории и практики управления. – 2008. – № 5. – С. 8–20.

72. Егоров И. Ю. Украина в свете индикаторов европейского инновационного табло / И. Ю. Егоров // Инновации. – 2008. – № 9. – С. 43–55.
73. Ежегодный доклад за 2000 год / Междунар. агентство по атом. энергии. – Вена: – МАГАТЭ, 2001. – 150 с.
74. Ежегодный доклад за 2008 год / Междунар. агентство по атом. энергии. – Вена: – МАГАТЭ, 2009. – 159 с.
75. Ежегодный доклад за 2009 год / Междунар. агентство по атом. энергии. – Вена: – МАГАТЭ, 2010. – 153 с.
76. Економічна енциклопедія. Т.1. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.
77. Економічна енциклопедія. Т.3. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с..
78. Елецкий Н. Д. Общая экономическая теория (политическая экономия) [для экономич. вузов и спец.] / Н. Д. Елецкий. – [2-е изд.]. – Ростов-н/Д, 2008. – 398 с.
79. Емельянов С. Зарубежный опыт кредитных союзов в поддержке детства // Кредитная кооперация. – 2014. – № 5. – С. 35–39.
80. Еникеева С. Д. Особенности инновационного развития российской высшей школы // «Человеческий капитал» и образование / С. Д. Еникеева. – М., 2009. – С. 290–296.
81. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / [общ. ред. И. Т. Касавин]. — М.: «Канон +», РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с.
82. Ерзнкян Б. А. Технологическое и институциональное развитие социально–экономической системы в гетерогенной бреде / Б. А. Ерзнкян // Журнал институциональных исследований. – 2012.– Т. 4, № 3. – С. 79–94.
83. Ермолаев С. А. Формационная теория в XX веке: социально–философский анализ: дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.11 / Ермолаев Сергей Александрович. – М., 2007. – 246 с.

84. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико–методологічний аспект): [моногр.] / С. А. Єрохін – К.: Вид–во «Світ знань», 2002. – 528 с.

85. Жданова О. С. Зарубіжний досвід управління державною власністю [Електронний ресурс] // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 4. – С. 108–110. – Режим доступу: <http://pap.in.ua/4/4/Zhdanova%20O.S..pdf>.

86. Загорський В. С. Системний аналіз концепції сталого розвитку: [моногр.] / В. С. Загорський, Є. М. Борщук. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 252 с.

87. Задорожний Г. В. Інтелектуальне підприємництво у економіці знань / Г. В. Задорожний, О. В. Хомин. – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2008. – 171 с.

88. Задорожний Г. В. Про зміст і значення соціального партнерства для економіки України [Електронний ресурс] / Г. В. Задорожний, В. Г. Перхун // Українська кооперація. – 2008. – № 1. – Режим доступу: <http://ukrcoop-journal.com.ua/2008-1/num/Czador1.htm>.

89. Задорожний Г. В. Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства / Г. В. Задорожний, О. В. Коврига, В. В. Смолоник. – Х.: ХІБМ, 2000. – 192 с.

90. Задорожний Г. В. Культурно–історический смысл и практическое значение социального партнерства для Украины / Г. В. Задорожний, А. В. Коврига, В. В. Смолоник // Социальная экономика. – 2001. – № 1. – С. 63–67.

91. Задорожний Г. В. Труд: проблемы управления и оплаты в транзитивной экономике / Г. В. Задорожний, В. В. Карпенко, С. В. Тютюнникова. – Х.: ХІБМ, 1998. – 178 с.

92. Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации / Т. И. Заславская. – М.: Дело, 2004. – 400 с.

93. Заславская Т. И. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений [Електронний ресурс] / Т. И. Заславская, В. А. Ядов. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2008/10/29/soctransformations/>.

94. Заярна Н. М. Розвиток транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації економіки / Н. М. Заярна, В. Г. Брунець // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.2. – С. 197–202.

95. Зворыкин А. А. История техники / А. А. Зворыкин, Н. И. Осьмова, В. И. Чернышев, С. В. Шухардин // АН СССР. Ин-т ист-т естествозн. и техн. – М.: Соцекгиз, 1962. – 772 с.

96. Зеленский О. И. Нанонаука и нанотехнология: история, философия, инновации / О. И. Зеленский, Б. Я. Пугач // Социальная экономика. – 2009. – № 1. – С. 73–84.

97. Зеліско А. В. Система організаційно–правових форм кооперативів: проблеми адаптації до законодавства ЄС / А. В. Зеліско // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 3. – 2011. – С. 14–17.

98. Зяблук Р. Т. Двойственная сущность образования и его современная эволюция // «Человеческий капитал» и образование / Р. Т. Зяблук. – М., 2009. – С. 241–258.

99. Иванова Н. И. Инновации в условиях кризиса: тенденции и перспективы / Н. И. Иванова // Проблемы теории и практики управления. – 2009. – № 9. – С. 8–16.

100. Иконникова Г. И. «Технологические» фальсификации общественного процесса / Г. И. Иконникова. – М.: Мысль, 1986. – 144 с.

101. Инновационная политика: европейский опыт и рекомендации для Украины: в 3 т. / Проект ЕС «Совершенствование стратегий, политики и регулирования инноваций в Украине». – К.: Феникс, 2011 – . – Т. 1: Ключевые особенности инновационной политики в качестве основы для разработки мер содействия инновациям, направляющие Украину к основанной на знаниях конкурентоспособной экономике – сравнение ситуации в ЕС и Украине. – 2011. – 214 с.

102. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества / В. Л. Иноземцев. – М.: Academia–Наука, 1998. – 640 с.

103. Иноземцев В. Л. К теории постэкономической общественной формации / В. Л. Иноземцев. – М.: Таурус, Век, 1995. – 336 с.

104. Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия / В. Л. Иноземцев. – М.: Экономика, 2003. – 730 с.

105. Иноземцев В. Л. Очерки истории экономической общественной формации / В. Л. Иноземцев. – М.: Таурус Альфа, Век, 1996. – 400 с.

106. Иохин В. Я. Экономическая теория / В. Я. Иохин. – М.: Экономист, 2006. – 862 с.

107. История экономических учений (современный этап) / [ред. А. Г. Худокормов]. – М.: ИНФРА–М, 2004. – 733 с. – (Высшее образование).

108. История экономических учений: учеб. пособие для студ. высш. экон. учеб. заведений / ред. В. С. Автономов [и др.]. – М.: Инфра–М, 2008. – 783 с. – (Высшее образование).

109. Інститут довіри в координатах економічного простору-часу: [монографія] / [А.А.Гриценко, Т.І.Артъомова, Т.О.Кричевська та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України А. А. Гриценка; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 210 с.

110. Каган Б. В. Об автоматизации полиграфического производства / Б. В. Каган // Компьюарт. – 2010. – № 6. – С. 10–13.

111. Кастель Р. Конец эпохи постоянного найма: правда или вредный миф? [Электронный ресурс] / Р. Кастель // Отечественные записки. – 2003. – № 3 (12). – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2003/3/konec-epochi-postoyannogo-nauma-pravda-ili-vrednyu-mif>.

112. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Электронный ресурс] / М. Кастельс; пер. с англ. под. науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с. – Режим доступа: http://sbiblio.com/biblio/archive/kastels_inform/04.aspx.

113. Кастельс М. Становление общества сетевых структур // Новая постиндустриальная волна на Западе / М. Кастельс. – М., 1999. – С. 494–505.

114. Ким М. Н. Трудовой потенциал: формирование, использование, управление: учеб. пособие / М. Н. Ким. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2003. – 250 с.

115. Ковальчук А. Т. Законодавче забезпечення управління державною власністю / А. Т. Ковальчук // Право України. – 2005. – № 12. – С. 29–32.

116. Козина И. М. Люди заёмного труда: социальный состав и характеристики работы / И. М. Козина // Экономическая социология. – 2012. – Т. 13, № 5. – С. 18–34.

117. Козоріз М. А. Проблеми реформування відносин власності на основі приватизації: підсумки та перспективи / М. А. Козоріз, Г. П. Федорова // Регіональна економіка. – 2004. – № 3. – С. 111–120.

118. Колот А. М. Соціальне партнерство на зламі двох тисячоліть: стан, виклики, тенденції розвитку (на прикладі країн Європейського союзу) / А. М. Колот // Соціальна політика. – 2009. – № 1. – С. 26–28.

119. Колот А. М. Соціальне партнерство на зламі двох тисячоліть: стан, виклики, тенденції розвитку (на прикладі країн Європейського Союзу) / А. М. Колот // Соціальна політика. – 2009. – № 2. – С. 20–23.

120. Кондрашихін А. Б. Тенденції розвитку корпоративних систем управління підприємствами акціонерної форми власності / А. Б. Кондрашихін // Економіка фінанси і право. – 2010. – № 8. – С. 12–15.

121. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

122. Корнаи Я. Размышления о капитализме: монография / Я. Корнаи; пер. с англ. О. Якименко. – М.: Издательство Института Гайдара, 2012. – 348 с.

123. Корнаи Я. Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма / Я. Корнаи; пер. с англ. – М.: ИП «Журнал Вопросы экономики», 2000. – 672 с.

124. Корнфорт М. Открытая философия и открытое общество. Ответ д-ру Карлу Попперу на его опровержение марксизма / М. Корнфорт; вступ. ст. и общ. ред. И. С. Нарского. – М.: Прогресс, 1972. – 531 с.

125. Коровайченко Ю. М. Привлекать частные вузы к госзаказу нет необходимости [Электронный ресурс] / Ю. М. Коровайченко. – Режим доступа: http://osvita.ua/vnz/high_school/3104.

126. Котельников М. Е. «Маркс и XXI век». К итогам научной конференции в честь 190-летия со дня рождения К. Маркса / М. Е. Котельников // Вопросы философии. – 2008. – № 10 – С. 45–51.

127. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз. – М.: «Дело ЛТД», 1993. – 192 с.

128. Кошарна О. П. Аварія на АЕС «Фукусіма-1» та її вплив на перспективи розвитку ядерної енергетики в Україні та світі / О. П. Кошарна // Вісник експортного контролю. – 2011. – № 2. – С. 4–6.

129. Крапивенский С. Э. Социальная философия: [Учеб. для студентов вузов] / С. Э. Крапивенский. – 4-е изд., испр. – М.: Владос: ИМПЭ, 2004. – 412 с.

130. Криворак А. Д. Корпорация и корпоративная собственность / А. Д. Криворак, Т. Д. Баева // Экономист. – 2008. – № 9. – С. 58–61.

131. Криза «з'їла» 34 мільйони робочих місць // Людина і праця. – 2010. – № 2. – С. 19.

132. Кузык Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 6 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М.: Институт экономических стратегий, 2006 – . – Т. 2: Будущее цивилизаций и гецивилизационные измерения. – 2006.– 648 с.

133. Кузык Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее: в 6 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М.: Институт экономических стратегий, 2008 – . – Т. 5: Цивилизации: прошлое и будущее / Б.Н. Кузык, Ю.В. Яковец. – М.: Институт экономических стратегий, 2008. – 576 с.

134. Кульчицкий Б. В. Порівняння економічних систем у контексті сучасного методологічного дискурсу: уроки для України / Б. В. Кульчицкий // Регіональна економіка. – 2004. – № 1. – С. 16–21.

135. Кыдырбаева Э. О. Некоторые вопросы развития сельскохозяйственной кооперации в РК [Электронный ресурс] / Э. О Кыдырбаева. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/24_NNP_2012/Economics/12_115565.doc.htm.

136. Кэрролл У. Основные проблемы капитализма, существовавшие еще в 19 веке, по-прежнему актуальны в веке 21 / У. Кэрролл // Экономическая социология. – 2013. – № 14 (5). – С. 48–61.

137. Лазаренко В. Є. Еволюція ролі і механізмів залучення науки до процесу трансформації економічних систем // автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук: 08.01.01 / Володимир Євгенович Лазаренко. – Харків, 2000. – 36 с.

138. Лазаренко В. Є. Технологічний спосіб виробництва та інститут інтелектуальної власності: сучасні взаємовпливи / В. Є. Лазаренко // Бізнес Інформ. – 2015. – № 7 – С. 8–12.

139. Лебедєва Л. В. Вплив соціального капіталу на покращення якості життя // Ефективна економіка. – 2015. – №3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3879>.

140. Лебедєва Л. В. Інноваційна складова конкурентоспроможності економіки України // Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки»: збірник наукових праць (електронне видання). – 2014. – №4. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/2459.

141. Ленин В. И. Развитие капитализма в России (Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности) // Полное собрание сочинений: в 55 т. / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1965. – Т. 3. – 1971. – С. 1–609.

142. Лодзянов А. Д. Научно–технический и технологический потенциалы оборонной сферы – важный резерв инновационной модели структурной перестройки и роста экономики Украины / А. Д. Лодзянов, В. Л. Дробот // Проблемы науки. – 2005. – № 3. – С. 35–42.

143. Лоскутов В. И. Технологический способ производства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.loskutov.org/Osnova/char_6.htm#Технологический_способ_производства

144. Лузан С. Регулирование и управление предприятиями с государственным участием: международный опыт / С. Лузан // Вопросы экономики. – 2004. – № 9. – С. 35–44.

145. Майзель И. А. Наука. Автоматизация. Общество / И. А. Майзель. – Л.: Наука, 1972. – 280 с.

146. Майзель И. А. Социология науки: проблемы и перспективы. – Л.: Знание, 1974. – 48 с.

147. Макарова М. Н. «Конец труда»: миф и реальность постиндустриализма / М. Н. Макарова // Экономическая социология. – 2007. – Т. 8. – № 1. – С. 45–53.

148. Марахов В. Г. Структура и развитие производительных сил социалистического общества / В. Г. Марахов. – М.: Мысль, 1969. – 284 с.

149. Маркс К. Глава шестая. Результаты непосредственного процесса производства // Собрание сочинений: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1955. – Т. 49. – 1974. – С. 3–136.

150. Маркс К. К критике политической экономии // Собрание сочинений: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1955. – Т. 13. – 1959. – С. 1–167.

151. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Книга 1. Процесс производства капитала / Собрание сочинений: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1955. – Т. 23. – 1960. – С. 1–784.

152. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 3. Книга 3. Процесс капиталистического производства, взятый в целом // Собрание сочинений: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1955. – Т. 25. – Ч. 1. – 1961. – С. 29–505.

153. Маркс К. наброски ответа на письмо В. И. Засулич // Собрание сочинений: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1955. – Т. 19. – 1961. – С. 400–421.

154. Маркс К. Наемный труд и капитал // Собрание сочинений: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1955. – Т. 6. – 1957. – С. 428–459.

155. Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов (первоначальный вариант «Капитала»). Часть вторая // Собрание сочинений: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М.: Издательство политической литературы, 1955. – Т. 46. – Ч. 2. – 1969. – С. 8–239.

156. Марксистско–ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс: действительность, материальная основа, первичное и вторичное / [отв. ред. Ю. К. Плетников]. – М.: Наука, 1981. – 463 с.

157. Марченко Д. М. Автоматизація бухгалтерського обліку як джерело зростання його ефективності / Д. М. Марченко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 6. – С. 248–254.

158. Марченко О. С. Інноваційні пріоритети і технологічний рівень економіки / О. С. Марченко // Економічний розвиток України в сучасному просторі і часі: всеукр. науково–практичн. конф., 30 листоп. – 1 груд. 2010 р.: збірник статей. – Харків: ФОП Павленко О.Г., 2010. – С. 278–283.

159. Матюшенко И. Ю. Направление развития высокотехнологических укладов и создания экономики знаний в Украине / И. Ю. Матюшенко // Культура народов Причерноморья. — 2006. — № 80. — С. 98 – 103.

160. Мельник Л. Г. Триалектические основы управления развитием экономических систем: монография / Л. Г. Мельник. – Сумы: Университетская книга, 2015. – 445 с.

161. Мельник Л. Г. Экономика развития: [моногр.] / Л. Г. Мельник. – Сумы: Университетская книга, 2006. – 662 с.

162. Мешко І. М. Історія економічних вчень: основні течії західно-європейської та американської економічної думки: [навч. посібник] / І. М. Мешко. – К.: Вища школа, 1994. – 175 с.

163. Мировой опыт развития сельскохозяйственной кооперации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kaicc.ru/node/1206>.

164. Мировой рынок слияний и поглощений (M&A): итоги 2013 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.business.ua/analytics/63148/>.

165. Митрофанова А. С. Методологічні основи вивчення і використання категорії технологічного способу виробництва / А. С. Митрофанова // Збірник наукових праць ЛНТУ. Серія «Економічна теорія та економічна історія». – Вип. 5 (19). – Ч. 2. – Луцьк: Луцький національний технічний університет, 2008. – С. 60–73.

166. Митрофанова А. С. Організаційно-економічне забезпечення соціалізації виробничих відносин у національних моделях економічних систем / А. С. Митрофанова, О. Є Попов // Проблеми економіки. – 2015. – №3. – С. 244–251.

167. Митрофанова А. С. Особливості та протиріччя індустріально-технократичних теорій суспільного розвитку / А. С. Митрофанова // Бізнес-інформ. – 2009. – № 11 (1). – С. 64–65.

168. Митрофанова А. С. Роль організаційно-економічних відносин у взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин / А.С. Митрофанова // Бізнес-інформ. – 2014. – № 8. – С. 157–162.

169. Митрофанова А. С. Систематизація факторів трансформації виробничих відносин в контексті розвитку технологічного способу виробництва / А. С. Митрофанова, О. Є Попов // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. – 2014. – № 2 (74). – С. 9–15.

170. Митрофанова А. С. Суперечності та шляхи розвитку акціонерної власності як наряду соціалізації виробничих відносин / А. С. Митрофанова // Управління розвитком. – 2015. – №3 (181). - С. 45–51.

171. Міненко В. Л. Профорієнтація молоді як механізм формування свідомого професійного вибору / В. Л. Міненко // Публічне управління: теорія та практика. – 2012. – № 1(9). – С. 118–122.
172. Моисеева Н. А. Філософія: краткий курс / Н. А. Моисеева, В. И. Сороковикова. – СПб.: Питер, 2007. – 352 с.
173. Мочерний С. В. Економічна теорія: [навч. посібник] / С. В. Мочерний. – [4-те вид., стер.]. – К.: Академія, 2009. – 640 с. – (Серія «Альма-матер»).
174. Мочерний С. В. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка): навч. посіб. / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. - [2-е вид., доп.]. - Львів: Новий Світ, 2000, 2008. – 480 с.
175. Мочерний С. В. Предмет економічної теорії / С. В. Мочерний, О. А. Устенко // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 4–12.
176. Мочерний С. В. Предмет економічної теорії / С. В. Мочерний, О. А. Устенко // Економіка України, 2003. – № 10. – С. 4–10.
177. Назарова Г. В. Керівництво акціонерним товариством: організаційний, регуляторний та мотиваційний аспекти: монографія / Г. В. Назарова, В. І. Лаптев. – Х.: Вид. ХНЕУ, 2010. – 244 с.
178. Назарова Г. В. Організаційні структури управління корпораціями. Наукове видання / Г. В. Назарова. – Харків: Вид. ХДЕУ, 2004. – 408 с.
179. Назарова Г. В. Структура власності в моделях корпоративного контролю промисловості / Г. В. Назарова // Фінанси України. – 2003. – № 9. – С. 62–70.
180. Наймушин В. Г. О роли интегрированных корпоративных структур в развитии экономики России / В. Г. Наймушин // Экономический вестник Ростов. гос. ун-та. – 2006. – Т. 4. – № 3. – С. 90–93.
181. Національні інноваційні системи: еволюція, детермінанти результативності: монографія / Г. О. Андрощук, С. А. Давимука, Л. І. Федулова. – Київ: Парламентське видавництво, 2015. – 510 с.

182. Нельсон Р. Эволюционная теория экономических изменений / Р. Нельсон, С. Уинтер.; пер. с англ. М. Я. Каждан; науч. ред. В. Л. Макаров. – М.: Дело, 2002. – 536 с.
183. Никуткина К. М. Западные количественные исследования фрилансеров: профессиональный обзор / К. М. Никуткина, А. О. Привалова // Экономическая социология. – 2009. – Т. 10, № 1. – С. 127–144.
184. Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / [сост. В. Л. Иноземцев]. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
185. Новая технократическая волна на Западе: [сборник статей / сост., вступ. ст. П. С. Гуревич]. – М.: Прогресс, 1986. – 450, [1] с.
186. Новая философская энциклопедия: в 4 т. [Электронный ресурс] / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; предс. научно-ред. совета В. С. Степин. — [2-е изд., испр. и допол.]. – М.: Мысль, 2010. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/enc.htm>.
187. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицанов]. — Мн.: Изд. В. М. Скакун, 1998. — 896 с.
188. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; пер. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
189. Огородник О. І. Соціальне партнерство як елемент соціально-ринкової економіки. Природа і суспільна функція соціального партнерства / О. І. Огородник // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. – 2011. – № 3–4. – С. 4–7.
190. Оленцевич Н. В. Соціальне партнерство: деякі питання теорії та практики становлення в Україні / Н. В. Оленцевич // Економіст. – 2005. – № 8. – С. 70–73.
191. Осипов Н. Е. Социально-технологический аспект цивилизационных и формационных изменений общества: дис. ... доктора филос. наук: 09.00.11 / Осипов Николай Евдокимович. – Чебоксары, 2009. – 354 с.
192. Офіційний Веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

193. Паршаков Е. А. Экономическое развитие общества (концепция кооперативного социализма): историч. исследов. [Электронный ресурс] / Е. А. Паршаков. – Запорожье: Дикое поле, 1997. – 264 с. – Режим доступа: <http://lib.ru/POLITOLOG/PARSHAKOW/razvitie.txt>.

194. Пашинцев Е. В. Типологизация всемирной истории: опыт преодоления классического формационного учения: дис. ... доктора филос. наук: 09.00.11 / Пашинцев Евгений Васильевич. – Екатеринбург, 2010. – 349 с.

195. Педько А. Б. Собственность, контроль и конфликт интересов в акционерных обществах: монография / А.Б. Педько. – Х. : ИНЖЭК, 2008. – 445 с.;

196. Пікалюк С. С. Теоретико–правові основи соціального партнерства / С. С. Пікалюк // Юридична Україна. – 2009. – № 11–12. – С. 196–199.

197. План участия работников в акционерной собственности (Employee Stock Ownership Plan – ESOP) [Электронный ресурс] // Энциклопедия банковского дела и финансов. – Режим доступа: <http://www.cofe.ru/finance/russian/15/102.HTM>.

198. Плеснер Х. Социализация капитала: проблема и перспективы [Электронный ресурс] // Хрестоматия по социологии / Х. Плеснер. – М., 2008. – 590с. – Режим доступа: http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/averjanov_hr/10.aspx.

199. Плетников Ю. К. Формационная и цивилизационная триады К.Маркса [Электронный ресурс] / Ю. К. Плетников // Карл Маркс и современная философия: научн. конф. к 180–летию со дня рожден. К. Маркса. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/iphras/library/marx/marx7.html>.

200. Плеханов Г. В. Основные вопросы марксизма // Избранные философские произведения: в 5 т. / Г. В. Плеханов. – М.: Госполитиздат, 1957– . – Т. 3. – 1957. – С. 124–197.

201. Покритан А. К. Деякі питання аналізу і реформування відносин власності / А. К. Покритан // Економіка України. – 2003. – № 11. – С. 40–46.

202. Политическая экономия: учеб. для высш. учеб. завед. / [В. А. Медведев, Л. И. Абалкин, О. И. Ожерельев и др.]. – М.: Издательство политической литературы, 1988. – 735 с.

203. Політична економія: навч. посіб. / [М. А. Сіроштан, Г. М. Григорян, А. Б. Тененбаум та ін.]. – Х.: РВВ ХДЕУ, 1998. – 344 с.

204. Попов О. Є. Теоретико–методологічні та концептуальні засади формування організаційно–економічного механізму корпоративного управління: Монографія / О. Є. Попов. – Х.: ФОП Александрова К.М.; ВД «ІНЖЕК», 2009. – 360 с.

205. Попов О. Є. Формування системи корпоративного управління акціонерними товариствами машинобудування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / О. Є. Попов. – Харків, 2010. – 36 с.

206. Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер. – Київ: Абрис, 1994. – 192 с. – (Класики світової суспільно-політичної думки).

207. Поппер К. Логика научного исследования / К. Поппер; пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовского. – М.: Республика, 2004. – 447 с.

208. Поппер К. Открытое общество и его враги: в 2 т. / К. Поппер; пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992 – . – Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – 1992. – 528 с.

209. Поппер К. Что такое диалектика? / К. Поппер // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 118–138.

210. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50–51. – Ст. 384.

211. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 р. № 2862-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 28. – Ст. 255.

212. Про споживчу кооперацію: Закон України від 10.04.1992 р. № 2265-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 414.

213. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 46. – Ст. 456.

214. Проблеми молодіжного безробіття та шляхи його подолання / [ред. Л. Кудіна, Л. Яцюк]. – К.: ГО «Молодіжна Альтернатива», 2011. – 64 с.

215. Производительность труда в промышленности / [А. И. Фрыдынский, Г. М. Григорян, И. П. Суворова и др.]. – К.: Наукова думка, 1989. – 152 с.

216. Ревуцький С. Ф. Теоретичні та практичні передумови переходу світової економіки на інноваційну модель розвитку / С. Ф. Ревуцький // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2008. – № 5. – С. 72–79.

217. Резник А. И. Особенности цивилизационного подхода к истории государства и права в его связи с формационным подходом / А. И. Резник // Митна справа. – 2007. – № 5. – С. 45–49.

218. Рикардо Д. Сочинения: в 3 т. [Электронный ресурс] / Д. Рикардо. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955 – . – Т. 1. Начала политической экономии и налогового обложения. – 1955. – 339 с. – Режим доступа: http://www.libertarium.ru/lib_ricardo_reader.

219. Ринок праці (2009 р.) // Праця і зарплата. – 2010. – № 3. – С. 9.

220. Ринок праці: галузеві аспекти й тенденції розвитку // Людина і праця. – 2010. – № 2. – С. 13–14.

221. Савинков В. И. Болонская система сквозь призму российской действительности / В. И. Савинков // «Человеческий капитал» и образование / В. И. Савинков. – М., 2009. – С. 313–316.

222. Савченко В. Н. Начала современного естествознания: тезаурус / В. Н. Савченко, В. П. Смагин. — Ростов н/Д.: Феникс, 2006. — 336 с. — (Высшее образование).

223. Савченко Э. О. Эволюция отношений собственности в Украине: необходимость корректировки и демократизации на современном этапе / Э. О. Савченко // Экономист. – 2005. – № 8. – С. 60–62.

224. Салтыков Б. Г. Проектирование будущего российской фундаментальной науки [Электронный ресурс] / Б. Г. Салтыков // Курьер рос. академич. науки и высш. шк. – 2005. – № 1. – Режим доступа: <http://www.courier-edu.ru/cour0501/0.htm>.

225. Салтыков Б. Г. Реформирование российской науки: анализ и перспективы / Б. Г. Салтыков // Отечественные записки. – 2002. – № 7. – С. 25–42.

226. Сведберг Р Социологический подход к анализу хозяйства / Р. Сведберг, Н Смелсер // Экономическая социология. – 2003. – № 4 (4). – С. 48–61.

227. Сведберг Р. Новая экономическая социология: что сделано и что впереди? / Р. Сведберг // Экономическая социология. – 2004. – № 5 (4). – С. 37–55.

228. Селезнев А. М. Всемирно–исторический процесс: общественно–экономические формации, цивилизации и межформационные революции / А. М. Селезнев // Философия и общество. – 2005. - № 2(39). - С. 18-38.

229. Семенов Ю. И. Марксова теория общественно–экономических формаций и современность [Электронный ресурс] / Ю. И. Семёнов. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_120.html.

230. Семенов Ю. И. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) [Электронный ресурс] / Ю. И. Семенов. – М.: Современные тетради, 2003. – 776 с. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_1065.html.

231. Симонов С. А. Технологический способ общественного производства в экологической перспективе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / С. А. Симонов. – Тюмень, 2002. – 27 с.

232. Синенко А. И. Перспективные пути использования активов государства (на базе Единого реестра объектов государственной собственности) / А. И. Синенко, В. А. Мудрая // Государственный информационный бюллетень о приватизации. – 2009. – № 1. – С. 4–9.

233. Сеницкий А. В. Методологические проблемы концепции постиндустриального общества Д. Белла / А. В. Сеницкий // Экономическая теория: истоки и перспективы / А. В. Сеницкий. – М., 2006. – С. 334–342.

234. Сливка Т. О. Особливості формування та розвитку корпоративної власності в Україні / Т. О. Сливка // Економіка фінанси і право. – 2011. – № 8. – С. 11–15.

235. Смирнов В. В. Мировой опыт развития производственной демократии и роль кодeterminации [Электронный ресурс] // Управленческий учет. – 2011. – № 4. – Режим доступа: <http://dis.ru/library/701/29058>.

236. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 654 с.

237. Смородинская Н. В. Смена парадигмы мирового развития и становление сетевой экономики / Н. В. Смородинская // Экономическая социология. – 2012. – Т. 13, № 4. – С. 95–116.

238. Современная научно–техническая революция. Историческое исследование / [отв. ред. С. В. Шухардин]. – М.: Наука, 1970. – 255 с.

239. Согрин В. В. Теоретические подходы к российской истории конца XX века / В. В. Согрин // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4 – С. 124–134.

240. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / П. А. Сорокин; пер. с англ. В. В. Сапова. – Санкт–Петербург: Издательство РХГИ, 2000. – 1054 с.

241. Соскін О. І. Модель народного капіталізму – основа конкурентоспроможного розвитку української економіки // Економіст. – 2010. – № 2. – С. 21–25.

242. Социализм: диалектика производительных сил и производственных отношений / [отв. ред. В. Г. Марахов]. – М.: Мысль, 1975. – 334 с.

243. Спиркин А. Г. Философия: учеб. / А. Г. Спиркин. – М.: Гардарики, 2007. – 736 с.

244. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: [моногр.] / [Н. М. Андрєєва, В. О. Бараннік, Є. В. Белашов та ін.]; за наук. ред. Є. В. Хлобистова; Нац. акад. наук України, Рада по вивч. продукт. сил України. – Сімферополь: Підприємство Фенікс, 2010. – 581 с.

245. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: в 3 т. / [ред. В. М. Геєц, В. П. Семиноженко, Б. Є. Кваснюк]. – К.: Фенікс, 2007 – . – Т. 1: Економіка знань – модернізаційний проект України. – 2007. – 542 с.

246. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: в 3 т. / [ред. В. М. Геєц, В. П. Семиноженко, Б. Є. Кваснюк]. – К.: Фенікс, 2007 – . – Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. – 2007. – 564 с.

247. Супян В. Б. Проблемы экономической демократии: опыт США [Электронный ресурс] / В. Б. Супян. – Режим доступа: http://www.amstud.msu.ru/full_text/texts/conf1995/supyan17.htm.

248. Сухарев О. С. Экономика будущего: теория институциональных изменений (новый эволюционный подход) / О. С. Сухарев. – М.: Финансы и статистика, 2011. – 432 с.

249. Тевено Л. Множественность способов координации: равновесие и рациональность в сложном мире / Л. Тевено // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 69–84.

250. Тевено Л. Организованная комплексность: конвенции координации и структура экономических образований / Л. Тевено // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу / Л. Тевено. – М., 2002. – С. 19–42.

251. Терновая О. А. Акционерные общества работников (народные предприятия) в России и за рубежом / О. А. Терновая // Журнал российского права. – 2003. – № 8. – С. 102–106.

252. Тиркало В. Б. Акціонерні товариства в Україні: витяг із конспекту [Електронний ресурс] / Українська школа бізнесу «НаШе», Київ – 2011 / В. Б. Тиркало. – Режим доступу: http://ubs-nashe.com.ua/docs/at_in_ua.pdf.

253. Тиховодова А. В. Социальное партнерство: сущность, функции, особенности развития в России / А. В. Тиховодова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – Выпуск № 58. – С. 297–301.

254. Тойнби А. Д. Постигание истории: сборник / А. Д. Тойнби; пер. с англ. Е. Д. Жарков. – М.: Прогресс, Культура, 1996. – 608 с.
255. Тоффлер Е. Третья Хвиля / Е. Тоффлер; пер. з англ. А. Євса; ред. пер. В. Шовкун. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 475 с.
256. Тощенко Ж. Т. Социология труда: учеб. для вузов / Ж. Т. Тощенко, Г. А. Цветкова. – М.: Центр социального прогнозирования и маркетинга, 2012. – 464 с.
257. Трофимов В. П. «Технологический детерминизм» и общественный прогресс / В. П. Трофимов. – М.: Мысль, Акад. общест. наук при ЦК КПСС, 1972. – 79 с.
258. Турен А. Возвращение человека действующего: очерк социологии / А. Турен; пер.с фр. Е. А. Самарская. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.
259. Турська Н. Соціально-економічний зміст корпоративної власності [Електронний ресурс] / Н. Турська // Соціально-екномічні проблеми і держава. — Вип. 1 (4). — 2011. — Режим доступу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2011/11tnizkv.pdf>.
260. Українська приватизація: проблеми та пріоритети [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень, 2008. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Table/Brifing/pres_rel.htm.
261. Управління розвитком людського потенціалу територіальної громади в інноваційно–знаннєвому суспільстві [наук. вид. / уклад.: Ю. О. Куц, В. В. Мамонова, С. В. Газарян]. – К. : НАДУ, 2012. – 44 с.
262. Устюжанина Е. В. Кризис корпоративной формы собственности и особенности его протекания в России / Е. В. Устюжанина // Экономика и математические методы. – 2011. – № 1. – 2011. – С. 82–92.
263. Федорова Л. П. Специфика управления кооперативами за рубежом / Л. П. Федорова, С. Емельянов // Проблемы теории и практики управления. – 2010. – № 3. – 2010. – С. 33–41.
264. Федулова Л. І. Інноваційна економіка: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. І. Федулова; гол. ред. В. М. Куценко. – К.: Либідь, 2006. – 478 с.

265. Федулова Л. І. Перспективи інноваційно–технологічного розвитку промисловості України / Л. І. Федулова // Економіка України. – 2008. – № 7. – С. 24–36.
266. Федулова Л. І. Технологічна структура економіки України / Л. І. Федулова // Економіст. – 2008. – № 5. – С. 28–33.
267. Философия истории: учеб. пособ. / [ред. А. С. Панарин]. – М.: Гардарики, 1999. – 432 с.
268. Философия: учеб. для вузов / [В. В. Миронов, В. В. Васильев, П. П. Гайдено и др.; под. ред. В. В. Миронова]. – М.: Норма, 2008. – 928 с.
269. Философия: Энциклопедический словарь / [ред. А. А. Ивин]. – М.: Гардарики, 2006. – 1072 с.
270. Философский энциклопедический словарь / [ред. Л. Ф. Ильичев и др.]. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
271. Філіпенко А. С. Цивілізаційні виміри економічного розвитку: [моногр.] / А. С. Філіпенко. – К.: Знання України, 2002. – 192 с.
272. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений / Н. Флигстин // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу / Н. Флигстин. – М., 2002. – С. 119–153.
273. Фоминых А. Сопоставление эффективности государственного и негосударственного секторов: статистический подход / А. Фоминых // Вопросы экономики. – 2004. – № 9. – С. 64–75.
274. Форэ Д. Экономические основы общества знания / Д. Форэ, П. Дэвид // Экономический вестник Ростовского гос. ун-та. – 2003. – Т. 1, № 1. – С. 29–55.
275. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
276. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Ю. Новиков, Т. Велимеев. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

277. Хестанов Р. З. Эссе о времени, труде и капитале [Электронный ресурс] / Р. З. Хестанов // Отечественные записки. – 2003. – № 3 (12). – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2003/3/esse-o-vremeni-trude-i-kapitale>.
278. Хобсбаум Э. Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России / Э. Хобсбаум // Свободная мысль XXI. – 2004. – № 9. – С. 3–14.
279. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: короткий двадцатый век (1914–1991) / Э. Хобсбаум. – М.: Независимая газета, 2004. – 632 с.
280. Хохлов Н. П. Развитие кооперации в ракурсе реализации экономического содержания кооперативной формы собственности / Н. П. Хохлов // Социальная экономика. – 2008. – № 3–4. – С. 117–126.
281. Хэнди Ч. Время безрассудства. Искусство управления в организации будущего / Ч. Хэнди; пер. с англ. под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с. – (Серия «Теория и практика менеджмента»).
282. Цивільний кодекс: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40 – 44. – Ст. 356.
283. Циклы воспроизводства капитала: моногр. / [С. Н. Козьменко, Т. А. Васильева, И. Д. Скляр и др.]. – Сумы: Деловые перспективы, 2005. – 221 с.
284. Чангли И. И. Труд / И. И. Чангли. – М.: Наука, 1973. – 588 с.
285. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К.: Логос, 2003. – 631 с.
286. Чухно А. А. Твори: у 3 т. / А. А. Чухно; НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Н.-д. фін. ін-т при М-ві фінансів України. – К., 2006. – Т. 2: Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика. – 2006. – 512 с.
287. Шаповалов В. Ф. Основы философии современности. К итогам XX века / В. Ф. Шаповалов. – М.: Флинта – Наука, 1998. – 271 с.
288. Шарифуллин М. Как мы автоматизировали типографии / М. Шарифуллин, С. Пенев // Компьюарт. – 2010. – № 6. – С. 14–17.

289. Шевчук А. В. О будущем труда и будущем без труда (футурологические дискуссии) / А. В. Шевчук // Экономическая социология. – 2005. – Т. 6, № 3. — С. 11–25.
290. Шевчук А. В. Самозанятость в информационной экономике: основные типы и понятия / А. В. Шевчук // Экономическая социология. – 2008. – Т. 9, № 1. – С. 51–65.
291. Шедяков В. Є. Розвиток соціального партнерства в контексті постіндустріальних трансформацій трудових відносин / В. Є. Шедяков // Економіка України. – 2012. – № 10. – С. 80–91.
292. Шедяков В. Є. Удосконалення умов для соціального партнерства в Україні під час формування в глобальному масштабі економіки знань / В. Є. Шедяков // Економіст. – 2013. – № 8. – С. 15–22.
293. Ширинян Л. В. Нанотехнологии – новое направление развития инновационной деятельности в Украине как потенциальный класс риска и объект страховой защиты / Л. В. Ширинян // Проблемы науки. – 2010. – № 6. – С. 34–40.
294. Шкільняк М. М. Теоретичні засади формування системи управління державною власністю / М. М. Шкільняк // Галицький економічний вісник. — 2011. — №2(31). — С. 45–50.
295. Шпак І. О. Модель соціального партнерства в Україні / І. О. Шпак, Нагірна О. Г. // Бюлетень національної служби посередництва і примирення. – 2011. – № 5–6. – С. 9–11.
296. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М.: Наука, 1993. – 592 с.
297. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер; пер. с нем. А. С. Автономов и др.; под общ. ред. А. Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1989. – 445 с.
298. Эйххорн В. Диалектика производительных сил и производственных отношений / В. Эйххорн, А. Бауэр, Г. Кох. – М.: Прогресс, 1977. – 221 с.
299. Экономика труда: учеб. / [под. ред. П. Э. Шлендера, Ю. И. Кокина]. – М.: Юристъ, 2002. – 592 с.

300. Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу / [сост. и науч. ред. В. В Радаев]. – М.: РОССПЭН, 2002. – 280 с.
301. Экономическая теория технического развития / отв. ред. Д. С. Львов; АН СССР, Центр. экон.–мат. ин–т. – М.: Наука, 1990. – 230 с.
302. Экономическая теория: истоки и перспективы: [колл. моногр.]. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2006. – 999 с.
303. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: в 4 т. / [ред. А. М. Румянцев]. – М.: Советская энциклопедия, 1979 – . – Т. 4. – 1980. – 672 с.
304. Энергетика: история, настоящее и будущее: в 5 т. / [ред. И. Н. Карп, И. Я. Сигал, Е. П. Домбровская]. – Ин-т угольных энерготехнологий НАН Украины и Минтопливэнерго Украины; Ин-т газа НАН Украины. – К., 2008 – . – Т. 3. Развитие тепловой и ядерной энергетики. – 2008. – 528 с.
305. Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века / Д. Белл, В. Л. Иноземцев. – М.: Журнал «Свободная мысль»; Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 303 с.
306. Юхименко П. І. Історія економічних учень: підруч. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – [2-ге вид., перероб. і доп.].– К.: Знання, 2008. – 639 с. – (Вища освіта XXI століття).
307. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: моногр. / В. Д. Якубенко. – К.: КНЕУ, 2004. – 252 с.
308. Яшкіна О. І. Статистичний аналіз розвитку інноваційного комплексу України / О. І. Яшкіна // Статистика України. – 2010. – № 2. – С. 36–44.
309. Aghion P. Endogenous Growth Theory / P. Aghion, P. Howitt. – Cambridge: The MIT Press, 1997. – 708 p.
310. Annual report 2014. – IAEA, 2015. – 153 p.
311. Beck U. Kapitalismus ohne Arbeit / U. Beck // Der Spiegel. – 1996. – № 20. – P. 140 – 146.
312. Birnbaum N. Searching for the Light: Essays on Thought and Culture. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1993. – 252 p.

313. Board of Governors of the Federal Reserve System [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.federalreserve.gov>.
314. Broadband availability in the workplace: Broadband Brief № 3. – National Telecommunications and Information Administration, Economics and Statistics Administration, 2013. – 21 p.
315. Brzezinski Z. Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era / Z. Brzezinski. – New York: The Viking Press, 1970. – 355 p.
316. Digital Nation. Expanding Internet Usage: NTIA Research Preview. – U.S. Department of Commerce, National Telecommunications and Information Administration, 2011. – 28 p.
317. Dosi G. Technological change and industrial transformation / G. Dosi. – L.: Macmillan, 1984. – 338 p.
318. Ellul J. The Technological Society / J. Ellul. – New York: Vintage Books, 1964. – 449 p.
319. Eurostat [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/eurostat>.
320. Exploring the Digital Nation: America's Emerging Online Experience. – National Telecommunications and Information Administration, Economics and Statistics Administration, 2013. – 59 p.
321. Freeman C. The factory of the future and the productivity paradox // Information and Communication Technologies: Visions and Realities / C. Freeman. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – pp. 123–142.
322. Global investments in R&D // UIS Fact Sheet. – 2010. – № 7. – P. 1–7. http://economics.lb.ua/business/2011/05/05/95061_uchenih_mnogo_no_vse_oni_bednie.html
323. Granovetter M. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness / M. Granovetter // American Journal of Sociology. – 1985. – Vol. 91, № 3. – P. 481–510.
324. Handy C. The Future of Work. A Guide to a Changing Society / C. Handy. – Oxford: Basil Blackwell, 1984. – 201 p.

325. Harrington M. *Socialism* / M. Harrington. – New York: Arcade Publishing, 2011. – 336 с.
326. IMF World Economic Outlook, April 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://knoema.com/IMFWEO2014Apr/imf-world-economic-outlook-april-2014?accesskey=mejсyp>.
327. Innovation Union Scoreboard 2013. – European Commission, 2013. – 76 p.
328. Loewenstein J. *Marx Against Marxism* / J. Loewenstein. – L. etc.: Routledge a. Kegan Paul, 1980. – 222 p.
329. Lucas R. On the mechanism of Economic Development / R. Lucas // *Journal of Monetary Economics*. – 1988. – Vol. 22. – July. – P. 3–42.
330. Madden M. Internet and Email Use for Work [Электронный ресурс] / M. Madden, S. Jones // <http://www.pewinternet.org/2008/09/24/internet-and-email-use-for-work/>.
331. Masuda Y. *The Information Society as Post-industrial Society* / Y. Masuda. – Tokio, 1981. – 178 p.
332. Mensch G. *Stalemate in technology: Innovations overcome the depression* / G. Mensch. – Cambridge (Massachusetts): Ballinger, 1979. – 272 p.
333. Mergermarket M&A Trend Report: 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mergermarket.com/pdf/Mergermarket.2013.LegalAdvisorM&ATrendReport.pdf>.
334. Mikell P. *Automation, Production Systems, and Computer-Integrated Manufacturing: Third Edition* / P. Mikell. – Pearson Education Inc., 2008. – 798 p.
335. Neisbitt F. *Megatrends: The New Directions Transforming Our Lives* / F. Neisbitt. – New York: Warner Books, 1982. – 290 p.
336. North D. *Structure and Change in Economic History* / D. North. – Norton & Company, Incorporated, W. W. – 240 p.
337. Perez C. *Technological Revolutions and Financial Capital. The Dynamics of Bubbles and Golden Ages* / C. Perez. – Cheltenham: Camberley: Ed. Elgar, 2002.– 198 p.

338. Rifkin J. The End of Work. The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era / J. Rifkin. – N-Y.: G.P. Putnam's Sons, 1995. – 400 p.
339. Romer P. M. Endogenous Technical Change / P. M. Romer // Journal of Political Economy.– 1990. – Vol. 98. – P. 71–102.
340. Rostow W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W. Rostow. – Cambridge: Cambridge University Press, 1960. – 178 p.
341. Samuels W. J. Institutional Economics / W. J. Samuels // Companion to Contemporary Economic Thought / Ed. by D. Greenaway, M. Bleaney, I. Steward. – L., 1991. – P. 105–119.
342. Sorokin P. A. Sociological theories of today / P. A. Sorokin. – New York, Tokyo: Harper & Row, Weatherhill, 1966. – 676 p.
343. The Companion to Institutional and Evolutionary Economics / [Ed. by G. M. Hodgson, W. J. Samuels, M. R. Tool]. – Edward Elgar Pub, 1994. – 896 p.
344. The world's biggest public companies [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.forbes.com/global2000/list/>.
345. Thurow L. The Future of Capitalism: How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World / L. Thurow. – New York: Penguin Books, 1997. – 385 p.
346. Trading Economics: statistical data [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tradingeconomics.com/euro-area/capacity-utilization>.
347. U.S. Bureau of Labor Statistics [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bls.gov>.
348. World Bank Group [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldbank.org>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методологічні основи дослідження суспільних змін

Таблиця А.1

Найвизначніші теорії розвитку за відношенням до ідеї прогресу (складено автором на основі [172, с. 40–137; 186; 243, с. 80–169; 267, с. 109–121; 268, с. 74–184, с. 362–400, с. 476–482, с. 730–760; 269; 270; 287, с. 95–134])

Відношення до ідеї прогресу	Автор	Сутність теорії
Теорії розвитку (у тому числі суспільно-історичного), які відстоюють ідею прогресу	Г. Гегель	Діалектика як загальна теорія розвитку передбачає, що протиріччя між протилежними сторонами предметів та явищ виступає джерелом їх розвитку, тобто першопричина розвитку об'єкта знаходиться всередині самого об'єкта; закони діалектики реалізуються як аспекти єдиного процесу розвитку. Концепція засновується на двох принципах: принципі розвитку (світ є реальність, що розвивається) та принципі детермінізму чи загального зв'язку (світ є впорядковане ціле, засноване на стійкості і взаємопов'язаності властивостей буття).
	Г. Спенсер	Еволюціоністська теорія розвитку обґрунтовує всезагальну поступову еволюцію природи від простого до складного, де всі системи (біологічні, соціальні, ментальні) еволюціонують шляхом появи нових елементів (диференціація) та їх подальшого поєднання (інтеграція) в межах нової цілісності.
	Л. Морган, Д. Александер, Г. Плеснер, А. Бергсон	Емерджентизм як модель прогресивного розвитку полягає в абсолютизації стрибкоподібного характеру розвитку, причому кожний вищий щабель не може бути зведений до нижчого, а нова якість не пояснюється властивостями попередньої.
	І. Гердер	Концепція розвитку, що ґрунтується на принципі всеосяжної єдності суспільно-історичного процесу. Цей принцип полягає у наявності зв'язку між неорганічним та органічним світом – рослинами, тваринами та людиною, яка є логічним завершенням в єдиному процесі розвитку суцього, а суспільство розглядається як єдине органічне ціле.
	Г. Гегель, К. Маркс, П. Чаадаєв	Провіденціальна концепція у філософії історії, зміст якої полягає в тому, що всесвітня історія розвивається за визначеним («провіденціальним») планом, і розвиток її спрямований на досягнення певної кінцевої мети (ідеального, досконалого суспільства).

Відношення до ідеї прогресу	Автор	Сутність теорії
Теорії розвитку (у тому числі суспільно-історичного), які відстоюють ідею прогресу	Ж. Кондорсе, Ш. Монтеск'є, Дж. Віко, К. Сен-Симон; представники еволюційного підходу у соціології (Л. Уайт, Г. Ленські, О. Дункан, Т. Парсонс, Е. Геллнер); автори індустріально-технократичних теорій (Ж. Фурастьє, А. Турен, Д. Белл, О. Тоффлер, Р. Арон, Дж. К. Гелбрейт, У. Росту); П. Друкер	Теорія історичного розвитку, що передбачає наявність внутрішньої логіки суспільно-історичного процесу, закономірний, причинно-наслідковий і прогресивний характер суспільно-історичного розвитку, який виступає як поступальний рух від нижчих суспільних форм до вищих, через проходження певних стадій, етапів (назви етапів та їхня кількість варіює в залежності від ознак класифікації, автора і конкретної теорії).
Теорії розвитку (у тому числі суспільно-історичного), які ґрунтуються на альтернативній ідеї прогресу бази	Фукідід; філософи епохи Відродження (Н. Макіавеллі), Брукс Адамс	Концепція суспільно-історичного розвитку, заснована на ідеї повторюваності історичних явищ (рух історії «по колу», тобто безліч повторів висхідного та спадного руху) завдяки незмінності людської природи, яка складається з елементів добра та зла.
	Августин (354-430)	Концепція суспільно-історичного розвитку, відповідно до якої історичний процес являє собою становлення протилежності світської держави та церкви, що розвиваються паралельно протягом шести епох, остання з яких закінчується Страшним Судом, що символізує кінець історії.
	О. Шпенглер (1880-1936), Н. Данілевський, А. Тойнбі, С. Хантінгтон	Теорія суспільно-історичного розвитку, відповідно до якої суспільно-історичний процес не являє собою єдине, планомірне, спрямоване до прогресу явище, а є сукупністю або чергуванням дискретних соціальних одиниць (локальних цивілізацій), кожна з яких проходить власний шлях виникнення, становлення, розквіту, надламу і розкладання.
	А. Шопенгауер	Концепція суспільно-історичного розвитку, відповідно до якої історичний процес являє собою поверхневу зміну різноманітних форм при збереженні схожого змісту і не демонструє наявності прогресу.

Відношення до ідеї прогресу	Автор	Сутність теорії
Теорії розвитку (у тому числі суспільно-історичного), які ґрунтуються на альтернативній ідеї прогресу бази	Ф. Ніцше, А. Токвиль, Я. Буркхардт, Генрі Адамс	Концепція суспільно-історичного розвитку, що заперечує ідею прогресу як неправдливу, і заснована на ідеях даремності і приреченості подальшого розвитку цивілізації, яка йде у напрямку свого занепаду.
	П. Сорокін	Теорія суспільно-історичного розвитку – теорія соціокультурної динаміки, яка заснована на розумінні суспільно-історичного процесу як циклічної флуктуації трьох типів культур (чуттєвого, ідеаціонального, ідеалістичного) і не передбачає існування «мети історії».
	У. Пфафф	Концепція суспільно-історичного розвитку, заснована на ідеях переривання процесу повільних змін періодами стрімких, кумулятивних, поворотних змін, результатом чого є переривання поступовості в історії; непередбачуваності та непізнанності історичного процесу, неможливості прогнозування майбутнього розвитку суспільства; запереченні спрощеного уявлення про майбутнє як про просте повторення минулих подій.
	І. Валлерстайн	Концепція світ-системного аналізу, заснована на теоріях Ф. Броделя, А. Франка, М. Кондратьєва, Й. Шумпетера, К. Маркса, яка визнає вирішальну роль екзогенних факторів суспільних змін, передбачає розгляд суспільно-історичного процесу через взаємодію між історичними системами (серед яких міні-системи, світ-системи і світ-економіки), хвильову природу розвитку історичних систем, відмову від ідеї прогресу на користь стохастичного розвитку і від лінійного часу на користь багатьох видів «часу-і-простору».
	В. Парето, Л. Вальрас, Ф. Кене, В. Вернадський – певні аспекти та ідеї; Міжнародна комісія ООН (МКНСР), М. Джейкобс, Дж. Холмберг	Концепція «сталого розвитку» («sustainable development»), що зароджувалася в умовах усвідомлення людством стану екологічної кризи, і тому на початку являла собою нову стратегію суспільно-історичного розвитку, узгодженого із «сутністю еволюції природних екосистем», причому погляди на майбутнє варіювали від екологічного песимізму з імперативом нульового зростання до технологічного оптимізму; згодом концепція трансформувалася на комплексну міждисциплінарну область досліджень, до якої входять не тільки протиріччя між людиною і природою, а й соціально-економічні проблеми; і вірогідно перетвориться на «світоглядну ідеологію майбутнього».

Визначення категорії «розвиток»

Автор, джерело	Визначення
Філософія: енциклопедичний словник [269, с. 710]	Розвиток – поступальний рух, еволюція, перехід від одного стану до іншого. Спроби створити універсальну теорію розвитку, що описує його механізм в будь-якій області, на сьогодні закінчились безрезультатно.
Філософія: підруч. [268, с. 478]	Розвиток – впорядкована і закономірна, незворотна і спрямована зміна об'єкту, пов'язана з виникненням нових тенденцій існування системи.
А. Спіркін [243, с. 265]	Розвиток – це певним чином спрямована, незворотна зміна об'єкту: чи від старого до нового, чи від простого до складного, від нижчого рівня до вищого.
Н. Моїсєєва [172, с. 176]	Розвиток – незворотна, певним чином спрямована і закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, що призводить до появи нової якості.
Енциклопедія епістемології та філософії науки [81, с. 791]	Розвиток – незворотна, поступальна зміна предметів духовного і матеріального світу в часі, який розуміється як лінійний і односпрямований.
Найновіший філософський словник [187, с. 562]	Розвиток – характеристика якісних змін об'єктів, появи нових форм буття, інновацій та нововведень, пов'язана з перетворенням їх внутрішніх і зовнішніх зв'язків.
Л. Маркова [186]	Розвиток — незворотна, поступальна зміна предметів духовного і матеріального світу у часі, що розуміється як лінійний та односпрямований.
Б. Ерзнкян [82, с. 85]	Ключем до тлумачення розвитку є системне розуміння сутності пульсуючих, хвилеподібних, циклічних (або квазіциклічних) змін.
Початки сучасного природознавства: тезаурус [222, с. 245]	Розвиток — закономірна зміна матерії і свідомості, їх універсальна властивість; власне розгортання доти «згорнутого», виявлення речей, частин, станів, відносин, які були і раніше, існували у потенції, але не були доступні сприйняттю.

Додаток Б

Суспільні зміни в рамках інституціонального напрямку

Таблиця Б.1

Сутність та порівняльний аналіз індустріально-технократичних теорій (складено автором)

Автор, джерело	Зміст теорії				
	Рушійні сили (джерело) суспільно-економічного розвитку	Взаємозв'язок між технологічними та соціально-економічними змінами	Періодизація суспільно-історичного процесу	Приналежність економічної влади	Особливі аспекти теорії
Т. Веблен [29]	Розгляд еволюції суспільства як процесу природного відбору ефективних інститутів і відмирання архаїчних (соціальний дарвінізм); велике значення отримують морально- етичні фактори.	Джерелом суспільних змін є розвиток економіки та промислового виробництва, які випереджають розвиток соціальних інститутів і спричиняють зміни останніх	Первісне суспільство; грабіжницьке суспільство (епоха варварства та епоха грошового суспільства, остання складається з ремісничої та машинної стадій)	Імператив надання владних повноважень технічній інтелігенції замість власників капіталу	Існують суперечності між індустрією та бізнесом. Цілі індустрії зумовлені необхідністю підвищення ефективності виробництва, а метою бізнесу є лише максимізація прибутку
Р. Арон, Ж. Еллюль [318]	Суспільно-економічний розвиток відбувається завдяки розвитку технологій	Розвиток технологій призводить до подолання експлуатації найманої праці, тобто відбувається ототожнення технологі- чних та соціально- економічних змін	Традиційне суспільство, сучасне індустріальне суспільство	Панування технічної еліти у сучасному індустріальному суспільстві	Характерні риси індустріального суспіль- ства: високі доходи на душу населення та продуктивність праці, тісний зв'язок науки та виробництва тощо
А. Турен [258]	Головний фактор соціально-економічного розвитку - накопичення капіталу (можна розуміти як матеріально- уречевлене вираження техніки та технологій)	Соціально-економічний розвиток ототожнюється з технологічним розвит- ком - переходом від механізації до автомати- зації виробництва на сучасному етапі		Влада над інформацією та боротьба за неї змінюють класову боротьбу і експлуатацію	Технократизм індустріального суспільства породжує відчуження та суспільні конфлікти

Продовження таблиці Б.1

Автор, джерело	Зміст теорії				
	Рушійні сили (джерело) суспільно-економічного розвитку	Взаємозв'язок між технологічними та соціально-економічними змiнами	Періодизація суспільно-історичного процесу	Приналежність економічної влади	Особливі аспекти теорії
У. Ростоу [340]	Соціально-економічний розвиток забезпечується зростанням інвестицій, промислового виробництва та наявністю відповідної інституціональної системи	Розгляд суспільно-історичного процесу як послідовного проходження шести стадій економічного зростання, підготовлених певними технологічними змінами. Економічний розвиток ототожнюється з економічним зростанням	Традиційне суспільство; перехідне суспільство; стадія зрушення; прямування до зрілості; суспільство масового споживання; вік пошуку якості	Класовий поділ суспільства трансформується на професійний поділ праці	Економічні зміни виступають як наслідок неекономічних людських поривів та прагнень, результат суб'єктивного прийняття рішень
П. Друкер [67]	Індустрія розвивається не стільки за рахунок інвестицій, скільки за рахунок знань про ефективне застосування праці людей (звідси - необхідність створення наукового менеджменту)	Вільне індустріальне суспільство долає недоліки і є досконалішим за капіталістичне та соціалістичне суспільства, тобто розвиток технологій прямо призводить до соціальних змін		«Суспільство службовців» очолюють керівники (корпорацій), які прийшли на заміну капіталістам і володіють інтелектуальним капіталом, а не приватною власністю	Основний зміст епохи – вирішальні технологічні зсуви, народження суспільства знання. Технологічні відносини розуміються не як система «людина - техніка», а як соціально-виробничі зв'язки. Менеджеріальний редукціо-нізм: звуження суспільних проблем до проблеми управління

Автор, джерело	Зміст теорії				
	Рушійні сили (джерело) суспільно- економічного розвитку	Взаємозв'язок між технологічними та соціально-економічними змiнами	Періодизація суспільно-історичного процесу	Приналежність економічної влади	Особливі аспекти теорії
Дж. Гелбрейт [42, 60, 59]	Соціально-економічний розвиток забезпечується передусім технологічними змiнами	Технологічні зміни з необхідністю призводять до соціальних змін: подолання соціальних розбіжностей, утвердження суспільства достатку, в якому вирішене завдання масового виробництва і залишається лише проблема розподілу	Індустріальне суспільство, нове індустріальне суспільство	Панування нового соціального прошарку - техноструктури корпорацій (спеціалісти- інженери, менеджери, вчені, адміністратори, економісти, юристи)	Техноструктура корпорацій (плануюча підсистема економіки) виконує як позитивну роль, забезпечуючи зростання компанії, зайнятість, так і негативну, підпорядковуючи собі інтереси держави і експлуатуючи ринкову підсистему (дрібні фірми, фермерські господарства), споживачів, природу
Д. Белл [16, 17]	Розвиток продуктивних сил і технологічної організації виробництва (ототожнюється з поняттям технологічного способу виробництва) спричиняє суспільно- економічний розвиток	Технологічні зміни призводять до соціальних: багатство, влада і статус не є мірками класу; зникають протиріччя капіталістичного способу виробництва; класова структура будується вже не за принципом власності на засоби виробництва, а за професійним складом	Три стадії цивілізаційного прогресу – доіндустріальна, індустріальна і постіндустріальна	Владні повноваження в суспільстві переходять до класу технократів, інтелектуальної еліти	Риси постіндустріального суспільства: перехід до сервісного суспільства; вирішальне значення теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій; перетворення нової «інтелектуальної технології» на ключовий інструмент системного аналізу

Продовження таблиці Б.1

Автор, джерело	Зміст теорії				
	Рушійні сили (джерело) суспільно-економічного розвитку	Взаємозв'язок між технологічними та соціально-економічними змiнами	Періодизація суспільно-історичного процесу	Приналежність економічної влади	Особливі аспекти теорії
О. Тоффлер [185; 255]	Розвиток історії розуміється в якості хвильового, спіралеподібного розвитку. Технологічна революція сьогодні призводить до становлення надіндустріальної цивілізації.	Технологічні зміни відбуваються еволюційно та повільно, але призводять до глибинних соціальних потрясінь.	Теорія Третьої хвилі виділяє суспільства Першої, Другої і Третьої хвилі, які відповідають аграрній, індустріальній та надіндустріальній цивілізації.	Основами соціального буття стають: нова рівність, новий рівень участі у прийнятті політичних рішень.	Технологічним базисом майбутнього суспільства стануть електроніка та інформаційні технології, космічне виробництво, біоіндустрія.
М. Кастельс [112]	Концепція інформаційного суспільства передбачає, що головним фактором суспільного розвитку є виробництво і використання науково- технічної та іншої інформації	Особливості сучасної культури зумовлені глобальними інформаційно- комунікаційними системами		Соціальні рухи як потенційні суб'єкти інформаційного суспільства, причому робочий рух втратив своє значення	Риси сучасного суспільства: децентралізація, глобальність, перехід до індивідуалізованого виробництва, мережеві підприємства, гнучка зайнятість

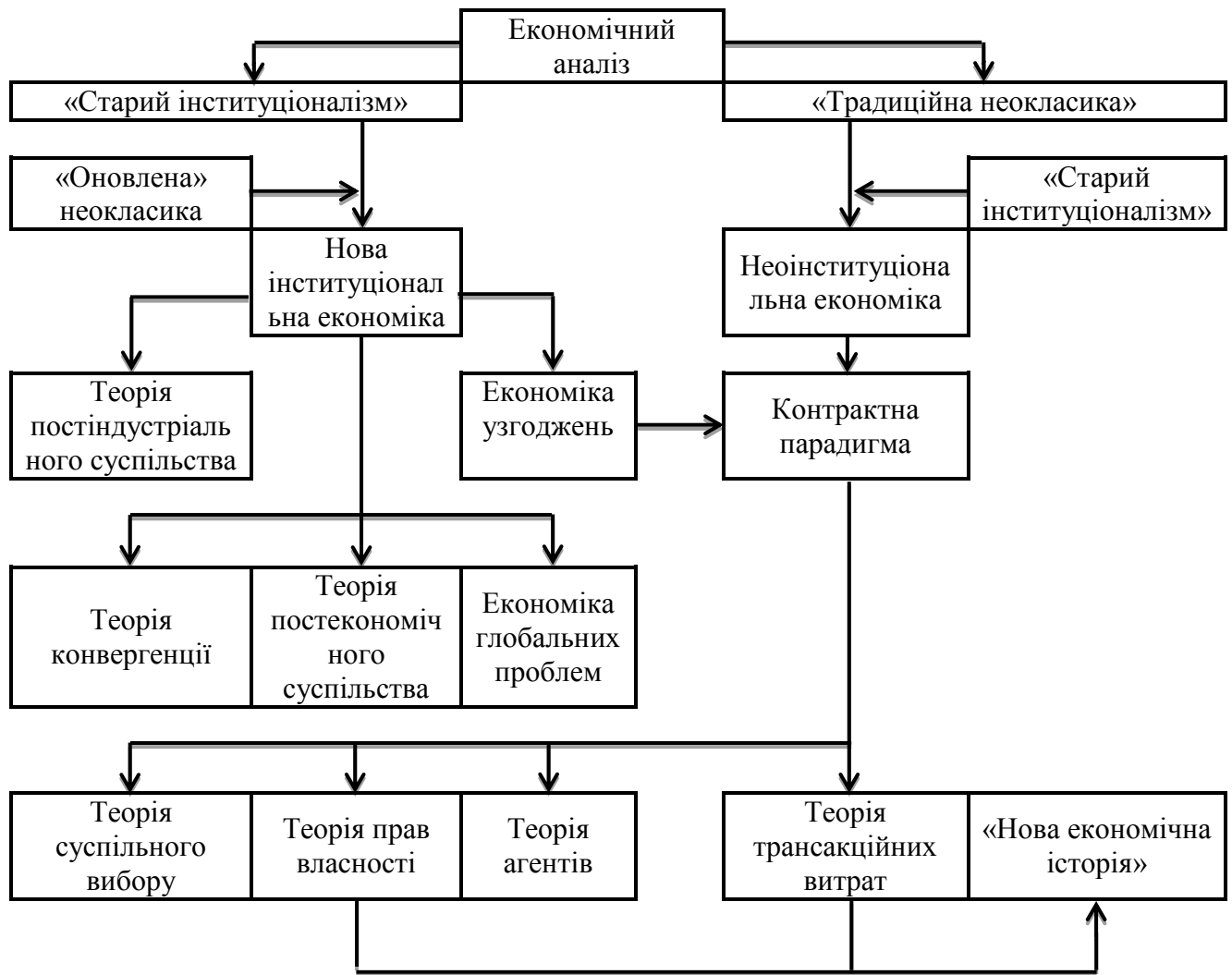

Рис. Б.1. Класифікація інституціональних концепцій [307, с. 13].

Додаток В

Інвестиції за технологічними укладами в Україні

Таблиця В.1

Капітальні інвестиції за видами промислової діяльності в Україні (розраховано на основі [192])

Техно- логіч- ний уклад	Види промислової діяльності	Інвестиції в основний капітал											
		2004		2006		2008		2010		2012		2013	
		млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%
3	Всього промисловість	28,2	100,0	44,8	100,0	76,6	100	52,1	100	95,2	100	101,9	100
	Добувна промисловість	6,3	22,3	8,6	19,2	16,8	21,9	14,7	28,2	30,7	32,2	23,2	22,8
	Металургія та обробка металу	3,3	11,7	6,9	15,4	10,5	13,7	6,3	12,1	8,9	9,3	10,7	10,5
	Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	5,2	18,4	6,1	13,6	10,9	14,2	9,9	19	26,6	27,9	35,6	34,9
	Уклад 3 разом	14,8	52,4	21,6	48,2	38,2	49,9	30,9	59,3	66,2	69,5	69,5	68,2
4	Харчова промисловість та переробка сільського госпо-дарських продуктів	5,02	17,8	8,3	18,5	13,1	17,1	7,7	14,8	11,9	12,5	14,4	14,1
	Легка промисловість	0,4	1,4	0,4	0,9	0,4	0,5	0,4	0,8	0,4	0,4	0,4	0,4
	Виробництво деревини та виробів з деревини	0,4	1,4	0,8	1,8	0,8	1,0	1,2	2,3	1,7	1,8	2,3	2,3
	Целюлозно-паперова промисловість	0,7	2,5	1,3	2,9	2,6	3,4	-	-	-	-	-	-

Продовження таблиці В.1

Техно-логічний уклад	Види промислової діяльності	Інвестиції в основний капітал											
		2004		2006		2008		2010		2012		2013	
		млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%
4	Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	1,4	5,0	1,9	4,2	2,1	2,7	1,4	2,7	1,2	1,3	0,7	0,7
	Хімічна та нафтохімічна промисловість	1,7	6,0	2,6	5,8	5,1	6,7	2,4	4,6	2,5	2,6	2,6	2,6
	Виробництво інших неметалевих мінеральних виробів	1,3	4,6	3,8	8,5	7,05	9,2	3,4	6,5	3,3	3,5	3,6	3,5
	Машинобудування, ремонт та монтаж машин та устаткування	1,6	5,7	2,6	5,8	4,3	5,6	2,8	5,4	5,2	5,5	5,1	5,0
	Інше виробництво, не віднесене до інших груп	0,3	1,1	0,4	0,9	1,1	1,4	0,6	1,2	0,9	0,9	1,2	1,2
	Уклад 4 разом	12,8	45,4	22,1	49,3	36,6	47,8	19,9	38,2	27,1	28,5	30,3	29,7
5	Виробництво електричного та електронного устаткування	0,7	2,5	1,04	2,3	1,9	2,5	0,7	0,9	1,0	1,1	1,0	1,0
	Уклад 5 разом	0,7	2,5	1,04	2,3	1,9	2,5	0,7	0,9	1,0	1,1	1,0	1,0

Додаток Д

Трудові функції та етапи розвитку технологічного способу виробництва

Таблиця Д.1

Класифікація трудових функцій працівника**(складено на основі [33, с. 52; 215, с. 45])**

Група функцій	Назва та зміст функцій
1. Група механічних (виконавчих) функцій	Енергетична функція (рухова; джерело енергії): приведення в дію засобів виробництва
	Технологічна (виконавча) функція: здійснення впливу на предмет праці з метою створення продукту
	Функція керування знаряддями праці
	Машинні функції: подача матеріалу в механізм, зняття продукту, транспортування виробів
2. Група розумових (управлінських) функцій	Функція цілепокладання: визначення мети трудової діяльності
	Контроль, програмування, спостереження: контроль і регулювання технологічного процесу
	Лічильно-логічні функції
	Пошукові функції: пошук несправності, кращого вирішення задачі
	Адміністративна (організаторська) функція: управління і планування виробничого процесу
	Інженерно-конструкторська функція
	Наукова функція

Таблиця Д.2

Етапи розвитку інструментального технологічного способу виробництва**(складено на основі [32; с. 39–59; 151, с. 328-336; 202, с. 95-96; 303, с. 132])**

Характеристики	Підетапи розвитку інструментального ТСВ		
	Індивідуальна праця (ремесло)	Проста кооперація	Мануфактура
Визначення	Вид організації праці, за якого один працівник виконує всі виробничі операції	Найпростіша форма об'єднання працівників, які планомірно і спільно виконують однорідні операції і вирішують одне виробниче завдання або беруть участь в різних, але пов'язаних між собою процесах праці	Кооперація, заснована на поділі праці та використанні ручної праці

Продовження таблиці Д.2

Характеристики	Підетапи розвитку інструментального ТСВ		
	Індивідуальна праця (ремесло)	Проста кооперація	Мануфактура
Період існування	Існує від появи перших знарядь праці у первісному суспільстві	Існує з давніх часів, рабовласницького ладу (будівля єгипетських пірамід, іригаційних споруджень, каналів, водопроводів).	Друга половина XVI ст. - остання третина XVIII ст.
Джерела та умови виникнення	Необхідність задоволення найпростіших потреб людини	Протиріччя між обмеженими фізичними можливостями працівників і необхідністю боротьби з природними умовами або вирішення важкого виробничого завдання, що вимагає об'єднання зусиль працівників. Конкурентна боротьба дає поштовх до розвитку простої капіталістичної кооперації	Конкурентна боротьба одночасно з вичерпанням потенціалу підвищення продуктивності праці через удосконалення ремісничих знарядь, викликає до життя нову форму організації праці
Характерні риси	Праця не є кооперованою; працівник повинен знати послідовність операцій, уміти поводитися з багатьма інструментами	Зосередження засобів виробництва в руках капіталіста забезпечує створення найманими робітниками достатньої прибавочної вартості, щоб звільнити підприємця від ручної праці і формально створити капіталістичне відношення.	Поглиблення спеціалізації і диференціації знарядь праці; базисом залишається ремесло; кожен працівник виступає в ролі часткового робітника, оволодіваючи лише одним інструментом; зростає усупільнення праці.
Проблеми та протиріччя	Необхідність подальшого задоволення зростаючих потреб людей і слабка технологічна база	Остаточне вичерпання потенціалу зростання продуктивності праці шляхом удосконалення ремісничих знарядь праці	Одноманітна і монотонна праця придушує здібності працівника, негативно діє на розвиток особистісних якостей, стан здоров'я.
Переваги	Індивідуалізованість виробництва продукту, висока якість та врахування побажань замовника	Економія на засобах виробництва, внаслідок збільшення масштабів їх застосування; наявність змагальності між працівниками; можливість розподілити процес праці на фази, у яких предмет праці може перебувати одночасно, і які він пройде швидше	Зростання продуктивності праці; спільна праця робітників над виробництвом одного товару під управлінням капіталіста є рисою капіталістичного виробництва; мануфактура забезпечує поділ праці та диференціацію інструментів, тобто породжує передумови для виникнення машинного виробництва

Додаток Е

Вплив сучасного технологічного способу виробництва на професійні групи працівників

Таблиця Е.1

**Структура потреби українських підприємств у працівниках за професійними групами,
% від загальної кількості (складено за [192])**

Працівники \ Роки	1999	2000	2002	2004	2006	2007	2008	2009	2013
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	5,1	4,7	5,4	6,2	6,2	6,5	7,7	9,9	9
Професіонали	9,7	8,8	10,4	10,2	8,5	9,7	12,0	15,2	17,1
Фахівці	9,5	9,5	9,8	9,2	9,0	9,2	13,3	13,8	11,3
Технічні службовці	1,0	1,2	1,9	2,6	3,1	3,8	4,2	3,6	3,2
Працівники сфери торгівлі та послуг	4,1	5,1	5,5	5,9	8,5	8,9	9,2	12,2	13,3
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	1,6	1,2	1,4	1,2	1,1	0,8	0,9	1,1	1,4
Кваліфіковані робітники з інструментом	36,7	39,7	36,1	32,2	29,7	28,8	22,1	17,3	19
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	25,8	23,8	22,5	22,8	19,6	18,7	15,8	11,7	12,6
Найпростіші професії	6,5	6,0	7,0	9,7	14,2	13,6	14,9	15,2	13,1
Загалом, тис. осіб	50,7	68,2	123,9	166,5	170,5	169,7	91,1	65,8	47,5

**Використання мережі Інтернет на робочому місці
серед зайнятого населення США, % [330]**

Категорії працівників / Компанії та професії	Зайняті користувачі мережі Інтернет, які застосовують її на робочому місці постійно або декілька разів на день	Зайняті користувачі мережі Інтернет, які ніколи не застосовують її на робочому місці
Тип компанії		
Крупна корпорація	50	32
Середнє підприємство	43	36
Малий бізнес	42	31
Органи влади всіх рівнів	72	14
Освітня установа	30	18
Неприбуткова організація	56	21
Професія		
Фахівці	74	11
Службовці	57	18
Менеджери / власники бізнесу	73	10
Працівники у сфері послуг	17	52
Робітники кваліфікованої праці	18	51
Робітники малокваліфікованої праці	17	72
Інші	65	17

Додаток Ж

Тенденції змін у сучасному технологічному способі виробництва

Таблиця Ж.1

Розвиток атомної енергетики у світі (складено та розраховано на основі [73; 74, с. 1–2; 75, с. 1; 128, с. 4–6; 304, с. 263–268; 310, с. 1])

Рік	Кількість працюючих енергоблоків (реакторів) у світі	Кількість виробленої електроенергії, млн. кВт*год.	Темп зростання, % (відносно попереднього періоду)
1964	-	5	-
1986	365	253	5060
2000	438	351	138,7
2008	438	370	105,4
2009	437	370	100
2010	441	375	101,4
2014	438	376	100,3
2030 (прогноз)	-	748	198,9

Таблиця Ж.2

Експорт високотехнологічних галузей, % від експорту промисловості (складено на основі [348])

Країни	Роки					Темп зростання 2012/1992, %
	1992	2000	2005	2010	2012	
США	33	34	30	20	18	54,5
Японія	24	28	23	18	17	70,8
Великобританія	24	32	28	21	22	91,7
Німеччина	12	18	17	15	16	133,3
Франція	18	24	20	25	25	138,9
Фінляндія	9	27	25	11	9	100,0
Китай	6	19	31	28	26	433,3
РФ	10*	17	8	9	8	80,0
Україна	4*	5	4	4	6	150,0
Світ	17,3	23,1	20,8	17,6	17,6	101,7

Додаток 3

Характеристика інноваційної діяльності в Україні

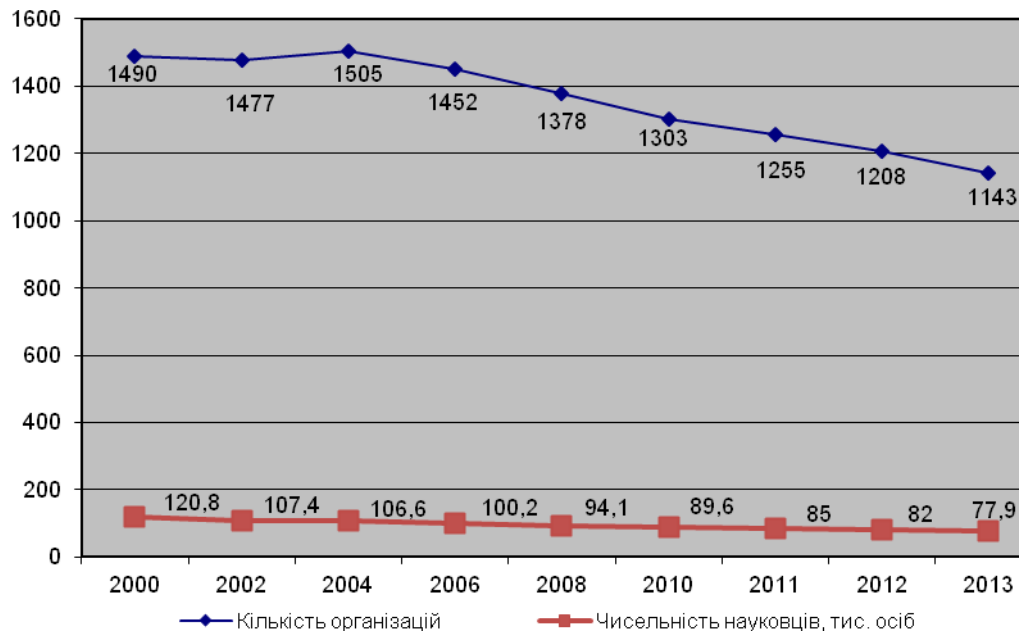

Рис. 3.1. Кількість організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи, та чисельності залучених до них науковців (побудовано на основі [192])

Таблиця 3.1

Показники інноваційної діяльності підприємств в Україні

(складено на основі [192])

Роки	Питома вага підприємств, які впроваджували будь-які інновації, %	Питома вага підприємств, які здійснювали механізацію та автоматизацію виробництва, %	Питома вага підприємств, які впроваджували нові технологічні процеси, %	Питома вага підприємств, які освоювали виробництво інноваційної продукції, %	Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової продукції, %
2002	14,6	2,0	3,4	13,2	7,0
2003	11,5	3,2	4,9	9,4	5,6
2005	8,2	3,3	4,1	6,4	6,5
2006	10,0	5,1	2,7	4,7	6,7
2007	11,5	8,7	5,0	5,5	6,7
2008	10,8	7,6	4,8	6,2	5,9
2009	10,7	7,0	4,1	5,6	4,8
2011	12,8	-	-	-	3,8
2013	13,6	-	-	-	3,3

Таблиця 3.2

Загальний інноваційний індекс (Summary Innovation Index) для окремих європейських країн (складено за [101, с. 199; 327, с. 74])

Країни	Роки		
	2006	2009	2012
ЄС-27	-	0,52	0,54
«Країни – лідери»			
Швеція	0,68	0,68	0,73
Фінляндія	0,64	0,65	0,68
«Країни – послідовники»			
Великобританія	0,48	0,59	0,62
Франція	0,45	0,50	0,59
«Країни – помірні інноватори»			
Португалія	0,28	0,37	0,41
Іспанія	0,27	0,43	0,41
«Країни, які йдуть навздогін»			
РФ	0,23	0,22	-
Україна	0,23	0,18	-
Польща	0,21	0,28	0,27

Таблиця 3.3

Фактори, що перешкоджають інноваційній діяльності українських промислових підприємств [101, с. 202]

Фактори, що перешкоджають інноваційній діяльності	Частка підприємств, що згадали цей фактор серед загального числа обстежених підприємств, %
Нестача власних фінансових засобів	80,1
Великі витрати на нововведення	55,5
Недостатня фінансова підтримка держави	53,7
Високий економічний ризик	41,0
Недосконалість законодавчої бази	40,4
Тривалий період окупності нововведень	38,7
Відсутність коштів у замовників	33,3
Відсутність кваліфікованого персоналу	20,0
Відсутність можливостей для кооперації з іншими підприємствами й науковими організаціями	19,7
Нестача інформації про ринки збуту	17,4
Нестача інформації про нові технології	17,3
Відсутність попиту на продукції	16,0

Додаток К

Динаміка безробіття в країнах ОЕСР та в Україні

Таблиця К.1

Безробіття в країнах ОЕСР (складено на основі [348])

Країна/Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
США	6,0	5,5	5,1	4,6	4,6	5,8	9,3	9,6	8,9	8,1
Японія	5,2	4,7	4,4	4,1	3,9	4,0	5,0	5,0	4,5	4,3
Великобританія	4,8	4,6	4,7	5,4	5,3	5,3	7,7	7,8	7,8	7,9
Франція	8,6	9,2	8,9	8,8	8,0	7,4	9,1	9,3	9,2	9,9
Німеччина	9,3	10,3	11,1	10,3	8,6	7,5	7,7	7,1	5,9	5,4
Італія	8,9	7,9	7,7	6,8	6,1	6,7	7,8	8,4	8,4	10,7
Іспанія	11,3	11,0	9,2	8,5	8,3	11,3	18,0	20,1	21,6	25,0
Ірландія	4,5	4,5	4,3	4,4	4,6	6,0	12,0	13,9	14,6	14,7
Фінляндія	9,0	8,8	8,4	7,6	6,8	6,3	8,2	8,4	7,7	7,6
Польща	19,6	19,0	17,7	13,8	9,6	7,1	8,2	9,6	9,6	10,1

Таблиця К.2

Безробіття в Україні (складено на основі [192; 348])

Показник/Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Рівень безробіття (за МОП)	9,1	8,6	7,2	6,8	6,4	6,4	8,8	8,1	7,9	7,5
Рівень зареєстрованого Службою зайнятості безробіття	5,0	4,7	4,4	3,8	3,3	2,9	3,4	2,2	2,5	2,3
Рівень безробіття серед молоді (за МОП)	-	15,7	14,9	14,1	12,5	13,3	17,8	17,4	18,6	17,3

Додаток Л

Соціальне партнерство: сутність та моделі

Таблиця Л.1

Характеристика сутності соціального партнерства

Автор	Визначення	Діапазон подібності
М. Кім [114, с. 168]	Стадія історичної еволюції відносин між працею та капіталом (соціально-трудова відносина), яка прийшла на зміну жорстким формам експлуатації та класової боротьби і характерна для сучасної ринково-капіталістичної економіки	Стадія еволюції соціально-трудова відносина
С. Пікалюк [196, с. 198]; А. Колот [118, с. 26]	Соціальне партнерство – система соціально-економічних відносин між суб'єктами соціального партнерства – роботодавцями і найманими робітниками як основними силами та державою як регулювальним органом, заснована на системі правових норм, принципів, процедур, і спрямована на забезпечення ефективної взаємодії його суб'єктів у регулюванні соціально-трудова відносин на різних рівнях	Система економічних відносин між роботодавцями, найманими робітниками та державою
М. Кім [114, с. 164]	Соціальне партнерство – тип соціально-трудова відносин (поряд із патерналізмом, субсидіарністю, конфліктом та колективізмом), який характеризується тим, що суб'єкти соціально-трудова відносин (роботодавці, наймані робітники і держава) виступають в якості партнерів, враховуючи взаємні інтереси	
Г. Задорожний [90, с. 64]	Соціальне партнерство – участь корпорацій у різноманітних проектах з некомерційними громадськими організаціями	Міжсекторне партнерство між державою, підприємствами та некомерційними організаціями
С. Ваддок [7]	Соціальне партнерство (міжсекторне партнерство) – зобов'язання корпорації або групи корпорацій працювати з організаціями з різних економічних секторів (державного або некомерційного)	
Т. Арцер [7]	Соціальне партнерство (міжсекторне партнерство) – конструктивна взаємовигідна співпраця між трьома секторами суспільства — державними структурами, комерційними підприємствами та некомерційними організаціями з метою вирішення проблем соціальної сфери в інтересах всього населення або його окремих груп, які проживають на даній території.	
Г. Задорожний [89, с. 52]	Соціальне партнерство – це як довго, так і короткотривалі акції, які здійснюються рівноправними суб'єктами за добровільною згодою на принципах довіри з метою розв'язання актуальних проблем соціально-економічного розвитку	Спільні дії, акції рівноправних сторін
Т. Арцер [7]	Соціальне партнерство — суспільна структура, спрямована на узгодження спільних дій різних сторін у виробленні та реалізації суспільно значущих договорів на певний термін	

Автор	Визначення	Діапазон подібності
Г. Задорожний, В. Перхун [88]	Соціальне партнерство – свідомі дії людей, основою яких є економічні та соціальні інтереси, спрямовані на те, щоб на основі добровільного об'єднання власних матеріальних, фінансових, трудових, інтелектуальних і інших ресурсів заради досягнення своєї мети вони могли домовитися між собою і спільними зусиллями досягти задоволення своїх економічних інтересів	
Г. Задорожний [89, с. 42]	Соціальне партнерство – основна форма розв'язання соціальних конфліктів, яка передбачає лояльність, легітимність та солідарність сторін; остання означає спільність інтересів, дій та відповідальності, заснованих на сумісно-розділеному характері праці, власності, економічної влади, управління та доходу	Прагнення сторін діяти взаєморозуміння, взаємопов'язаність інтересів
О. Огородник [189, с. 6]	Соціальне партнерство – усвідомлене бажання сторін діяти взаєморозуміння, погоджуватись на компроміси, співробітничати в ім'я соціального миру, що є важливою передумовою поступального розвитку економіки	
Г. Задорожний, В. Перхун [88]	Соціальне партнерство – один з двох основних видів взаємодії людей, яким визначається гуманістичний, цивілізований і людяний зміст людських відносин, поряд із ринковою конкуренцією, яка є за своєю суттю жорсткою боротьбою між людьми та протилюдним механізмом досягнення суто економічних цілей – прибутку, матеріального та грошового збагачення	Вид взаємодії людей, яким визначається гуманістичний зміст людських відносин

Таблиця Л.2

Моделі соціального партнерства (узагальнено та доповнено на основі [256, с. 249–259; 291, с. 80–91; 292, с. 15–22; 295, с. 9–11] та табл. Л.1)

Критерій (ознака)	Моделі соціального партнерства	Приклади країн
1) Рівень взаємодії учасників	А) власне соціальне партнерство як взаємодія учасників в рамках соціально-трудова відносин;	Більшість країн сучасного світу, у тому числі Україна
	Б) міжсекторне партнерство як взаємодія підприємницького сектору із організаціями інших економічних секторів (державного або некомерційного) – наприклад, у формі державно-приватного партнерства (public-private partnership), що виступає інституціональним альянсом між державою та підприємствами з метою втілення важливих соціальних проектів;	Розвинені країни, деякі постсоціалістичні країни (Росія)
	В) соціальне партнерство у широкому розумінні як один з двох основних видів взаємодії людей, яким визначається гуманістичний і цивілізований зміст людських відносин.	Найбільш розвинені країни

Критерій (ознака)	Моделі соціального партнерства	Приклади країн
2) Кількість учасників	А) біпартизм – співпраця між об'єднаннями роботодавців та організаціями найманих робітників (профспілки);	Великобританія, Канада, США
	Б) трипартизм – співробітництво у тристоронньому форматі між об'єднаннями роботодавців, організаціями найманих робітників (профспілки) та державою;	Німеччина, Швеція, Австрія
	В) квапартизм - співробітництво між об'єднаннями роботодавців, організаціями найманих робітників (профспілки), державою та представниками регіонів або окремих трудових колективів;	Розвинені країни
3) Ступінь формалізації взаємодії	А) корпоративістська модель – заснована на взаємопов'язаній інституціональній системі органів, процедур, механізмів на національному та галузевому рівнях;	Німеччина, Австрія, Нідерланди, Швейцарія
	Б) плюралістична модель – заснована на взаємодії роботодавців та найманих робітників на рівні підприємства та узгодженні інтересів в умовах широкого політичного процесу, без створення спеціальних інститутів соціального партнерства.	Великобританія, Канада, США
4) Політична ідеологія	А) консервативна модель – базується на партнерській співпраці сторін з активізацією людського фактора та у меншій мірі – на законодавчому регулюванні відносин;	США, Японія
	Б) соціал-демократична модель – базується на чіткому розподілі повноважень та функцій між профспілками, підприємствами та державою, яка грає активну роль;	Швеція
	В) демократична модель – характеризується розповсюдженням інститутів соціального партнерства на всіх рівнях, централізацією профспілок.	Німеччина, Австрія
5) Характерні національні моделі окремих країн	А) шведська модель – перша спроба соціального діалогу (з 1906 р.), заснована на домінуючій ролі профспілок; на впровадженні участі робітників у прибутках підприємства (через створення інвестиційних фондів трудящих); на принципах соціальної справедливості, солідарності, колективізму;	Швеція
	Б) австрійська модель – заснована на розгалуженій системі інститутів соціального партнерства (постійні палати підприємців та палати праці, взаємодія соціальних партнерів в рамках консультативних рад на національному та регіональному рівнях);	Австрія
	В) американська модель – заснована на широкій взаємодії підприємців та найманих робітників (профспілок), із застосуванням програм соціальної допомоги, запровадженням форм участі робітників у прибутках підприємства та управлінні на певному рівні (розвиток «робітничої власності» на основі відрахувань з прибутку, спрямованих на придбання акцій підприємства робітниками).	США

Додаток М

Забезпечення соціалізації виробничих відносин відповідно до вихідного ступеню їх розвитку

Таблиця М.1

Характеристики моделей з різним ступенем соціалізації капіталістичних виробничих відносин (складено автором на основі [50, с. 514–542; 135; 163; 166, с. 245–248; 178, с. 83–179; 204, с. 158–206, с. 229–244; 319; 348])

Характеристики / Ступінь соціалізації виробничих відносин	Високий ступінь соціалізації капіталістичних виробничих відносин (континентальна модель соціально-ринкового господарства (розвинені країни Західної Європи))	Середній ступінь соціалізації капіталістичних виробничих відносин (неоліберальна модель англосаксонського типу (США, Великобританія); східноазіатська модель (Японія))	Низький ступінь соціалізації капіталістичних виробничих відносин (модель транзитивних економік)
1	2	3	4
Характеристики рівня розвитку організаційно-економічних відносин	Активне використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); високий ступінь розвитку творчої праці у виробництві та сфері послуг (частка експорту інформаційно-комунікаційних послуг - більше 33% у 2012 р.; кількість абонентів широкополосного доступу до Інтернет у розрахунку на 100 чол. населення у 2012 р. - 34 - 37 чол.; частка високотехнологічного експорту у 2012 р. 16 - 25%; кількість дослідників та інженерно-технічних робітників у розрахунку на 1 млн. населення у 2010 р. до 5,5 тис. чол.). Відбувається перехід від ієрархічних до органічних організаційних структур корпорацій, мережевої організації підприємств, галузей, секторів.	Широке застосування ІКТ; активізація розвитку творчої праці у виробництві та науці (частка експорту інформаційно-комунікаційних послуг – від 20% до 39% у 2012 р.; кількість абонентів широкополосного доступу до Інтернет у розрахунку на 100 чол. населення у 2012 р. - 28 - 34 чол.; кількість патентних заявок у 2012 р. 15 - 287 тис.; частка високотехнологічного експорту у 2012 р. 17 - 22%; кількість дослідників та інженерно-технічних робітників у розрахунку на 1 млн. населення у 2010 р. більше 5 тис. чол.). Зниження ієрархізації рівнів управління; поширення проектного способу організації праці; розвивається як мережева архітектура підприємств, так і вертикально інтегровані структури (Японія).	Недостатнє застосування ІКТ; недостатній ступінь використання творчої праці у виробництві та сфері послуг (кількість абонентів широкопо-лосного доступу до Інтернет у розрахунку на 100 чол. населення у 2012 р. - 8 - 14 чол.; кількість патентних заявок у 2012 р. 2,5 - 28 тис.; частка високотехнологічного експорту у 2012 р. 6-8%; кількість дослідників та інженерно-технічних робітників у розрахунку на 1 млн. населення у 2011 р. 1,5 – 3,6 тис. чол.). Поширення традиційних лінійно-функціональних організаційних структур управління або нерозвинених дивізійних структур; проектні та мережеві способи організації праці застосовуються в окремих галузях, пов'язаних з інформаційними технологіями.

Продовження таблиці М.1

1	2	3	4
<p>Характеристики розвитку форм власності різних типів присвоєння.</p>	<p>Акціонерна форма власності (корпоративний сектор) домінує в економіці країн (частка продукції корпорацій, кількість яких не перевищує п'яту частину всіх підприємств, становить до 80% і більше), є висококонцентрованою, поширені інсайдерська модель, перехресні володіння, тісний зв'язок фінансового сектору із промисловістю. Переважають картелі, концерни та синдикати; в країнах зосереджені великі світові ТНК.</p> <p>Наявність потужного державного сектору економіки зі значною часткою державної власності, зайнятості, державних видатків; поєднання державного регулювання з державним підприємництвом, яке створює до 20% ВВП (частка державних видатків у ВВП (2012 р.) складала 29,1 – 48,3%; частка зайнятих у державному секторі – 15,1 - 32%).</p> <p>Значна кількість самозайнятих як показник розвитку приватної трудової власності (частка самозайнятих складала у 2012 р. у середньому по країнах ЄС 14,5%).</p>	<p>Акціонерна власність розпорошена, багато дрібних індивідуальних акціонерів. Поширені аутсайдерська модель та перехресні володіння акціями. Надпотужний корпоративний сектор створює до 80-90% обсягу реалізованої продукції; забезпечує до 45% зайнятості. Переважають холдингові компанії; в США, Японії зосереджені наймогутніші світові ТНК.</p> <p>Втручання держави в економіку досить обмежене; роль державного підприємництва невелика; прямий вплив державної власності є незначним (частка державних видатків у ВВП (2012 р.) 19 - 24%; частка зайнятих у державному секторі 7- 15%). Застосовується практика непрямого впливу держави на економічні процеси (власність розгалуженої системи органів державного управління у США, неформальні зв'язки державних органів з корпораціями у Японії і т.д.).</p> <p>Дещо нижчі показники самозайнятості (частка самозайнятих в загальній кількості зайнятих складала від 6,8% до 14% (2013 р.)).</p>	<p>Корпоративний сектор забезпечує близько 80% ВВП, велика кількість міноритарних акціонерів. Характерними є моделі корпоративного контролю: «приватне підприємство», «колективна власність менеджерів», «інсайдерський контроль», «концентрований аутсайдерський контроль», «розпорошене володіння», змішані моделі (частка власності робітників – близько 34% (Україна)). Рівень концентрації акціонерної власності високий; має місце зневажання інтересами учасників корпоративних відносин.</p> <p>Державний сектор зазнав звуження в результаті роздержавлення та привати-зації; питома вага державної власності та вартості державних корпоративних прав знижується (до 7,6% в Україні); ефективність державного підприємництва та управління державними корпоративними правами є невисокою (показник якості управління державним сектором (вимірюється у діапазоні від 1 (низький рівень) до 6 (високий рівень) становив у 2012 р. у постсоціалістичних країнах від 2,9 до 3,5; частка державних видатків у ВВП (2012 р.) складала 26% - 40%; частка зайнятих у державному секторі – 32% (2009 р.); обсяг продукції державних підприємств складав близько 16%).</p>

Продовження таблиці М.1

1	2	3	4
	<p>Кооперативний сектор активно розвивається. Від чверті до третини жителів країн беруть участь у кооперативах; майже стовідсоткова участь сільськогосподарських товаровиробників у кооперативах, які забезпечують до половини продукції харчової промисловості.</p>	<p>Позиції кооперативного сектору слабкіші, ніж у попередній моделі (так, кількість кооперативів у Великобританії знизилась до 50; кооперативний сектор охоплював лише 4% роздрібного товарообігу; однак в той же час кооперативний рух є більш розвиненим у США та Японії).</p>	<p>Сектор самозайнятості нестабільний (частка самозайнятих коливається від 8,8% в Естонії (2013 р.) до 18,8% в Україні). Донедавна потужний кооперативний сектор зазнав втрат в процесі побудови ринкової економіки (в Україні частка споживчої кооперації в товарообігу знизилась з 30,2% в 1990 р. до 1,9 в 2007 р.; кількість кооперативів зменшується).</p>
<p>Характеристики розвитку соціального партнерства (СП).</p>	<p>Поширеною є корпоративістсько - демократична модель СП, заснована на принципах трипартизму, розповсюдженні інститутів соціального партнерства на національному та галузевому рівнях, на чіткому розподілі функцій між профспілками, підприємствами та державою; роль профспілок та держави є домінуючою; поширені плани участі працівників у власності та прибутках підприємств (через створення інвестиційних фондів трудящих).</p>	<p>Розповсюдженою є плюралістично-консервативна модель СП, заснована на принципах біпартизму, взаємодії роботодавців та найманих робітників на рівні підприємств, без створення спеціальних інститутів СП та чіткого законодавчого регулювання відносин. Для США характерно запровадження форм участі робітників у прибутках підприємства та управлінні (розвиток «робітничої власності»), однак лише 6% підприємств повністю перебувають у власності працівників.</p>	<p>Модель СП базується в основному на принципах трипартизму та на договірній основі; діє на всіх рівнях від локального до національного, характеризується прийнятним рівнем інституціоналізації відносин (створені об'єднання підприємців, організації профспілок, а в Україні також Національна служба посередництва та примирення). Однак роль профспілок є недостатньою, вони характеризуються соціальним розшаруванням та перевантажені соціальними функціями, які не в змозі виконувати в сучасних умовах.</p>

Продовження таблиці М.1

1	2	3	4
<p>Параметри доходів населення та їхньої диференціації; параметри соціального захисту.</p>	<p>Низький ступінь диференціації доходів населення (коефіцієнт Джині складає у Німеччині 0,28 (2013 р.)). Розвинена система соціального захисту населення (питома вага соціальних видатків у бюджетах країн сягає 78%).</p>	<p>Значний ступінь диференціації доходів населення (коефіцієнт Джині складає у США 0,45 (2013 р.)). Система соціального захисту та боротьби з бідністю не передбачає повного викорінення диференціації доходів (питома вага соціальних видатків у бюджеті складає близько 55% у США).</p>	<p>Значний ступінь диференціації доходів населення (коефіцієнт Джині складає в Україні близько 0,3 або, з урахуванням тіньової економіки – близько 0,43-0,45 (2011 р.), у Росії – 0,4 (2013 р.); децильний коефіцієнт в Україні дорівнював 14,7 разів (2008 р.)). Невисока частка доходів від власності (питома вага доходів від власності складала лише 5,5% у загальній сумі доходів населення України (2012 р.)). Показник оцінки соціального захисту та регулювання ринку праці (вимірюється у діапазоні від 1 до 6), становив у 2012 р. у країнах з транзитивною економікою лише 2,5 - 3,5.</p>

Таблиця М.2

Рекомендації щодо заходів державної політики соціалізації виробничих відносин за критерієм вихідного ступеню їх розвитку (складено і доповнено автором на основі [50, с. 514–542; 79, с. 35–39; 135; 163; 166, с. 249; 178, с. 83–179; 204, с. 158–206, с. 229–244; 205, с. 22–30])

1. Для моделей з високим ступенем соціалізації (континентальна, соціально-ринкового господарства)		2. Для моделей з середнім ступенем соціалізації (неоліберальний капіталізм англосаксонського типу; східноазіатської моделі)	3. Для моделей з низьким ступенем соціалізації (капіталізм транзитивних економік)
1		2	3
А. Розвиток відносин у корпоративному секторі	<ul style="list-style-type: none"> – вдосконалення організаційних структур управління корпораціями шляхом сприяння подальшому розвитку саме гнучких органічних структур – мережевих, командних, віртуальних; – запровадження гнучких систем не стільки матеріального, скільки морального стимулювання праці робітників, особливо творчої праці; – захист національного корпоративного сектору з метою обмеження експансії транснаціональних корпорацій країн базування – конкурентів. 	<ul style="list-style-type: none"> – оптимізація відносин між стейкхолдерами корпорації відповідно до панівної моделі корпоративного контролю (аутсайдер-ська для США або інсайдерська для Японії); – запобігання ворожим злиттям та поглинанням з метою захисту інтересів стейкхолдерів; – актуалізація корпоративних організаційних структур управління у напрямку розвитку органічних структур (матричних, проектних, мережевих, віртуальних, командних, програмно-цільових). 	<ul style="list-style-type: none"> – стимулювання творчої праці найманих робітників науково-дослідного та інженерно-технічного персоналу; – стимулювання лояльності та віддачі робітників шляхом залучення до вирішення управлінських питань щодо поліпшення організації та умов праці, підвищення автономності та відповідальності робітників; – підвищення лояльності персоналу шляхом залучення робітників та менеджерів до програм навчання додаткових навичок і компетенцій; соціальних та пенсійних програм; – вибір та застосування однієї з методик оцінки якості корпоративного управління; – довгострокове стимулювання найманого вищого керівництва акціонерного товариства (опціони на придбання акцій, винагорода з прибутків від зростання курсу акцій, частка у колективному преміюванні і т.д.).

Продовження таблиці М.2

	1	2	3
Б. Розвиток державного сектору	<ul style="list-style-type: none"> – деяке зниження надлишкової участі держави у перерозподілі національного доходу з метою підвищення стимулів до праці; – консолідація функцій контролю над діяльністю державних підприємств у невеликій кількості установ; – деяке зниження ступеню одержавлення управління підприємствами з державною участю; – подальший перехід на контрактні відносини з держпідприємствами замість прямого підпорядкування та контролю. 	<ul style="list-style-type: none"> – розширення присутності держави в галузях виробництва суспільних благ; – підвищення частки і поліпшення ефективності державних видатків з метою забезпечення розширення ролі системи соціального захисту; – підвищення продуктивності праці на підприємствах державного сектору; – запровадження принципів «стійкого розвитку» як аспект відповідальності держави 	<ul style="list-style-type: none"> – підвищення ефективності управління державними корпоративними правами (ДКП); – розгляд аргументованої можливості підвищення часток держави у акціонованих об'єктах державної власності; – посилення контролю за виконанням вимог договорів, укладених в ході приватизації об'єктів державного майна; – стимулювання віддачі робітників через застосування програм матеріального стимулювання, соціальних програм для працівників бюджетної сфери; – стимулювання творчої праці робітників науково-дослідного та інженерно-технічного персоналу (сприяння написанню (захисту) наукових (дисертаційних) робіт); – реструктуризація і підвищення ефективності державних видатків.
В. Розвиток кооперативної власності	<ul style="list-style-type: none"> – забезпечення максимального розповсюдження кооперативних відносин на різноманітні сфери діяльності; – сприяння творчим ініціативам «знизу» щодо розвитку кооперативного руху; – розширення функціонального спектру, пов'язаного з незвичними напрямками діяльності або новою аудиторією: навчання, організація вільного часу, кредитні кооперативи для дітей. 	<ul style="list-style-type: none"> – застосування елементів успішного досвіду країн моделі соціально-ринкового господарства (наприклад, Швеції); – зростання кількості учасників кооперативних відносин; – розширення програм державних субсидій за пріоритетними напрямками; – налагодження тісних взаємозв'язків з кооперативним сектором інших країн; – сприяння створенню впливових центральних органів координації кооперативного руху. 	<ul style="list-style-type: none"> – поліпшення інституціонального середовища функціонування кооперативів, в тому числі: вирішення протиріч у законодавчому регулюванні кооперативного сектору, надання інформаційної підтримки; – розширення сфер діяльності кооперативів: не тільки сільськогосподарські, виробничі, обслуговуючі, споживчі, але й кредитні, житлові і т.д. – пом'якшення податкового тиску; розробка системи пільгового кредитування; – встановлення граничної кількості найманих працівників з метою недопущення «розмивання» кооперативної власності.

Продовження таблиці М.2

	1	2	3
Г. Розвиток приватної трудової власності	<ul style="list-style-type: none"> – подальша інституціоналізація самозайнятості в напрямку створення організацій самозайнятих по аналогії з профспілками; – посилення соціального захисту і гарантій категорії субпідрядників фірми з метою зниження їхньої залежності; – сприйняття програм із залучення безробітних до самозайнятості також як спосіб підвищення доходів населення та залучення менш захищених груп населення (молодь, жінки і т.д.). 	<ul style="list-style-type: none"> – забезпечення ефективного інституціонального середовища для функціонування нових категорій самозайнятих - фрилансерів та е-лансерів; – подальший розвиток програм із залучення безробітних до самозайнятості (інформаційна підтримка, податкові пільги, допомоги щодо стартового капіталу). 	<ul style="list-style-type: none"> – удосконалення інституту інтелектуальної власності та його захисту; – побудова інституціонального середовища для функціонування інституту самозайнятості; – сприяння розвитку форм малого підприємництва; – зниження податкового тягаря; – спрощення процедур відкриття та закриття підприємства.
Д. Розвиток системи соціального партнерства	<ul style="list-style-type: none"> – впровадження у соціально-економічні практики філософії соціального партнерства як одного з видів взаємодії людей, що визначає гуманістичний зміст людських відносин; – поширення принципу квапартизму - співпраці між роботодавцями, профспілками, державою і представниками регіонів та/або трудових колективів; – помірне дерегулювання у випадку надлишкової бюрократизації системи СП. 	<ul style="list-style-type: none"> – збільшення частки підприємств, залучених до програм ESOP, та підвищення частки «робітничої власності» на підприємствах ESOP; – забезпечення участі робітників в управлінні з питань їхньої компетенції (умови та організація праці); – посилення інституціоналізації системи СП шляхом поліпшення законодавчого регулювання відносин соціальних партнерів, посилення ролі профспілок. 	<ul style="list-style-type: none"> – розробка заходів заохочення підприємств до участі у системах соціального партнерства; – інформаційна підтримка, обмін досвідом щодо форм СП; – надання реальної ваги впливу профспілок або непрофспілкових представництв робітників; – залучення сторін соціального партнерства до створення та розвитку освітніх науково-виробничих комплексів; – забезпечення розвитку міжсекторного партнерства як дво- або багатосторонньої співпраці держави, підприємств та громадських організацій, а також окремих осіб – в тому числі за рахунок поширення такої форми соціального партнерства, як державно-приватне партнерство; – посилення норм корпоративної соціальної відповідальності бізнесу; – сприяння розвитку третинного сектору: недержавних асоціацій, некомерційних громадських організацій

Додаток Н

Державні заходи із соціалізації виробничих відносин в Україні

Таблиця Н.1

Напрями державної політики України із перетворення виробничих відносин**(складено і доповнено автором на основі****[12, с. 92–98; 88; 97, с. 14–17; 295, с. 9–11] та рис. 2.4, 2.5)**

Напрями державної політики із посилення дії першої групи факторів перетворення виробничих відносин	Напрями державної політики із вирішення протиріч щодо дії другої групи факторів
<p>1. Науково-технічна політика:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розвиток галузей 5-6 технологічних укладів і переведення на науково - інноваційні принципи традиційних галузей; – підтримка науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, фундаментальної і прикладної науки; – забезпечення глибокої інтеграції науки, освіти і виробництва; – стимулювання міжнародного трансферу технологій; – сприяння розвитку творчого змісту праці, а саме: автоматизація та комп'ютеризація виробництва; впровадження сучасних концепцій менеджменту; забезпечення гідного рівня оплати праці, працевлаштування робітників і престижності творчих професій, а також розвиток системи соціального захисту. 	<p>1. Розвиток перспективних форм власності загального неподільного, спільно-часткового та приватного типів присвоєння:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розвиток відносин у корпоративному секторі; – розвиток кооперативної власності; – розвиток державного сектору; – розвиток приватної трудової власності.
<p>2. Освітня політика:</p> <ul style="list-style-type: none"> – реалізація принципів випередження змісту освіти щодо вимог виробництва та випередження темпів росту загальнотеоретичної підготовки щодо темпів росту прикладної підготовки; – коригування державного замовлення щодо необхідних виробництву спеціальностей; – посилення загальнотеоретичної, методологічної і міжгалузевої підготовки студентів; – коригування навчальних програм з метою приведення у відповідність обсягу знань із відведеним робочим часом. 	<p>2. Впровадження механізмів соціального партнерства у широкому сенсі у господарчі практики:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розповсюдження соціального партнерства у широкому розумінні як одного з двох основних видів взаємодії людей, яким визначається
<p>3. Екологічна політика:</p> <ul style="list-style-type: none"> – з боку продуктивних сил: сприяння розвитку безвідходних, ресурсозберігальних виробництв і технологій, застосуванню ресайклінга; використання прогресивних джерел енергії; – з боку виробничих відносин: забезпечення не вигідності застосування «брудних» технологій; включення «екологічних» витрат у вартість товарів; – з боку організації національного і міжнародного екологічного регулювання: сприяння формуванню системи глобальної екологічної безпеки за рахунок розширення міжнародної екологічної інтеграції; екологічне виховання нового покоління. 	<p>гуманістичний зміст людських відносин;</p> <ul style="list-style-type: none"> – сприяння розвитку сектору недержавних некомерційних організацій як втілення ідеї соціального партнерства у широкому сенсі та ідеї людської діяльності на основі принципів кооперації

Таблиця Н.2

Алгоритм заходів державної політики соціалізації виробничих відносин в Україні (складено автором)

Напрямок розвитку	Етап алгоритму, відповідно до ієрархії органів влади та логіки реалізації заходів	Конкретні кроки з реалізації етапу
1	2	3
А. Розвиток відносин у корпоративному секторі	1. З метою вдосконалення законодавства України з регулювання корпоративних відносин пропонується внести на розгляд Комітету Верховної Ради України (ВРУ) з питань економічної політики зміни до Закону України (ЗУ) «Про акціонерні товариства» [210].	<p>1.1. Врахувати наукову концепцію сумісно-розділених відносин, зокрема сумісно-розділеного привласнення, формою якого виступає акціонерна власність, шляхом визначення категорій «акціонерної власності» та «акціонерного капіталу».</p> <p>1.2. З метою захисту прав акціонерів-працівників (ст. 28 Закону) та підвищення ролі робітників акціонерного товариства в управлінні пропонується внести норму про включення представників акціонерів-працівників та міноритарних акціонерів до Наглядової ради. Частка участі цих категорій визначається акціонерним товариством (АТ) у кожному випадку самостійно.</p> <p>1.3. З метою реалізації прав акціонерів-працівників в умовах приватного акціонерного товариства пропонується забезпечити надання робітникам права переважного придбання акцій нової емісії.</p> <p>1.4. З метою підвищення якості корпоративного управління пропонується проводити конкурс на заміщення посад у виконавчих органах акціонерного товариства, а також рекомендувати до систематичного застосування методики оцінки якості корпоративного управління.</p>
	2. З метою пом'якшення протиріч руху реального та фіктивного капіталів рекомендується поліпшити регулювання фондового ринку.	2.1. Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку пропонується забезпечити перехід акціонерних товариств на нові вимоги Закону України «Про акціонерні товариства» щодо перереєстрації відкритих та закритих АТ в якості публічних або приватних АТ.
Б. Розвиток державного сектору	1. Пропонується внести на розгляд Комітету ВРУ з питань економічної політики зміни до ЗУ «Про управління об'єктами державної власності» [213].	<p>1.1. Доручити Фонду державного майна України здійснювати подвійний контроль виконання конкурсних умов продажу об'єктів приватизації – протягом року та через п'ять років після продажу. Результати перевірок мають бути обов'язково оприлюднені.</p> <p>1.2. Внести до Закону норму про включення до обов'язків державних господарських структур (ст. 9) інвестувати у розвиток трудових ресурсів; відповідні програми та показники обов'язкового інвестування мають бути вироблені галузевими міністерствами.</p> <p>1.3. Розширити звіт до центральних органів виконавчої влади (ст. 16) показниками стану соціально-трудова відносин та результатів стимулювання праці робітників.</p>

Продовження таблиці Н.2

1	2	3
	<p>2. З метою вдосконалення управління об'єктами державної власності та забезпечення економічної безпеки країни Кабінету Міністрів України пропонується вжити наступних заходів.</p>	<p>2.1. Розробити єдину стратегію управління об'єктами державної власності, державними корпоративними правами на довгострокову перспективу за участі вчених та практиків для забезпечення односпрямованості дій інших органів виконавчої влади.</p> <p>2.2. Здійснити перегляд переліку об'єктів державної власності стратегічного значення для економіки та безпеки держави та переліку об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації.</p> <p>2.3. Посилити конкурсні умови продажу об'єктів приватизації державної власності стратегічного значення, в тому числі з боку соціально-трудових відносин (заборона зміни власника на період до 10 років, збереження сфери діяльності та робочих місць, забезпечення гідної заробітної плати, поліпшення умов праці, надання соціальних гарантій)</p> <p>2.4. Оскільки Кабінет Міністрів має повноваження визначати порядок перетворення державних підприємств на державні акціонерні товариства зі стовідсотковою державною часткою, пропонується створення АТ з переважною часткою трудових колективів: створити перелік підприємств-кандидатів; розробити порядок акціонування підприємства з поступовою реалізацією акцій членам трудового колективу; доручити реалізацію відповідним центральним органам виконавчої влади, які здійснюють управління підприємствами-кандидатами.</p> <p>2.5. Посилити умови конкурсного відбору керівників суб'єктів господарювання державного сектору, сприяти участі представників регіонів; вдосконалити систему оплати праці і матеріального стимулювання керівників державних акціонерних підприємств (наприклад, винагорода за якість управління об'єктами державної власності; частка у колективному преміюванні і т.д.).</p> <p>2.6. Доручити центральним органам виконавчої влади розробити програми стимулювання праці робітників, проекти додаткових соціальних програм для працівників бюджетної сфери, а також творчої праці робітників науково-дослідного та інженерно-технічного персоналу (сприяння захисту дисертаційних робіт, патентування винаходів і т.д.) на підприємствах їх сфери управління.</p>
	<p>1. З метою поліпшення інституціонального</p>	<p>1.1. Необхідним є вирішення протиріч законодавчої бази у питанні типів і форм власності, зокрема кооперативної, шляхом застосування концепції сумісно-розділених відносин, закріплення спільно-</p>

1	2	3
В. Розвиток кооперативного руху.	середовища функціонування кооперативної власності пропонується внести на розгляд Комітету Верховної Ради України з питань економічної політики наступні зміни до законодавства України	часткового типу присвоєння у акціонерній, кооперативній формах власності та власності товариств. 1.2. Розробити проект Закону України «Про кооперативний рух», у якому відобразити різноманіття сфер діяльності кооперативів (не тільки споживчі, діяльність яких регулюється законом «Про споживчу кооперацію» [212], але й виробничі, сільськогосподарські, торгово-збутові, обслуговуючі (за напрямками)), визначити організаційно-правові форми кооперативів; встановити граничну кількість найманих працівників з метою недопущення «розмивання» кооперативної власності; окреслити сфери відповідальності центральних органів державної влади та органів місцевої влади за стимулювання розвитку кооперативів.
	2. На рівні центральних органів виконавчої влади рекомендуються наступні заходи.	2.1. Кабінету Міністрів пропонується розробити єдину Концепцію розвитку кооперативів в Україні на найближчі 10-15 років з урахуванням проблем функціонування кооперативів у регіонах, а також успішного їх досвіду. 2.2. Кабінету Міністрів пропонується у відповідному розпорядженні визначити порядок створення інформаційних центрів підтримки розвитку кооперативів при місцевих державних адміністраціях за участі представників органів місцевого самоврядування та учасників успішно діючих кооперативних підприємств. 2.3. Державній службі статистики відображати статистичні дані з діяльності кооперативів за визначеними у новому Законі сферами, а також інші дані – кількість та динаміка учасників кооперативного руху, кількість найманих робітників.
	3. Місцевим адміністраціям та органам місцевого самоврядування пропонується вжити наступних заходів.	3.1. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів створити інформаційні відділи підтримки розвитку кооперативів, функції яких полягатимуть у консультативній підтримці осіб, які бажають створити та зареєструвати кооперативне підприємство. 3.2. Пропонується залучення центрів зайнятості до пошуку вакансій для роботи у кооперативах, а також до інформування населення про можливості кооперативів як вирішення проблеми безробіття; проведення ярмарків продукції кооперативних підприємств; надання податкових пільг або зниження ставок за місцевими податками.

Продовження таблиці Н.2

1	2	3
Г. Розвиток приватної трудової власності	<p>1. З метою стимулювання розвитку відносин приватної трудової власності, на рівні центральних органів виконавчої влади рекомендуються наступні заходи.</p>	<p>1.1. Кабінету Міністрів пропонується розробити Програму сприяння діяльності малого підприємництва та самозайнятості, до якої увійдуть такі напрями: податкова амністія терміном дії протягом одного року з метою виведення з тіньового сектору; податкові канікули на 2-3 роки для суб'єктів, зареєстрованих протягом поточного року; дотації для значимих сфер господарювання (інновації, наукові дослідження; інформаційно-комунікаційні технології, виробництво соціально важливих товарів та послуг).</p> <p>1.2. Кабінету Міністрів рекомендується відповідним розпорядженням визначити порядок створення центрів інформаційної та юридичної підтримки розвитку малого підприємництва за участі представників органів місцевого самоврядування та успішно функціонуючих суб'єктів підприємницької діяльності.</p> <p>1.3. Кабінету Міністрів пропонується визначити порядок функціонування освітніх програм–шкіл малого підприємництва при регіональних центрах зайнятості та/або при університетах.</p>
	<p>2. На рівні місцевих адміністрацій та органів місцевого самоврядування пропонується вжити наступних заходів.</p>	<p>2.1. Створити центри інформаційної та юридичної підтримки розвитку малого підприємництва.</p> <p>2.2. Органам місцевого самоврядування в межах своїх повноважень пропонується: застосувати для малого підприємництва податкові пільги або зниження ставок за місцевими податками (акцизний податок з роздрібного продажу підакцизних товарів; єдиний податок для платників 1-2 груп; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; плата за землю); створити мережу муніципальних коворкінг-центрів.</p>

1	2	3
Д. Розвиток системи соціального партнерства	<p>1. З метою поліпшення законодавчого забезпечення розвитку системи соціального партнерства в Україні, пропонується внести на розгляд Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення наступні зміни до ЗУ «Про соціальний діалог в Україні» [211].</p>	<p>1.1. Доцільною є уніфікація термінології, а саме: запровадження в якості центральної категорії «соціального партнерства» замість поняття «соціального діалогу», яке використовується нині.</p> <p>1.2. Розкрити у Законі більш широке розуміння соціального партнерства, як систематичної взаємодії між рівноправними суб'єктами (державними структурами, комерційними підприємствами та некомерційними організаціями) на основі добровільного об'єднання власних матеріальних, фінансових, трудових, інтелектуальних і інших ресурсів з метою розв'язання актуальних проблем соціально-економічного розвитку та задоволення власних економічних інтересів.</p> <p>1.3. Доцільним є відмовитися від поняття «двостороння основа», а також окреслити зміст і сферу функціонування міжсекторного партнерства, яке передбачає багатосторонню співпрацю підприємств, держави, громадських організацій, окремих осіб.</p> <p>1.4. Окрім існуючих форм соціального діалогу (обмін інформацією, консультації, погоджувальні процедури, колективні перемовини), пропонується визначити зміст та можливості залучення працівників до різних рівнів управління підприємством, участі працівників у розподілі прибутку підприємства, інституційного оформлення взаємодії у тріаді «наука-освіта-виробництво» через створення освітньо-виробничих, науково-виробничих програм та комплексів.</p>
	<p>2. З метою сприяння розвитку системи соціального партнерства на рівні центральних органів виконавчої влади рекомендується вжити наступних заходів.</p>	<p>2.1. Міністерству соціальної політики України пропонується розробити стратегію участі підприємств у різноманітних формах соціального партнерства, в тому числі формах державно-приватного партнерства.</p> <p>2.2. Національній тристоронній соціально-економічній раді (НТСЕР) рекомендується організувати роботу Територіальних тристоронніх соціально-економічних рад з надання консультативно-юридичної підтримки первинних профспілкових організацій.</p>

Додаток П

Довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

61166, м. Харків, пр. Леніна, 9А, тел. (057) 702-03-04, факс: (057) 702-07-17
 Email: post@hneu.edu.ua, http://www.hneu.edu.ua

№ 14/86-30-229 від 18.12.14.

На № _____ від _____

Довідка

Цією довідкою підтверджується, що результати дисертаційної роботи Митрофанової Анастасії Сергіївни «Сучасний технологічний спосіб виробництва як чинник перетворень виробничих відносин» використовуються в навчальному процесі при викладанні навчальної дисципліни «Політична економія» для студентів усіх спеціальностей всіх форм навчання Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця.

Проректор

з науково-педагогічної роботи М. В. Афанасьєв

Завідувач кафедри

політичної економії

О. Є. Попов

004660

Додаток Р

Довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи

Вск. № 4 від 26.01.16.

Довідка
про використання результатів та окремих рекомендацій
Митрофанової А.С., запропонованих в дисертації
на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук на тему
«Сучасний технологічний спосіб виробництва як чинник перетворень
виробничих відносин», за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія
економічної думки

Сучасний технологічний спосіб виробництва вступає у суперечливу взаємодію із виробничими відносинами, які потребують трансформації у напрямку підвищення їх соціального змісту. Водночас спільно-часткова власність у формах акціонерної, кооперативної власності, власності господарчих товариств володіє значним потенціалом соціалізації виробничих відносин. Розвитку акціонерної власності притаманні певні суперечності, породжені її сутністю як поєднання реального та фіктивного капіталу, а також конфліктом економічних інтересів суб'єктів акціонерних відносин. Актуальність теми дисертаційної роботи Митрофанової А.С. обумовлена серед іншого необхідністю пошуків вирішення окреслених проблем розвитку акціонерної власності, як одного з напрямів перетворення виробничих відносин.

Важливе практичне значення мають рекомендації автора щодо забезпечення захисту прав акціонерів-працівників та підвищення ролі робітників акціонерного товариства в управлінні – шляхом включення представників акціонерів-працівників до Наглядової ради (причому частка цієї участі визначається акціонерним товариством самостійно), запрошення на її засідання представників профспілки, а також надання робітникам права переважного придбання акцій нової емісії. Такі заходи грають також безумовну стимулюючу роль з точки зору підвищення мотивації праці співробітників акціонерного товариства.

Застосування окреслених розробок автора в господарській діяльності ТОВ «Бізнес-група «Співдружність» являється необхідною умовою забезпечення нових перспектив розвитку та посилення соціально-економічної ефективності діяльності підприємства.

Довідка видана без фінансових зобов'язань перед автором.

Директор

І.В. Сердюкова